

alföld

IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

G. ISTVÁN LÁSZLÓ
MARKÓ BÉLA
MIKLYA ZSOLT
TAKÁCS ZSUZSA
VERSEI

CSOBÁNKA ZSUZSA EMESE
KISS NOÉMI
KRUSOVSKY DÉNES
PRÓZÁI

REFORMÁCIÓ 500
BESZÉLGETÉS
BITSKEY ISTVÁNNAL
ÉS IMRE MIHÁLYAL
BÁLINT PÉTER
BÖLCSKEI GUSZTÁV
HODOSSY-TAKÁCS ELŐD
NAGY KÁROLY ZSOLT
TANULMÁNYA

KRITIKÁK
FAZAKAS SÁNDOR
NÁDAS PÉTER
KÖTETÉRŐL



HATVANNYOLCADIK ÉVFOLYAM

2017/10





HATVANNYOLCADIK ÉVFOLYAM — 2017. OKTÓBER

- 3 TAKÁCS ZSUZSA verse: Fogadd el, fogadd el!
3 MARKÓ BÉLA versei: Predesztináció; Kezdetben az Isten; Utolsó fohász
6 KÖTTER TAMÁS: A halál árnyékának völgyében (novella)
13 G. ISTVÁN LÁSZLÓ versei: Nem lehet utolsó; Sakktábla
15 KISS NOÉMI: Fiam, hazudtam neked; Hidegzuhanó (kisprózák)
18 FENYVESI ORSOLYA versei: Ne csinálj magadnak ehetséges képet;
A misszionárius; Az akt
21 OLÁH ANDRÁS versei: várólistán; jövődölés; kontraszt
23 CSOBÁNKA ZSUZSA EMESE: Emlékszoba (novella)
26 MIKLYA ZSOLT verse: Két szívtábla
29 KRUSOVSKY DÉNES: Akik már nem lesznek sosem (regényrészlet)
39 HALÁSZ RITA: Magdolna gyapja (novella)

Reformáció 500

- 42 HODOSSY-TAKÁCS ELŐD: Mire jó a reformáció?
54 BÖLCSKEI GUSZTÁV: A magyar református teológiai gondolkodás vázlatos története
62 Régi és új elemek a reformáció korának irodalmában (Bitskey Istvánnal és Imre Mihállyal Fazakas Gergely Tamás beszélget)
74 NAGY KÁROLY ZSOLT: A „bizonyosság hajléka” (A református templom mint a transzcendens mutatkozásának helye)
85 BHAKTI BENEC: Nandafalva öt napja
95 BÁLINT PÉTER: Élő templom az ember (Keresztény vallási „történetek” és elemek szervesülése a népmesében)

szemle

- 109 BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE: Múlt, bűn, felelősség (Fazakas Sándor: Vétkeztünk... – Egyház a történelmi és társadalmi bűnösszefüggések rendszerében)

- 113 KOVÁCS GERGELY: Rocktörténelem vagy emlékirat? (Perjéssy-Horváth
Barnabás: Határsáv. A debreceni Calandra zenekar és kora)
117 BEDECS LÁSZLÓ: Hajnali fél négy (Takács Zsuzsa: A sóbálvány)
121 VISY BEATRIX: Élfények és derítőlápok (Nádas Péter: Világító részletek)

képek

NAGY KÁROLY ZSOLT fotói

KÖVETKEZŐ SZÁMAINK TARTALMÁBÓL

ACZÉL GÉZA, GYUKICS GÁBOR, LESI ZOLTÁN, TÁBOR ÁDÁM versei
BERSZÁN ISTVÁN, DOBOS ISTVÁN, VALASTYÁN TAMÁS tanulmánya
Kritikák GARACZI LÁSZLÓ, ZADIE SMITH, SZIJJ FERENC kötetéről

*Megjelenik Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzata,
az Emberi Erőforrások Minisztériuma
és a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával.*

<http://www.alfold.kulter.hu>
alfoldfolyoirat@gmail.com



IRODALMI, MŰVÉSZETI ÉS KRITIKAI FOLYÓIRAT

SZIRÁK PÉTER főszerkesztő
ÁFRA JÁNOS
FODOR PÉTER
HERCZEG ÁKOS
LAPIS JÓZSEF szerkesztők
HERCZEG-SZÉP SZILVIA szerkesztőségi asszisztens

alföld

600 FORINT



nka

Nemzeti Kulturális Alap



EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA





TAKÁCS ZSUZSA

Fogadd el, fogadd el!

*Mibe bele nem szólnál? – csattant föl kísérom,
a Vak Remény. Meglepett a keménysége.
Csak az életbe és a halálba, másba nem –
feleltem dacosan. Megszállt az ellenkezés
szelleme. Nem földadni, hajtogattam magamban.
A gyerekonkológián a műtők előtt vártunk
reggel nyolc óra óta. Aztán kijött egy sebész,
és találomra odalépett egy férfihoz.*

*Örültem, hogy nem engem szemelt ki, mert
maszkját már levetette: meztelen és vést jósló
volt az arca. Közölte vele a gyász hírt, meghajolt
kicsit és várt, akkor magára hagyta. –
Az Isten verje meg! – jajdult fel hirtelen
az Áldozati Bárány a (halott) gyerek apja, de
a hangja elakadt, dőltek a könnyei, lecsúszott
az üres padra. Kísérom odalépett hozzá.*

*Mit képzelsz magáról, ki ő, hogy megszólítsa?
Kezét a férfi vállához közelítette, de érintését
az egyetlen rándítással letépte és elhajította
magától. – Fogadd el, fogadd el! – mondta
neki a kísérom, s olyan közről, mintha
mellettem állt volna. – De én nem vagyok
szent – üvöltötte a férfi. – Mindnyájan
azok vagytok! – mondta a Vak Remény.*

MARKÓ BÉLA

Predestináció

*Egykor az Úr a tenyerébe vett,
és megpróbált saját arcára gyúrni,
s már nincsen módomból szabadulni,
ha félelem s kedvére nézeget,*

*aztán csalódik, és a kíntestet
messze hajítja, pedig tudja jól,*

*míg egy maréknyi sárért lehajol,
hogypersze abba is lelket lehelhet,*

*mégsem lesz más, mint akit eldobott,
s ki élő volt kezében, majd dolog
lett ismét, mert jósolható a pálya,*

*amit élettelen testem befut,
de azelőtt pokolra úgyse jut,
csak holtában kezdődik szolgasága.*

Kezdetben az Isten

*Az Isten kezdetben vidám volt,
gyakran mosolygott, ritkán büntetett,
aranyszínű ruhában járt-kelt,
és olykor maga mellé ültetett,*

*láttam a fiát a kereszten,
szúrta fejét a töviskoszorú,
de tudtam, hogy csupán egy kép ez,
s a valóságban mégsem szomorú,*

*megszabadított a gonosztól,
és adott szilvaízes kenyeret,
ősszel a fák alól a parkban
együtt gyűjtöttünk színes levelet,*

*aztán már ritkábban mosolygott,
sokat kérdeztem, keveset felelt,
igaz, hogy egyszer rajtakaptam,
ahogy magában halkán énekelt,*

*a falról eltűntek a képek,
és fent az égről is a csillagok,
már rég nem látok el odáig,
pedig úgy tudtam, hogy mindig ragyog,*

*s most csak utcai lámpa ég kint,
távolabb minden csupa fekete,
ruhája van, de nincsen arca,
elfogyott mindennapi kenyerere,*

*alig emlékszem a kezére,
s már nem hiszem, hogy egyszer felderül,
fekete, fekete, fekete,
hiányzik mégis istentelenül.*

Utolsó fohász

*Visszahúzódom egyetlenegy versbe,
amelynek alig néhány sora van,
aztán tovább, egy mondatban alany
vagy állítmány leszek, hogy így-úgy egybe-*

*foghassam még a mondatrészeket,
míg egymástól elválnak mindörökre,
mintha a borsóhéjból kipörögne
s szétszóródna a mag, nem én leszek*

*a tobzódó kert, darabokra törnek
a rózsaszínek, sárgásbarnák, zöldek,
most már egy szó vagyok csak, ha vagyok,*

*s ami külön van, azon nincs hatalmad,
nem tőled függ, hogy éljek-e vagy haljak,
vedd vissza minden képződ és ragod!*



A halál árnyékának völgyében

A bunkert tömény bűz ülte meg. Tele volt fáradt, koszos gránátosokkal, akik az első vonalból tértek vissza; a földön és a háromemeletes ágyakon sebesültek sóhajtoztak, nyögtek és jajgattak. Arra vártak, hogy hátravigyék őket. Fertőtlenítő, izzadság- és ürülékszag terjengett. Sokan vérhastól szenvedtek. Kifaggattam Kara őrmestert a veszteségeinkről.

„A fő védelmi vonalat helyreállítottuk, jó néhány vörös fűbe harapott, de a mi veszteségeink is nagyok, sok a halott és a sebesült”, felelte, de leginkább azért aggodott, hogy az alig egyórányi harcban felhasználtuk a lőszerkészletünk negyedét; „a villámgéppuska zabálja a lőszert”.

Magam is rosszul álltam lőszerrel, talán három-négy sorozatra valóm maradt. Az oroszok olyan közel jutottak az állásunkhoz, hogy szinte már közelharcot kellett vívni velük, nem sok idő maradt célozni, mindenre lőttünk, ami felbukkant előttünk. Csak egy táram volt, és féltem, ha egy ilyen meleg helyzetben kifogy, már nem marad idő újratölteni; szükségem volt legalább még egyre.

Megkérdeztem az őrmestert, tudna-e egy tartalék tárat és lőszert szerezni a géppisztolyomhoz. Amikor akadozni kezdett az utánpótlásunk, átszerelkeztünk orosz és német fegyverekre, de az oroszot jobban szerettük, egyszerűbb volt lőszert szerezni hozzá. Nekem is ruszki géppisztolyom volt. A PPS remek fegyver volt, a závarzat bámulatosan egyszerű a német Schmeisser géppisztollyal összehasonlítva; hó vagy sár meg sem kottyant neki, igaz, nagy volt a szórása, csak közelharcra volt alkalmas. De azért vigyázni is kellett vele, mert megréfálhatta az embert, és máris kész volt a baj. Gyorsan kitanultuk, hogy nem érdemes mind a hetvenegy töltényt beletuszkolni a tárba, mert könnyen beragadhat; jobban tette az ember, ha ötvennél megállt.

„Mihelyt össze tudjuk szedni, amit a ruszlik hátrahagytak, intézek neked egyet”, felelte Hites, és megígérte, hogy lőszert is szerez a tárba.

Elővettem a májpástétom konzervet és az Unicumot, amelyet még a támadás előtt osztottak ki, sebesülés esetére. Már majd egy napja nem ettem, de képtelen voltam akár egyetlen falatot is lenyelni az ételből – hányingerem volt a fojtogató bűztől. Végül csak az Unicumot ittam meg. Valaki telefonált. Minduntalan lebicaklott a fejem, de sokáig ébren tartott a viszketés, a sebesültek jajgatása, az alvók horkolása meg a rádióból sistergő hangfoszlányok áradata.

Talán ha két órát aludhattam, amikor Hites őrmester felébresztett. „Őrség”, rázta meg a vállam, és miután meggyőződött róla, hogy a helyzethez képest magamhoz tértem, és már nem alszom vissza, szó nélkül otthagytott.

Lemásztam az MG-42 mellé, a fejemet a harcgödör falának vetettem, és hagytam, hogy a metszően hideg, friss levegő átjárja a tüdőmet.

Dél felé járt az idő. Óbuda felől tüzérségi ágyúk tompa dörrenéseit hallottam; a mi frontvonalunk szokatlanul csendes volt. A János Kórházba telepített hangszóró is hallgatott, amellyel az oroszok a „megtévesztett egyetemistákat” és a „fasiszta Vannay-brigád” önkénteseit fenyegették és próbálták rávenni a megadásra.

Előttünk minden zűrzavaros volt. Aknák és ágyúlövedékek becsapódásai nagy barna krátereket vájtak a hóba. Mindenütt hullák heverték, németek, magyarok, oroszok, felettük kopjafaként meredtek az ég a felé a csupasz fák. Távolabb, mint egy a kép sarkában, egy halomban zsidók feküdtek, akiket néhány napja a környékbeli házakban szedtek össze és itt végeztek ki a nyilasok. Mindent elborítottak a kudarcba fulladt orosz támadás kifacsarodott, kiégett maradványai. A letaposott páncéltörő üteg groteszk roncsa olyan volt, mintha egy óriás marka roppantotta volna össze az ágyúkat, meggömbült csövük az ég felé meredt; két kilótt T-34-es sűrű, bűzös füstöt eregetett.

Adorján ereszkedett le mellém a gödörbe. Harcban az ő feladata volt, hogy etesse a géppuskát és cserélje a csövet, ha felforrósodik. Adorján ötven körül járhatott, pufók arcát, amely vörös volt a hidegtől, durva borosta fedte; sima beszédű, simulékony ember volt, foglalkozását tekintve szövetkereskedő. Néhány napja, egy razzia után hoztuk be. Súlyos veszteségeink voltak Csömörnél, és Vannay, hogy feltöltsük a sorainkat, elrendelte a kényszersorozást. A Donáti utca egyik pincéjében, öregek, nők és gyerekek közt találtunk rá meg három másik vele egykorú férfira.

„Hol csámborogtál?!” mordultam rá. Mi, régiek tegeztük a szövetkereskedőt, noha jóval idősebb volt nálunk, de sosem tette szóvá; úgy láttam, hogy tart tőlünk.

„Kérem szépen, vételezni küldtek”, felelte védekezően, és már nyújtotta is felém a csomag cigarettát. Adorján, ellentétben velünk, mindenkit magázott, legyen az tiszt, tiszthelyettes vagy egyszerű önkéntes. Nyilván a munkájával járt ez a hajbókoló tisztelet, amelyet a legnagyobb veszedelmek közepette sem tudott levetkőzni.

A frissen sorozottaknak nem sok hasznát vettük, csak néhány napnyi kiképzést kaptak a Toldy utcában, és már küldték is őket hozzánk, az első vonalba. Még a fegyvert sem tudták rendesen kezelni, nemhogy vigyázni magukra. Abból a csoportból, amellyel Adorján érkezett hozzánk, már csak ő volt életben. A vészjósló jelek ellenére mégis optimista volt, hitt benne, hogy a Szent Katalin-medál, amely a nyakában hordott, megvédi. „Tudom, hogy hazajuttat”, mondogatta, inkább saját biztatására, mint nekünk, valahányszor éppen megúsztunk egy orosz támadást. Kezdetben csak legyintettünk rá és kinevettük: jobban bízunk a felmentő seregben, mint egy medálban. A rádió másról sem beszélt, mint a főváros felé előretörő német csapatok újabb és újabb sikereiről; a tisztok optimizmusa gyorsan megfertőzött bennünket is. „Még néhány nap, és itt vannak”, biztattak bennünket a kitarásra – és valóban, Gille páncéloshadosztályai napról napra közelebb küzdötték magukat Budapesthez, de végül sohasem érkeztek meg. Az oroszok pedig, mit sem törődve a veszteségeikkel, csak támadtak és újra támadtak, mind szorosabbra vonva az ostromgyűrűt. Biztonságunk fala repedezett: az ellenség partra szállt a Margitszigeten, és fokozatosan teret nyert a Vérhalom tér körül. Támadta a Farkasréti temetőt, megsemmisítette az I. Egyetemi Rohamzászlóalj, elfoglalta a Kisvábhelyet, százötven méterre megközelítette a Vérmezőt. Gyötrelmes szorongás

vett erőt rajtunk, és keserű gondolatokat szült. Mindenki az elkerülhetetlen végjátékra készült. Némelyik katonán különös rögeszmék lettek úrrá. Akik még képesek voltak ennyi halál, borzalom és szenvedés után hinni, azok Istenhez könnyörögtek kegyelemért, mások a jó szerencsére vagy valamilyen titokzatos erőre bízta magukat. Szerencsehozó bicskákat, érméket, gyűrűket és még ki tudja, mi mindent fentek, suvickoltak, fényesítettek és tapogattak körülöttem. Az egyik szakasz totemállatként egy kitömött oroszlánfejet tűzött ki az állására – egy budai villából szereztek. Egy másik harccsoport egy kóbor kutyára pazarolta az amúgy is szűkös fejadagot.

Ennek a haláltáncnak a közepén Adorján osztaga túlélte egy katyusátámadást, előbb nyílt terepen, rá két napra meg a házat döntötte romba egy aknatalálat, ahol a harcálláspontjuk volt, de ők nemhogy veszteség, de sebesülés nélkül megúszták. Az első két alkalmat az olyan kétkedők, mint amilyen kezdetben én is voltam, a vakszerencse számlájára írták, de amikor az ilyen mesébe illő esetek egymás után ismétlődtek Adorján körül, egyre többen kezdtek csodás erőt tulajdonítani a medáljuknak. Zoblik és Pipoly, a két kárpátaljai ruszin önkéntesünk különösen babonás ember volt, egymással versengve akarták megszerezni a szerencsehozó talizmánt. Ígértek már érte fűt-fát a szövetkereskedőnek, de minél többen akarták a medált, ő annál jobban bízott az erejében, és körömszakadtáig ragaszkodott a már erősen oxidálódott ezüst medálhoz, amely egy Krisztushoz hasonló töviskoronát viselő szent asszonyt ábrázolt. Reformátusként nem lett volna szabad hinnem a pápista babonákban, de a sokadik csodás megmenekülés után azon kaptam magam, hogy ha egy mód van rá, Adorján mellé osztatom be magam.

„Jól van, fő, hogy végre itt vagy”, enyhültem meg, amikor végre mohón bele szívtam a cigarettába.

„Ma már biztosan nem jönnek”, bökött az állával Adorján a Szent János Kórház felé.

„Talán nem”, feleltem bizonytalanul, mert az oroszok kiismerhetetlenek voltak. Minden veszteségük ellenére nap mint nap újra próbálkoztak, nem hagytak egy perc nyugtot sem nekünk.

Hajnalban előretolt megfigyelőink arra lettek figyelmesek, hogy a Kútvölgyi lejtőn ruszki harckocsik ereszkednek le. Az elsőt már a Pasaréti út torkolatánál kilőttük páncélökölrel, de a másik négy lerohanta a páncélromboló raj állását, és mit sem törődve a tűzünkkel, teljes sebességre kapcsolva tovább rohamozott. Átmásztak a Fogaskerekű alacsony töltésén és betörték a kertészet területére. Közben a szovjet utászok folyosót robbantottak a töltés alatti torlaszba, úgyhogy a gyalogosaik ködgyertyák fedezete alatt felzárkózhattak a harckocsik mögé. Még két tankot lőttünk ki páncélökölrel és gyújtottunk fel lánggránátokkal, mire sikerült visszaszorítanunk a ruszkat. Keményen aprítottuk őket, de ők is alaposan megszórtak minket: katyusáik, aknavetőik hangjába beleremegett a föld, a becsapódások hóval és fagyott földdel borítottak be bennünket, fákat fordítottak ki tövestül. A mellétünk lévő állás telitalálatot kapott. „Szent Katalin megvédett bennünket”, mondta szinte ujjongva Adorján, amikor kimásztunk a gödörből. A szomszédos állás helyén fekete lyuk tátongott; a csupasz fákon ruhafoszlányok és emberi testrészek lógtak, vér festette vörösre a havat. „Lehet”, mondtam kelletlenül; mi még mindig

éltünk, a szomszédok pedig már csak véres húscsafatok voltak. Ott tartottam, hogy már magam sem tudtam, mit gondoljak a medálról.

Éppen végeztünk a cigarettával, amikor meghallottuk a kiabálást. Odakinn nem volt semmi zaj, hacsak a varjak káromlását nem számítjuk; tökéletes, szinte steril volt a csend. Egy orosz katona kiabált szörnyű, idegtépő hangon; nyilván gyomorlövést kapott. Mindketten egyszerre lestünk ki a gödör elé földből és fagyott hullákból emelt torlasz résein. A sebesült orosz az egyik tank mögött feküdt, csak a lába látszott ki: a földet rugdosta fájdalmában. Kiabált, erőt gyűjtött és megint üvöltetni kezdett. *Mama! Mama!* Így ment ez hosszú percekig.

„Mi ez?”, kérdezte Adorján.

„Nem látod? Egy orosz”, feleltem bosszúsan az ostoba és felesleges kérdésre. Nem ez volt az első sebesült, akit a senki földjén láttam szenvedni és meghalni. Számomra ez már semmit sem jelentett, de Adorjának nyilván új volt. Értetlen tekintettel bámult rám.

„Kérem szépen, Magyarai úr, valamit csinálnunk kellene”, szólalt meg nagy sokára.

„Mire gondolsz?”, csúsztam vissza a gödör aljára. Az embernek nem volt tanácsos túl hosszú időre kidugnia a fejét, ráadásul ilyen tiszta időben. A ruszkiaknak nagyon jó mesterlövészeik voltak, állítólag nők. „Mégis mit kellene tennünk?”

Adorján is visszacsúszott mellém a gödörbe. Odakint az orosz még mindig üvöltött: *Mama! Ja nye bocsu! Mama! Mama!*, és mást is mondott, de azt nem értettem.

„Segítenünk kellene rajta”, szólalt meg újra a szövetkereskedő.

„Majd az övéi segítenek rajta”, feleltem, és magamban azt kívántam, bárcsak igazam lenne, mert az orosz újra rákezdett: *Mama! Mama!* A lába úgy járt, mint az akasztotté, amikor kirúgják alóla a támasztékot. Lassan forgott egy képzeletbeli tengely körül, miközben a sarka szabályos kört rajzolt a hóba; hamarosan előbukkant a felsőteste és a feje is. Nagyon fiatal volt, nagyjából velem egyidős lehetett. A sapkáját már elveszítette, szőke, rövidre nyírt haja volt; fehér álcaruháját teljesen elborította a vér.

„Talán odamehetnénk.”

„Rossz ötlet”, feleltem. „Nagyon rossz ötlet. Nyilván ők is erre várnak, és szépen leszednek bennünket.” Az Olasz fasor házainak padlásán a mi mesterlövészeink éppúgy lesben álltak, mint szemben a János kórház tetején ruszki kollégáik. Türelmijátékot játszottunk, és akinek előbb fogyott el a türelme, az veszített. Megpróbálhattam volna lelőni a ruszkit, talán el is találtam volna. Nem volt messze, tiszta célpontot mutatott, de nem akartam a mesterlövészeink csaliját tönkretenni.

„Gondolja, Magyarai úr?”

„Egyébként is, ő már halott”, mondtam, de inkább magamat nyugtatgattam, mint Adorjának válaszoltam. „Ezt a sebesülést nem lehet túlélni.”

„Akkor semmit sem akar tenni?”

„Semmit. Nincs értelme”, vágtam rá azonnal.

Mama! Ja nye bocsu! Mama! Mama! Hocsu igytyi domoj! – cáfolt rám az orosz üvöltése. Idegtépő volt ez a monoton, fájdalmas kiáltás. Mintha hangszórón sugá-

rozták volna egy emberi fülnek hallhatatlan frekvencián, pusztán azért, hogy megőrjitsen bennünket; minden erőmet kiszívta. Szerettem volna bedugni a fületem, de Adorján tekintetétől megdermedtem.

„Hisz maga Istenben?“, szegezte nekem a kérdést.

Mama! Ja nye bocsu! Mama!, kezdett rá újra a sebesült.

Isten nevének említésétől és ettől a profán kérdéstől megzavarodtam. Hatalmas hullámokban öntött el a szorongás. Már kisgyerekkorom óta próbáltam elképzelni Istent, végül néhány nappal korábban arra jutottam, hogy ő egy végtelen kiterjedésű, felfoghatatlan és kiismerhetetlen fehérség. Így okoskodtam én, az egykor szépreményű ludovikás hallgató a körbezárt Budapesten, nyilván hibásan, de hát akkor már nagyon féltem, hogy meghalok – ez félig-meddig lebénította a gondolkodásomat.

„Hiszek“, nyögtem ki végül.

„Akkor Isten nevében kérem, hogy segítsen.“ Akár ki is mehetnénk, hiszen Szent Katalin vigyáz ránk, nem eshet bajunk, futott át a merész gondolat az agyamon. De ez csak egy pillanatig tartott. Túléltek a reggelt, ez vitán felül áll, de nem jó kísértetni a sorsot – morfondíroztam magamban, mert minden csodás eset ellenére hittem is meg nem is a medál erejében.

„Elég volt, fejezd be Adorján! Ne gyere itt nekem Istennel! Istennek ehhez semmi köze sincs“, zártam le a vitát.

„Ha maga nem jön, akkor majd kimegyek én egyedül“, közölte velem elszánt arccal, és már mászott is kifelé az árokból.

„Idefigyelj, te Isten barma, eszedbe ne jusson!“, üvöltöttem rá, és a derékszíjánál fogva visszarántottam. „Itt maradsz, baszd meg!“, szedtem össze magam, és a kabátgallérjánál fogva megráztam Adorját. „Ha kimész, megölnek, és akkor biztosan nem jutsz haza!“

Ettől elbizonytalanodott. Kihasnálta az alkalmat, és elővettem a sebesülés esetére kiosztott unicumos üveget.

„Igyál“, nyomtam a kezébe. „Igyál szépen!“

Egy hajtásra lehúzta az egészet. Gyorsan hatott rá a szesz, valószínűleg nem volt hozzászokva.

„Azt mondja, hogy kijönnek érte?“, kérdezte már nyugodtabban.

„Azt“, feleltem. Újra kilestem az MG-42-esnek kialakított lőrésen át. Nem láttam az orosz, de ez nem jelentett semmit. „Lehet, hogy már el is vitték“, hazudtam, mert biztos voltam benne, hogy ezt a mesterlövészeink nem hagynák – lövést pedig nem hallottam. Az orosz, mintha csak a szavaimat akarná igazolni, csendben maradt. Ez persze nem jelentett semmit. Talán már meghalt, talán csak elájult vagy csendben agonizál tovább, latolgattam magamban a lehetőségeket. Akármi történt is vele, tudtam, hogy még ott van. Adorján rám nézett, találkozott a tekintetünk. Várakozóan bámult, a szája szélét rágta, nyugtalanul járt a szeme. Mondanom kellett valamit: „Nézd meg, már nincs is ott“, biztattam, mint egy gyereket. „De ne túl sokáig!“, figyelmeztettem. „A mesterlövészeik nagyon jók.“

Kikukkantott egy pillanatra. „Igaza van, Magyarai úr. Tényleg nincs már ott“, mondta megkönnyebbülve, és elmosolyodott. „Istennek legyen hála“, tapogatta ki a zubbonya alatt a medált.

Még egy cigarettára volt időnk az őrváltásig. Mindvégig csend volt. Váltottunk még néhány szót, de az oroszunk egyikünk sem hozta szóba.

Lent a bunkerben Beck, Bertalan és Váradi a zsákmányon osztozkodtak. Az egyik orosz tiszt térképtáskája tele volt fényképekkel, azokat adták körbe. Nagy kópé lehetett a tiszt, akit Beck szedett le, amikor kimászott az égő T-34-esből: a képek többsége nagymellű nőkről készült, de volt néhány a harckocsiról és a legénységről is. Előkerültek az unicumos üvegek, az étvágyam is megjött; Bertalan gitározni kezdett, hamarosan együtt énekeltük a régi német zsoldosnótát, amelyre Wenger SS-Hauptscharführer tanított meg bennünket:

*Hajnali pirkadás, Morgenrot: Csakhamar értem jön a balál
Amint felbarsan az ébresztő kürtje
El kell hagynom az életemet
És velem együtt sok bajtársamnak*

Az alkohol és az étel hamar elálmosított. Elaludtam. Nehéz, keserves álom tört rám. Egy égi madár szemével láttam magam: egyedül gyalogoltam a hófödte pusztában. A friss hó, mint a száraz kenyérhéj a talp alatt, ropogott minden lépésemnél. A madár szemében csak egy apró fekete pont voltam, amely nyom nélkül araszol előre a végtelen térben – a hó azonnal befedte mögöttem a lábnyomaimat. A fejem felett egykedvűen sütött a nap, tiszta volt az ég. A távolban időről időre anyámat pillantottam meg, hívott, hogy menjek hozzá. De hiába törtem, gázoltam zihálva előre a hóban, amint anyám közelébe jutottam, ő minduntalan ugyanolyan nyugodt, már-már kiszámítható, de mégis biztos távolságba húzódott tőlem. Örjítő volt a tehetetlenségem.

Hites őrmester a vállamat rázva mentett ki a pokoli látomásból: „Készülj, mert hamarosan megint rád kerül a sor az őrségben.” „Ezt neked hoztam”, nyomott még a kezembe két tárat a géppisztolyomhoz. „Sajnos csak az egyikben van valamenynyí lőszer. Néhány sorozatra elég lesz. Súlyra megismered, melyik az.”

Reggel volt, átaludtam az egész éjszakát. Kint ugyanolyan szikrázóan szép idő fogadott, mint amilyet álmomban láttam. A bunker mögött élénk mozgolódásra figyeltem fel. Halottakat fektettek egymás mellé.

„Mi folyik itt?”

„Sikerült kétórás fegyverszünetet kötnünk a ruszikkal”, válaszolta Bertalan. „Megegyeztünk, hogy mindenki behozhatja a sebesültjeit és a halottait, addig nem lövünk egymásra.”

Dermesztő hideg volt, a halottak teste keményre fagyott. Úgy emelték le és fektették egymás mellé őket, mint a deszkalapokat. A tekintetük unott és lemondó volt – a fagy miatt nem tudták lezárni a szemüket.

Sokat ismertem közülük. Adorjánig jutottam.

„És ő?”, fordultam döbbenten Hites felé. Semmit sem értettem. Tegnap őrség után még együtt mentünk le a bunkerbe.

„Mi sem értjük, mi ütött belé”, felelte az őrmester őszinte csodálkozással. „Fogalmunk sincs, mit keresett a senki földjén. Egyetlen golyó végzett vele, valószínűleg egy mesterlövész volt.”

Odaléptem a halott szövetkereskedőhöz. Fejlövés érte. Kitapogattam, ahogy egykor ő is tette, a zubbonya alatt a medált. Még megvolt. Leszakítottam. „Úgy látszik, mégsem segít”, szólalt meg a hátam mögött Hites.

„Hát nem”, adtam igazat az őrmesternek, és nagy-nagy szomorúság fogott el. „Tartsd nyitva a szemed! A ruszkik már megint mozgolódnak. Könnyen lehet, hogy hamarosan újra próbálkoznak”, figyelmeztetett Hites, mielőtt utamra bocsátott volna.

És akkor eszembe jutott a két ruszin. Zoblik és Pipoly is túlélte az előző napi csatát. A tenyerembe zártam Szent Katalint, a betegek és elesettek védőszentjét, és elindultam, hogy mielőtt eljön az időm, megtaláljam őket: arra gondoltam, talán van lőszerük a PPS-be, és elcserélik velem a medálra.



G. ISTVÁN LÁSZLÓ

Nem lehet utolsó

*Nincs az Istennek dolga veled,
mégis megszületsz. A szél húz ki
anyád méhéből, húzófájás inkább,
mint tolófájás, ami világra hoz; fel
se sírsz. Akik dajkálnak, észre se
vesznek. Egész életedben úgy nyeled
a könnyed, mint a taknyod. Akit
megismersz, megriadsz tőle, mint
a jegenyecsúcs, bízod magad a szélre,
akit megszeretsz, abban nem bízol soha
többé. Apád többször megerőszkol,
testvér szemében követ látsz, nem
kenyeret. Idegen a szád, ha megszólalsz,
nem ismered fel, hangod hamis, veretlen
arany. Oldatlanul sodródsz, higany és
sav vagy, roncsolod, amerre jársz, a
szövetet. Bűntudatod láttelep csak, de
nem te látod, mégis, ha megítélnek,
és van Isten, az ítéleted
nem lehet utolsó.*

Sakktábla

*A sírok között mászkáltam. Rettenetes
rendben, ahogy sakktábla világos-sötét
mezői követik egymást, váltakozva
tüntek fel a csoportok, egyik a másik
után, bezsúfolva álltak az apró sírhelyek
körül, s minden másodikonál
temettek, úgy, mint akik
szülnek, mégis fegyelmezetten, valami
papféle irányított szertartását követve, de
rengeteg hullát tettek egy sírba, mindenki
a magáét hurcolta, vonta, lódították
szinte egyiket a másikra, arccal az
arcnak, arccal a földnek. A temető-
osztatok között viszont még katonásabb
rendben, kárpácellázott helyükön fürdő*

*csoportok álltak, lábat, kezét, fejet
 mosott mindenki elszántan, sok-sok
 ujjbegy masszírozta fejbőrét, úgy álltak,
 hogy lássam, szappanlében áztak
 a borostyánok, habzott a murva. De
 honnan lett víz? Talán a műanyag
 palackos, virágos nénikék kútja, ahonnan
 halottak napján krizantémokhoz merítik
 a vizet, a hínárbideg temetői víz öntött ki
 újra? Mindegy, csoda. A fegyelmezetten
 fürdő csoportok meztelenül, de végig
 szemérmesen tisztultak, holtak között
 vigyáztak az élőkre, rám is, azt hiszem.*



Fiam, hazudtam neked

Minden nap. Reggel, mikor felkelünk, azt mondom, ma paradicsomleves lesz az ebéd, nevisz, még gyűrött a szemed, csipás a szempillád, de babot főzök, megnéztem a spájzban a polcot, és nem volt ott paradicsom. Négy éves vagy, rám fogod a játék pisztolyt, tedd fel a kezed! Különben megöllek! Hát nem ezt ígérted? Leülünk az ebédhez, beletúrsz a levesbe, kifröcskölöd, kiabálok, sírsz, lelököd a kanalat, megszidlak, én nem szeretem a babot, anya, becsaptál.

Ott lesz a Jézuska. Gyere, bemegyünk a templomba. Belépünk, leveszed az anorákot, teszünk vizet a homlokodra, körbefutsz, aztán a padok között lehasalsz, mondom, maradj csendben, mert itt lakik, keresd meg egyedül. Már nem trapolsz, lassan lépkedsz. Ott van a fejedben, bemászik, de kirázod. Anya, én nem látom őt, hol van? Ott az oltár előtt és a falon, a stációk. Én nem akarok képet. Igazít kérek! Azon nincs cipő, és vérzik a lábfeje a szög körül. Olyan csúnya, félek. Lóg a fán a tenyere. Mert meghalt. Feltámadt, szép is tud lenni, nézd meg az angyalokat, a szárnyuk a kép tetejére ér. Anya, itt nincs senki. Én a Jézuskát szeretném. Megfogni a sebét. Nem érhetsz hozzá. Akkor én ide nem jövök többet. Itt nincs is senki, miért mondtad, hogy itt lakik?

Az istenit! Azt ígérted, hozol ajándékot. Hoztam is, egy zöld almát. Előveszem, jó húsos. De én nem ezt kértem. Vonattal hoztam, sokat utaztam. Anya, én páncélt kértem, és repülő autót. Mondtam már. Nem kell az almád, vidd vissza.

Anya, lehetne azt, hogy reggel elindulunk a repülővel és éjszaka érkezünk meg, olyan messzire elutazunk. Sötétben repülünk. Igen, majd egyszer felrepülünk, megígérem. De mikor? Még nem tudom. De anya, én tudni akarom. Jó, majd holnap megbeszéljük, most aludj, még kitalálom. Anya, én most akarok indulni, reggel már késő lesz. Nem várhatunk addig. Nem lehet. Hazudsz. Mert tudom, hogy lehet.

Fiam, mi lett a szomszéd kisfiúval? Miért sír? Lelőttem. Na, ne bánts. Csak játékból, tudod. Buta vagy, elhitted? Nem sír, folyik a vére, nézd. Ölni nem szabad, az csúnya, senkit sem bántunk. De te is bántasz folyton! És én akkor sírok.

Anya, van baba Jézuska? Hát, igen, van. Bölcsőben fekszik, jászolban, be van pólyázva. Mikor jönnek a három királyok, felsír. Nem azért, mert pisilnie kell? Vagy éhes, fáj a hasa? Már tudom, bekakilt! Anya, neki is van anyukája? De jó neki, mindig az ölében ül. És mindig baba. És a baba meghal. De akkor miért mondtad, hogy él. Jaj, anya, ez nem úgy van.

Este megyünk az óvodába, három zebra van a Városligetnél. Majdnem elüt téged a rendőr. Anya, ez egy rendőrautó volt. Igen, máskor jobban vigyázunk. Azt mondtad, a rendőrök vigyáznak ránk. Akkor miért akart elütni? Mert ez rossz rendőr. Nem értem anya, a rendőrnek van pisztolya, ő hogy lehet rossz? Lőjük le mi! A lányoknak hosszú, szép hajuk van, neked pedig csinos, rövid. Én hosszút szeret-

nék. És anya, én szoknyát is szeretnék, mama mondta, hogy van olyan Afrikában szalmából, a katonáknak. Ő volt ott, látta. Nem akarok ma nadrágban menni az óvodába, cicanadrágban szeretnék és szoknyában. Akkor menj abban, gyere, felvesszük. Anya, te azt mondtad, én fiú vagyok. Most akkor mehetek szoknyában? Aha, persze. De én nem akarok lány lenni. Ne mondd azt, hogy lány vagyok. Csak szoknyát szeretnék és hosszú haját.

Fú, én nagyon félek az ördögtől. Tüzes a nyelve. Nyárs van a kezében. Ő a rossz, ijesztget, hogy jó legyél. Ha rossz vagy, beköltözik a szobába. Csak este? Főleg akkor. De én este alszom. Akkor hogy lehetek rossz? Összevissza beszélsz anya. Én félek az ördögtől. Nem akarom, hogy beköltözzön. Jó, ha szépen megessed a virslit, és a borsófőzeléket, és nem pisilsz be, nem fog idejönni. Anya, te vagy a bűdös ördög, csúnya anya!

Anya nézd, építettem egy várat legóból. Mindjárt, most nem érek rá, teregetek. De nagyon szép! Anya, nézd, kész a létra a felső emeletre, én ott ülök majd fent, te meg lent. Én vezetem a házat, tud repülni. A felhőkön túl lesz a kikötője. Megyek, csak felrakom a levest. Ha nagy leszek, mindenhová elviszlek, átrepüljük a tavat. Persze, kicsim, ha nagy leszel, valaki hív, felveszem, ne haragudj. Anya, te sose figyelsz rám. Te meg sem nézed a házunkat, akkor honnan tudod, hogy szép? Bűdös vagy anya.

Hidegzuhany

Lemegyünk autóval a Balatonra. Rozsdás lakat lóg a nyaralókon, a nap éles, reggeli fénye hullámszik, száraz, sárga füvet fúj a hangos tavaszi szél, és szürke homok a néptelen strand. Mint párzó macska, nyikorog a zuhanykabin ajtaja. Egyik csavarját kilazította a téli fagy. Nincs gazdája, lebeg és berreg, míg az első karbantartó megjelenik a parton és szétvágja. A temetőből éppen a strandra látni. Betakarják a női testet, a koporsóba gondosan szög kerül.

Amikor kislány voltam, titokban zuhanyoztam. Anyám folyton kádba rakott minket a strand után. Klóros, forró vizet eresztett a nyakunkba, és a szemünkbe spriccelt. Először vizet, aztán szappant kent a nemi szervünkre, ettől majd nem fogtok ragadni, mondta. És jól megnyomkodta. Lila fürdőbugyiban ültem a lefolyónál, nem akartam levenni, szégyelltem magam meztelenül két fiútestvérem előtt, a végén mindig bőgtem. Féltem, lehúzza a víz a lefolyóba, kapaszkodtam a kád szélébe, vagy a szaniterbe.

Nem szerettem volna lefeküdni, márpedig fürdés után aludni mentünk. Homokozó, fürdő, uzsonna: kolbászos katonák. Aztán a kakaófeltos és dohos, kék ágypaplan, fejünk alatt nyáltól átázott sárga párna, így telt egy napunk.

A Balaton egy óriás, haját rezegtető, zöld hullámtest. Iszapból tapasztotta Isten. Szerettem felhozni az aljáról a sarat és megdobálni vele a többieket. Addig dobáltam csak, míg jól meg nem vertek érte. Kopott vas stégen mentünk be a vízbe, al-

gás, csúszós lépcsőn kapaszkodtunk mezítláb, mint a füstölő jég, hideg volt az alga. Az endékás lányokon nem volt úszódressz. Nyakig ért a tó, onnan rögtön fejest ugrottunk, valaki mindig beverte a stég szélébe a bokáját. Vértett, ragtapaszt hozott anyám, régi, sárga gézt. Halszagú, merev deszkák, sirályfekália. Csérek úsztak el mellettünk, ijedten kapálóztak, ha odaköptek rájuk a fiúk.

Hideg napokon is fürdeni kellett, hogy anyámnak legyen ideje megfőzni az ebédet. Töltött paprikát ettünk, sóskát, spenótot vagy zöldborsófőzeléket. Hidegben lógott a takony. Ebéd előtt orrot fújtunk és kezet mostunk. Különbem nem lesz desszert, a jól megérdemelt háztartási keksz, ráöntve a csoki puding. Akinek koszos volt a körme, még pofont is kapott. Mert akkor anyám már nagyon fáradt és éhes volt. Ebéd után elment egyedül a strandra zuhanyozni, bikiniben állt, mint akit felakasztottak. Mi a csendes pihenőn a paplan alatt egymást rángattuk, vagy simogattuk a lábunk között, mi esett jobban.

Anyám hamar meghalt, én még gyerek vagyok. Utána szabadon zuhanyozhattam. Meg dobáltam másokat. Ezen a képen én vagyok, nézd csak. Én vagyok anyám. Hájas a hasam, szeretném, ha nem akasztanám fel magam. Leveszem a melltartómat, ha akarod. Kicsit lóg a mellem, a bimbó körül szappanozom. Csípi a szemem, ha odanyúlok. Minden alkalommal elmondom, én más leszek, nem úgy végzem, mint anyám. Ő a fürdőkádban halt meg. Piros vízben. Levelet hagyott, hogy a partra temessük.

A zuhanyrózsát szeretem, leszerelem, kinyitom a csapot, terpeszbe állok és a combom közé engedem a forró vizet. Vörös foltok jelennek meg. Élvezek, az élvezés a titok, nem tudhatja anyám, mert nem engedi. Ezért nagy pofon jár. Vasárnap meg templomba megyünk, mit szólna a hülye pap.

Utána visszarakom a rózsát, vagy eldobom. A szürke csövön át ömlik a víz a nyakamba, néha rándul egyet, vagy berregő hangot ad, mint a révfülöpi zuhanykabin, öklendezik a homok felé. Ugat és köhög. Kirázza a lelkemet, ha még jobban megnyitom a csapot. Kimosom anyámat a bőröm alól is, a körmömet háromszor kikaparom.

Hosszú haját szeretnék, de anyám levágja.

Úszódresszben úsznék, de anyám egy szál bugyiban rángat le a strandra.

Nem akarok homokozni, de kötelező műanyag sütit sütni a többi édes, jó gyerekekkel, akik rendszeren megeszik az ebédet.

Forró vízben szeretnék fürdeni, de mire rám kerül a sor, a lavór rég kihűlt. Szappanos, szürkészöld, fagyos vízben mossa anyám esténként a fenekem.

Ne túrd az orrod, de túrom.

Ne engedd ki az összes meleg vizet, akkor megszököm.

Zárd el jól a csapot, belerúgok.

Megfojtalak, te lány. Szeretlek, anyám.

Engem is a tópartra temessetek. Ugye milyen jó lógni a szeren?

FENYVESI ORSOLYA

Ne csinálj magadnak ehető képet

Értem én, Uram („Kivel beszélsz?”
„Csak magamban.”), hogy kószolgatnom
csak a te tested illenék,
de mit tehetnék, ha szembe jön velem egy cukrászda,
és felkínálja életem
nagy esélyét: arcképemet
ehető ostyára képzeli (kinyomatja).

Nem az utánzás-e a hízélgés legőszintébb formája?
És ha dörgölözöm, az kedvedre való,
mert neked, Uram, nincs szagod.

Annyi képed sincs, mint nekem. Örökkévalóság
ide vagy oda, én legalább kiválaszthattam, hogy
tizenhét éves kori fotóm kerüljön az ostyára.
Akkor már tudtam, hogy nem maradok sokáig veled.
Minden reggel tegnapi önmagam másolataként
ébredek meg.

Az ostyához torta is tartozott,
a torta pedig megkívánta a vendégeket. Én a tortának
nem mondok nemet, Uram. Sőt, rögzítem a nagy zabát
videokamerával, nevezzük időnek.

Nem voltak elegen, Uram, de mások
sosincsének elegen. Tartottam tőle, hogy így is
túl hamar betelnek velem. Szokás szerint
belőled indultam ki. Ahogy körbeülték az asztalt,
bevonultam az arcmásommal díszített –
nem győzöm hangsúlyozni – tortával,
és mindenkinek vágtam egy szeletet.

Megették az utolsó morzsáig, mert
néztem őket, de a felvételen jól látszik,
hogy közben rettentő kínosan érezték magukat.

Tehát az utolsó morzsáig élek.

A misszionárius

*Amikor megláttam az autót,
amivel utazni fogok,
az jutott eszembe, milyen régen
nem gondoltam sorssal.*

*Omlós kekszekkel voltam. De most már
nem futamodhatok meg, az Isteni színjáték
új fordítását viszem anyámnak,
induljunk.*

*„Remélem, nem tetszik sietni,
az autó nem szobatiszta, ezért
félóránként itatni kell”, mondta a sofőr.
Megígérte, hogy hazavisz, de arról nem ejtett
szót, hogy a jobb oldali visszapillantó tükröt
miért festette feketére. Sötétedett,*

*és akkor nyugodtam csak meg, mikor már a forgalomban
tudomásomra hozta, hogy '96-ban
Istennek szentelte életét.
„Krisztus csak úgy tud csodát tenni, ha előbb
odaadjuk neki azt a halat.*

*És mivel foglalkozik Orsika?”
Aztán ahogy az első itatásból
besoroltunk volna, és egy kamion
engedetlen vastestünket
a szalagkorlátnak nyomva
tolt minket egyre előre, míg kitátott pofával
libeggett nyakunkba
(„Miért nem áll meg?!”),
egyetlen gondolatom az volt:
a picsába, mégsem vigyáz senki
a misszionáriusra.*

*Ennyi volt. Sértetlenül
szálltunk ki a roncsból.*

*De az a perc az időn túlra
hajította, mi testem fonadéka,
a balsejtelmet, és mégis
megvalósította. Nem vigyázott senki
a misszionáriusra.*

*A misszionárius felkért tanúnak,
és mielőtt útjaink elváltak,
megjegyezte, érdemes lenne
elgondolkodnom azon, miért is
nem akarta a szőrös lábú –
feltételezem, nem egy hobbitra gondolt –,
hogy lelkigyakorlatot tartson nekem
hazafelé. Az irodalomról
végig hallgattam.*

*Végül ateisták vittek haza. Meséltem nekik
a misszionáriusról, hogy megnevettessem őket.
A szerelmi életemről érdeklődtek, és azonnal
megállapították, hogy oroszlán vagyok.
Pedig áruló voltam.*

*De legalább már nem félttem,
négy férfi melegített,
míg az autópályán
jóval a megengedett sebesség felett
szaggattuk a kilométereket.*

*És ahogy nem sokkal később vacogva
vártam, hogy anyám ajtót nyisson nekem,
örültem nagyon,
hogy a kabátomat az autóban felejtettem.
Mert írni mentem haza.*

Az akt

*meztelenül álltam az ablakban
mert vártalak repülőgépek cirkáltak felettem*

*leszállásra várva aki meztelen
az láthatatlan forma mint a holtak
üres váza vegyél nekem virágokat
különben csak a test van*

*jöttek mentek lefényképeztek
és én bőrömre válva*

*megkívántalak repülőgépeket faragtam
lebeletemmel feltűntek szemem előtt*

*a fényes halomba rakott égi testek
idő csontos részei nyakadra kulcsolt ujjpercek*

*és mire végre megpillantottál
ki kellett hozzám hívni a méheket*

OLÁH ANDRÁS

várólistán

*azt mondják hatalmasat koppant a fejem
az utcakövön... pár másodpercnyi
zsibbadt mozdulatlanság után (kikapcsolt test
zárlatos agy – átmeneti állapotban két
semmi közt) ijedt arcokra nyílt a szemem
s összekuporodtak az emlékek
ám később a vizsgálószobában
ahol minden olyan rémisztően fehér
már szolgálatkészén számolgattam a kávéfoltokat
és jól esett az asszisztens nyugtató érintése:
semmi baj – Isten várólistára tett megint*

jövendölés

*a cigányasszony
szörnyülködve taszította el Isten
csupasz tenyerét mert az egymásba
folyó sors- és életvonal barázdái
véget nem érő fájdalomról
és csalódásról árulkodtak
meghitt pillanatra csupán egyetlen
apró gyűrődés utalt amikor is
Mária lészen majd Isten Pygmalionja
a többi jel könny és pusztulás
képeit vetítette előre a földön
elbizakodott elfajzott sokaságot
kiken nem segít jó szó vagy prófécia
sem rájuk mért szenvedés
mert legyen bár özönvíz
omoljanak le Ninive gőgös falai
azok ott semmit sem tanulnak*

*s még a kiválasztottak népe is
veszélyes öntudattal ácsol kereszteket
– nem félvén az Úrtól ki egyszer
végleg elfordítja majd orcáját e földről*

kontraszt

*pár éve esténként még kiültetek
a kapu előtti padra de a régi
szomszédok elkoptak az újakat pedig
fölfalják a mohó hétköznapiak
nem hoz enyhülést az őszülő idő sem
– átláthatatlan kerítések emelkednek –
ők zárkóztak be mégis te érzed
magad börtönben s nem érted
miért van hogy szabadságát
Isten épp most vette ki*



Emlékszoba

A feleségem azt mondta, várjam meg. Hosszú volt az út Pestig, megéhezett, és a vizünk is elfogyott. A kutya mellett a hátsó ülésen heverték az összepréselt műanyag flakonok, boldogan ugrotta át őket, amikor kinyitottam az ajtót.

Rákötöttem a pórázt, lassan indultunk el a platánok között. A füredi sétányon, május lévén, alig volt néhány ember. Sok-sok évvel ezelőtt egy bangladeshi lánnyal jártam arra, szerelem volt, amennyire egy középiskolai levelezésből szerelem lehet, egy nappal korábban érkezett, másnap már Füredre tartottunk a vonaton zötykölődve.

Augusztus volt, az a fullasztó fajta, őt persze nem zavarta, angol könyvekkel megrakott hátizsákkal érkezett, és az egyetlen vágya az volt, hogy meglátogassuk Tagore szobrát. A szívkörházban sikerült elérnem, hogy beengedjenek az emlékszobába, mondtam, csak ezért jött ide Disha Farhad Bangladeshből, és végül is nem hazudtam nagyot.

Órák teltek el, mire megtaláltuk a szobrot, én legalábbis annak éreztem, és most, bő negyven évvel később, a kutyát sétáltatva, nem hittem a fülemnek.

– Búcsúznak kedves iskolánktól, búcsúznak Füredtől...

Mi az Isten, gondoltam magamban, és megszorítottam a pórázt Luca nyakán. A lány, kezében a mappával, újra belekezdett, búcsúznak kedves iskolánktól, búcsúznak, de már nem bírta befejezni, harmadjára csuklott el a hangja.

– Hagyja abba! – förmedtem rá, mire a vele szemben álló két fiú ingerülten hátrafordult, mit akarok.

– Hagyja már abba! Ennek semmi értelme. Jöjjenek, meghívom magukat egy süteményre az Annába.

A lány a fekete mappa szorítókötését zavartan pattogatni kezdte, a másik kettő tanácstalanul méregetett. Előbb engem, aztán egymást. Az egyik, az erősebb, izmosabb, akinek frissen borotvált arca alig tizenhat évet sejtetett, lassan megvonta a vállát.

Tétován lépkedtek a kavicsokon. A mappát úgy szorította, mintha az élete múlna rajta, én a pórázt fogtam ugyanakkora erővel. A keze izzadt, közelebből látszott, hogy kibolyhosodott a karton, az ujjak magasságában a szürke foltok a szorongás vagy az eső nyomai.

Luca haladt elől, mint aki tudja az utat, csak néha állt meg, és pillantott hátra, követem-e.

– Pénteken ballagtok?

– Aha. – morogta a harmadik, aki mostanra gyűjtött elég erőt, hogy kivegye a részét mindabból, ami történik, bár az az igazság, egyikünk sem értette, hogyan lehetséges az, hogy három végzős diák szó nélkül követni kezd egy idegen férfit.

A lány akkor erőre kapott, és vadul mesélni kezdett, hogy ez az utolsó hét, és őt kérték fel, hogy elmondja a ballagási beszédet, és bár segítséget kért Kati néni-

től, de már voltak elképzelései, hogy mit akar elmondani, de az is igaz, hogy aztán elakadt benne, mert micsoda képtelenség egy oldalban összefoglalni négy évet. Nyolcat, szúrt közbe a hümmögő harmadik. Szerintem mondjuk épp ideje már, hogy vége legyen ennek az egésznek. Biztos nem fog hiányozni. Tiszta szar volt ez a sulis, mire a lány rászólt az izmosra, hogy te akkora hülye vagy, nekem hiányozni fog, például a Soós meg a Hidvégi.

A két név hallatán a fiúk felröhögtek, Luca pedig megállt, hátranézett, megyek-e utána, biccentettem, haladjon. Akkor már az Anna lépcsőjén jártunk. Kétségbeesve próbáltam felidézni Disha Farhad bőrének színét, mert az, emlékszem, hogy már akkor elmesélhetetlen volt. A reptéren várakozva azt hittem, el fogok ájulni, annyira izgultam, hiszen a küldött fotókon is látszott, hogy elviselhetetlenül szép, apám viszont csak annyit mondott, egzotikus, és én gyűlöltem érte, mert leegyszerűsítette, mert Disha Farhad olajosan csillogó bőrében én csak elveszni tudtam, amíg néztem, de apám egyetlen szóval kijózanított, elvette tőlem a bolyongást, amit nem tudtam neki megbocsátani.

Egy Rigó Jancsi, egy dobostorta és egy gesztenyepüré. Én legyintve kértem a feketét, ez volt akkor is a szívkörház büféjében, az mondjuk förtelmesen keserű volt, a végén a kispohár alján megült a zacc, de én akkoriban ezt szerettem, és hirtelen azon kaptam magam, hogy kifeszítenek a csöndben, az izmos fiú megismétli a kérdést.

– Szóval, megkérdezhetem, hogy kinek tetszik lenni?

Üres szóviccel próbáltam elütni, egyre kevésbé tetszem magamnak, a lány arca felderült, a csöndesebb fiú elvigyorodott, én pedig időt nyertem, de tényleg, erősödött a fiú, én viszont egyre inkább éreztem, hogy fojtogat a sírás, bassza meg, érzelmős öregember lettél, dohogtam magamban, úgy éreztem, végtelenné tágul az idő, és egyszerre láttam magam előtt az egészet, az emlékszoba kárpitján a fényeket, ahogy nincsen semmi vágyam, csak hogy nézhessem ezt a nőt.

– Egy iskolában dolgozom – löktem oda könnyedén, magamat is meglepve.

– Na jó, de mit tetszik tanítani? – noszogatt a lány, és akkor már tudtam, hogy soha nem fogom tudni elmondani nekik, mit jelent a megalázottság, hogy egyszerűen képtelen vagyok arra, hogy én mondjam el, azt akartam, tartson még egy kicsit ez a semmi, higgyék azt, hogy... higgyenek el bármit, amit akarnak, merjenek hinni, legyenek földrajztanár vagy igazgató, legyenek olyan, akit szeretnek a gyerekek, vagy akitől félnek, mindegy, legyenek az, akinek akarnak látni ott a szívkörház mellett a teraszon május elsején.

– Karbantartó vagyok – nyögtem ki végre, ettől érezhetően mind megkönnyebbültek.

– Az jó – mondta a csöndes, az erősebb ekkor már percek óta feszengett a széken, kinyögte ő is, hogy ragaszkodik hozzá, hogy kifizesse a fogyasztásukat – erre én valahonnan mélyről felröhögtem, hogy hagyjad, talán ez volt az a pont, amikor véletlenül letegeztem, ez volt a vége, mert aztán egykettőre felálltak, megköszönték, és a mappának csak hűlt helyét láttam az üveglapon, mellette a három tányér, rajta a barna félkörívek a szalvétákon, annyi időm sem maradt, hogy kimondjam, köszönöm a közös időt.

Disha Farhad lassan fordult meg. Emlékszem, még hátranézett a lány is, nevetett, nyoma sem volt az arcán annak, hogy sírt. Sehol az iskola, sehol Füred, sehol

a szívkörházban az aprócska szoba. A nővér kérte, hogy fordítsam, ez nem az eredeti Tagore-szoba, azt lebontották, de mutogatni ez is megteszi, na, erre nem vitt rá a lélek, nevetve intettem neki, hogy induljunk, vége a látogatásnak. A haja körül szállt a kárpitpor, ott lebegtek a lefordíthatatlan szavakkal, hogy az a régi hely nincs sehol.



MIKLYA ZSOLT

Két szívtábla

ÁROK MÉLYÉRŐL

*Megyünk a Temetőbe,
csak ennyit mondott Mancika néni,
és fogta a kezünk, ez sétát jelentett,
át a főutcán, a forgalmas határsávon,
amit megközelíteni sem volt szabad,
én mégis nagy levegőt véve ültem ki
partjára néha, az öregnyár alá,
ami azóta is messziről jelzi
minden utak vándorainak,
szemben a régi Malom,
mögötte temetők sora,
elől a Temetővel, a neve mesébe
illik inkább, mint igaz történetbe.*

*Igaz volt mégis,
orgonabokrok jelezték, csillagvirágok,
hogy Csipkerózsika kertjében járunk,
ahol megállt az idő, csak a növények
helyzetváltoztató mozgása jelzi,
hogy élnek itt, és akik éltek egykor,
a helyzetváltoztató mozgásra képesek,
még helyzetváltoztatásra sem képesen
tűntek el a nagy állapotváltozásban,
mintha mi sem történt volna,
nevük sem maradván, csak Temető,
virágot szedni nem bűn, a terem-
tésben való részesedés.*

*Megyünk a Temetőbe,
csak ennyit mondott Mancika néni,
és izgalom töltött el,
soha máskor nem ismert öröm,
hiszen virágpalotába mentünk,
virágoszlopok közé és virágboltívek alá,
virágszőnyegen lépdelve, ahol az ibolya,
nácisz is kilépett rég a keretből,
a köveket repesztő borostyánról nem beszélve,
de hát az nem is virág, csak bársony,
ami a palota lépcsőit, padlatát borítja.
Hogy a gyerekmároknyi*

*csokor hozta közénk
az állapotváltozók nyomát,
vagy ott volt már addig is,
csak kellett a katalizáló illat,
virágerőtér, verőérhiány,
a ki nem mondott név és a ki nem
beszélt nyelv hiátusait betöltő,
résein átütő csend, nem tudom,
csak azt, hogy gyerekfüllel sosem
hallottam azt a szót, zsidó,
és sosem hallottam megszólalni
anyát az anyanyelvén, tótul.*

*Megyünk a Temetőbe,
csak ennyit mondott Mancika néni,
és ez több volt mindennél,
több a ki nem mondott szavaknál
és meg nem szólaltatott nyelvnél,
a fiók mélyére rejtett zsoltároknál,
amikkel legfeljebb mint ároklakó
találkozhattam, árokba bújva,
árok mélyéről hallgatom, mikor
szólal meg újra, mikor hűv:
megyünk a Temetőbe.*

TÉRSZERKEZET

*Hintázní a faágon
lábakat átvette, fejfelé,
ez volt a sláger, vagy a bugyímutogatás,
máig se tudom, lányok játszották, az biztos,
fiút sosem láttam ebben a pózban,
az akrobatikus mozgás részükről
kimerült a láblendítésekben.*

*Fenn összekulcsolod
a kezed az ágon, aztán
a két láb lendít, fel, ágon is túlra,
ott lábkulcs, és már fenn is ülsz,
mintha csak lóhátra pattantál volna,
aztán vágta vagy ágfogó,
ameddig engedi a szerkezet.*

*Szökni úgy is lehet,
hogy dimenziót váltasz a dión,
ha már a lendület felvitt,*

*túl a tetőn, ahol nyílik az árbockosár,
de nem a messzibe látsz, nem is a magasba,
hanem a semmi nyílik megint,
a nyelv alatti, tér mögötti titkos
szándék, szerkezetszimbiózis,
diódal, nyelv előtti.*

*Hallgatni dión
és dió alatt lehet igazán, az ágak közt
áthallatszik gerle és rigó, házi rozsdafarkú,
áthallatszik a meg nem született gyermek,
a tokjában sarokba állított hegedű,
áthallatszik az otthagyt gát- és platánsor,
az emberhangú bégetés is áthallatszik,
amivel bárki beszédbe tud elegyedni,
az első késig, nyírók és
nyúzóok szakértelméig.*

*Húgom a diófa alatt táncolt,
anya a konyhából figyelte,
arcán rángások jelezték szíjak
előli futását, szíjak előtti táncát,
ahogy a lépések ütemére ugrik,
nem véti el a gátat, nyelvgátat
sem ismer, csak miután hazaérkezett
egy másik nyelvbe, másik diófa,
másik hallgatáskultúra
tér szerkezetébe.*



Akik már nem leszünk sosem

Végérvényesen ránk szakadt az éjszaka; a sötétség már előbb megérkezett, de eleinte csak mint egy könnyen felfogható hiány, a fényé, szinte súlytalanul, aztán elkezdett összesűrűsödni benne a nehézkedés is, és elég volt egy kicsit félrenézni, mázsás súlyával azonnal a nyakunkba ült. Miután Juli belém csípett, a bárszéken feszengve elnéztem a feje fölött az asztalok felé, és ahogy a töltött káposztás tányérokra hajoló embereket figyeltem, megint eszembe jutott az a festmény, a *Parasztlakodalom*. Minden külön magyarázat nélkül ki is fakadtam neki, hogy pont úgy zabálnak az emberek most is, mint a középkorban, de ő csak röhögött rajtam, pedig én tényleg kétségbe estem, hogy micsoda szemfényvesztés az idő.

– Nem kell ez már neked – mondta kacagva, és kivette a kezemből a whiskys poharat. Egy húzásra kiitta, pedig sok volt még benne, nemrég nyomta a kezembe Viktor. Láttam Julin, hogy már be van csípve, de két részeg ember ritkán tudja egymásról pontosan megállapítani, mennyire van berúgva a másik. És az is hozzátartozik, ahogy a többiekre néztem, mindenki más is részegnek tűnt; dülöngélve, röhögve ölelgették egymást az emberek körülöttem, a fiúk üvöltöztek, a lányok hátravetett fejjel nevetgéltek és a hajukat dobálták. Éppen Zoli mesélt; százféle változatban, ezerszer hallottam már ezt a sztorit. Négy évig Tiszavasváriból járt be, ami azt jelentette, hogy délután, ha lekéste a buszt, egy órát kellett várnia a következőre. Elég szorgalmas gyerek volt, szóval ilyenkor általában beült valamelyik terembe tanulni. Épp ott tartott a történetben, hogy egyik nap a biológia szertár melletti terembe húzódott be, és az Ady istenes verseiről szóló részt olvasta a mohácsyból, amikor valami furcsa zajt hallott. Eleinte nem is foglalkozott vele, biztos pakolásznak odabent, gondolta, de aztán csak nem akart szűnni a hang, sőt, egyre erősödött. Óvatosan odalopakodott a szertár ajtajához, és amilyen lassan csak tudta, lenyomta a kilincset, majd résnyire nyitotta, és fél szemmel belesett rajta. Elsőre nem is értette mit lát pontosan, két, kitömött állatokkal dugig pakolt régi tároló között az asztalon furcsán összegyűrődő ruharétegek moco-rogtak egymáson. A színes vásznak redőiből előre-hátra lendülő, egészen váratlan irányokban álló végtagok meredtek elő. Aztán ahogy hunyorogva tovább nézte, rájött, hogy mi az; fiatal biológiatanárunk, Molnár döngette az asztalon az új tornatanárnőt. Azt mondta, alig bírta levenni róla a szemét, de aztán összeszedte magát, visszaosont a terembe, felkapta a cuccait, és aznap inkább a parkban várta be a buszt.

– Végül is ez egy tök tisztességes dolog volt – tette hozzá Viktor –, a rákövetkező nyáron össze is házasodtak.

Valamiért mindenki rendkívül mulatságosnak találta a történetet, gurgulázva röhögtek rajta, még Juli is, aki a nagy kacarászás közben a combomon támaszkodott meg. Összerezentem az érintésétől, pedig jólesett; ő talán észre sem vette az egészet, legalábbis nem nézett rám, és semmi más jelét sem adta, hogy ennek a moz-

dulatnak jelentősége lenne, mindenesetre hosszú ideig rajtam pihentette a tenyerét. Közben visszatért az ifjú pár is, Dorka mélyvörös, egyrészes ruhában, Roland galambkék nyári zakóban, Dorka ruhájával megegyező színű díszsebkendővel; el kellett ismernem, hogy kifejezetten jól néznek ki. Ahogy odaléptek hozzánk, az álldogálók köre kinyílt, és mint egy Pacman-fej, valósággal bekapta őket a tömeg. A pincérek azonnal pezsgőt bontottak, a nagy koccintgatás közben pedig megszólalt a zene is a színpad felől. Az eddigi szalonpopot és szintetizátoros mulatószenét mélyebb fekvésű elektromos ütemek váltották fel, azok pedig, akik megitták a pezsgőjüket, azonnal táncolni kezdtek. A színpad előtti tér hamar összevissza vonagló boldog testekkel telt meg, hirtelen színes villódzás terítette be az alakokat; észre sem vettem addig, de kiderült, hogy a színpad fölött diszkolámpák sorakoznak. És úgy tűnt, végre megszűnt a koreográfia is, innentől nem irányított senki, a vőfélyt elnyelte a föld, az öregek hátrébb húzódtak, és az addig fegyelmezetten használt tereket kiszámíthatatlan mozdulatok kebelezték be.

Én még mindig a bárszéken ültem, lábfejemet mozgatva visszafogottan engedtem csak át magam a dühösen pulzáló basszus csábításának. Rágyújtottam, és ritmusra fújtam ki a füstöt; most már olyan zene szólt, amiben nem volt többé szünet, súlyos hömpölygéssel terítette be az egész csárdát, mint egy megáradt, zavaros vizű folyó, és nem hagyott üres helyeket, minden zugot, minden üreget és nyílást kitöltött. Beszélgetni már nem is lehetett volna, legfeljebb egymás fülébe üvöltözni, de nem állt mellettem senki, odabent táncolt már Zoli és Viktor, Dorka és Roland, Tuba és Juli is. Néha eltűntek a szemem elől, néha elővillantak egy pillanatra; mintha egy régi, pörgetős képnézegető résén keresztül figyeltem volna, hogy megelevenednek a mozdulataik. Aztán egyszer csak Juli alakja vált ki az épen sárgán és vörösén villódzó tömegből, egyenesen rám nézett, felém tartott mosolyogva, és amikor eléem ért, szó nélkül megfogta mindkét kezem, és behúzott magával a táncba. A többiek ujjongva fogadták, hogy én is megérkeztem végre, és bólogatva biztattak, hogy adjak bele apait-anyait, ahogy ők. Nem esett nehezemre rángatózni egy kicsit, és szerencsém volt, hogy a körülöttem mozgolódók szemében ez is táncnak számított. Izzadtan, vigyorogva ugráltuk körbe Rolandot és Dorkát, néha egészen szabályos kört alkottunk körülöttük, néha párokra válva, egymással szembe fordulva ráztuk magunkat. Az addig féken tartott arcok hirtelen vad grimaszokba húzódtak, meglazultak a nyakkendők, kicsúsztak az ingek, elkenődött a rúzs és a szemfesték, kibomlottak a frizurák. Az egyik pillanatban még Julit karoltam át, a következőben már Tuba ölelgetett, aztán Viktor kezdett az arcom előtt csápolni. Vadállati énünk hangos üvöltései szálltak felfelé a lampionok között, észrevétlen megbújva a gépekkel felerősített elektromos dübörgés felszíne alatt.

Egy idő után úgy éreztem, muszáj egy kis friss levegőhöz jutnom, mutattam Julinak, hogy kicsit kimegyek, amire ő vidáman bólintott egyet, és megsimogatta a vállam. Visszamentem a bárpultnak ahhoz a részéhez, ahol korábban ültem, a széket ugyan már elvitte valaki, de azért még így is viszonylag kényelmesen meg tudtam támaszkodni egy terméskő oszlop és a lakkozott faült beszögellésében. Szuszogva dőltem előre, egy határozott fejcsóválással háritottam el a pincér kérdését, nem volt szükségem újabb italra, magától is épp eléggé remegett a lábam. A vad ugrálás a tánctéren valamit fellazított bennem; az egész este sűrű szövedé-

ke, ami úgy gyűrődött össze odabent, mint egy mosógépbe tömködött gyanús foltoktól tarka ágynemű, átfordult lassan, és szennyes levet eresztve magából, tisztulni kezdett. Oldalra néztem, a pultnál sorakozó arcok között Tubát vettem észre, és hirtelen eszembe jutott, ahogy az este elején megpróbált valami láthatóan jelentőségteljes dolgot elmondani nekem, amire akkor nem voltam kíváncsi. De most, mintha magától mozdult volna a testem, megindultam felé, és rögtön, ahogy sikerült melléfurakodnom, átöleltem szorosan.

– Ne haragudj – motyogtam a fülébe –, ne haragudj, de ezt most muszáj...

Visszaölelt ő is, és végigsimított a hátamon; az átnedvesedett ing egészen rátapadt a bőrömrre, úgy siklott a tenyere föl-le rajtam, mint egy ablaktörőlapát, és valóban, egy pillanatra mintha tisztábban láttam volna. Egy kissé hátrahajoltam, hogy a szemébe nézhessek; zizenyős tekintete zavart meghatottsággal fürkészte, hogy mit akarhatok vajon. Azt hiszem akkorra jutottam el oda, hogy megpróbáljam tisztázni vele a dolgokat, komoly, elcsukló hangon szólaltam meg ismét. – Én tényleg nem akartalak megbántani négy éve... Ha tudtam volna, ha valahogy szólsz. Ha bárki szól, hogy a Zsuga Évi... Hogy ő neked ilyen fontos... A közelébe sem megyek.

Tuba nem mondott semmit, csak mereven nézett, már arra gondoltam, a nagy zajban nem hallotta jól, hogy mit dadogok, de a tekintetében, láttam, megváltozott valami. Nem értettem, mi történik, de valahogy úgy nézett rám, mint aki egy közlekedési balesetet lát; egy ideig reménykedve figyelte, hátha mégsem lesz baj, aztán elakadt lélegzettel összehúzta a szemét, ahogy egymásba gyűrődtek nagy csattanással a motorháztetők.

– Bálint, baszd meg – szólalt meg végül, de csak a szája moccant, az arca továbbra is feszülten függött előttem, akár egy agyag maszk –, komolyan irigyellek, hogy becsukott szemmel is tudsz élni.

Aztán elröhögte magát, de olyan különös, kattogó nevetéssel, amelyet nem hallottam még tőle. A felest, amit kitétek elé, idegesen lehúzta, és amikor megpróbáltam még valamit mondani, könnyes szemmel, de mosolyogva megpaskolta az arcomat és szó nélkül otthagzott. Egy darabig követtem a tekintetemmel, nem ment vissza a táncterre, merev lépésekkel átvágott a tömeg szélén, és eltűnt a színes lámpák villogásában a túloldalon. Valami nincs rendben, gondoltam, mégsem mentem utána; majd visszatérünk még erre, ha kijózanodtunk, biztattam magam, de lehet, hogy egyszerűen csak lusta voltam megmozdulni érte.

És különben is, hirtelen megjelent mellettem Juli és Dorka, kacarászva fogtak közre, csipkelődő megjegyzésekkel, amiért elszóktam előlük a táncterről. Nyilván koccintanom kellett velük, aztán Dorkának dicsértem kicsit a bulit, illetve Roland mozgáskultúráját méltattam vigyorogva, aki épp a szemünk előtt lejtett el valami megmagyarázhatatlan, a twist és a pogó közti táncféleséggel. Lassan ismét sikerült visszahelyezkednem az esküvő ritmusába, és megint csak az tűnt jó döntésnek, ha minél kevesebb ellenmozgással hagyom sodortatni magam a hajnal felé. Ha a lányok újabb rövidet kértek, velük tartottam, ha bevíttek táncolni, nem álltam ellen, ha Roland a nyakamba borulva üvöltözött, vigyorogva üvöltöztem vele én is. És engedelmesen elfogadtam a spanglit, amit Viktor nyújtott felém az egyik pihenő során. Hülyeség persze berúgva szívni, ezzel abban a pillanatban is tisztában voltam, amikor a számhoz emeltem a cigit, de hát elhatároztam, hogy nem fogom má-

sok jókedvét megzavarni a húzódozásommal; hosszan bent tartottam a hasis nehéz füstjét. Aztán megint táncolni kezdtünk, összekoccanó vállal és csípővel vettük fel egymás ritmusát, verejtékes testek csaptak össze egy puha ütközetben, amiben egy darabig mind győztesnek érezhettük magunkat. Valahonnan egy stroboszkóp is felvillant, szögletesre aprítva pengeéles fényével a gömbölyű testek hullámságát.

De az is lehet, hogy csak az én szemem káprázott már annyira, hogy az addig barátságosan pislogó diszkólámpák fényét is kíméletlen vibrálásnak éreztem. És lassan azt vettem észre, hogy miközben a többiek továbbra is ott ugrálnak körülöttem, a figyelmem egyre szűkül, egyre kevesebb dolog tud átcsusszanni idegrendszerem zsilipjein, és végül senki más jelenlétét nem érzékelttem már valóságosnak, csak a Juliét. Az ő alakja töltötte ki egészen a látóteremet, ahogy csukott szemmel, mosolyogva, feje fölé emelt karokkal ringatta a csípőjét az elektromos zene dübörgésénél erősebb belső ütemet követve. Közelebb arasoltam hozzá, és igyekeztem átvenni mozdulatai ritmusát; nem utánozni akartam, hanem a saját mocnásaimmel kiegészíteni az övét, valahogy párbeszédbe lépni a testével. Egy nagyon finom rebbenést éreztem benne, amikor először hozzáértem, nem ijedt meg tőlem, csak mintha kiterjedése, ami addig egyre tágult, egy pillanatra visszább húzódott volna. Felpattant a szemhéja, és világoskék szemét egészen összeszűkült pupillákkal szegezte rám. Mégsem utasított el, és az arcát lassan visszahódító mosoly mintha azt jelezte volna, ez még belefér, érjek csak hozzá nyugodtan. Tenyeremet végigcsúsztattam meztelen karján, és úgy húzódtam hozzá közelebb, mintha nem is az én akaratom diktálná ezt, hanem az egymás körül keringő testeink gravitációs vonzása. Összesúrlódott a combunk, aztán a mellkasunk is egymásnak feszült, szegycsontomon éreztem a ruhája alatt puhán ellapuló melleit, ő pedig, ahelyett, hogy hátrébb lépett volna, átnyúlt a karom alatt, és tenyerét a lapockám alá tolva még erősebben magához vont. Én is átkaroltam, és kikerestem derekának leghomorúbb pontját; ebben a beszögellésben, mint egy űzött vadállat egy sziklamélyedésben, rövid időre megpihent a tenyerem, aztán lejjebb ereszkedett kissé, átbukott a csípőcsont vonalán, és végül a ruha alatt izgó-mozgó fenéken állt meg. Akkorra már azt hiszem, elég komoly merevedésem volt, bal kezemmel igyekeztem az öltönynadrág zsebébe nyúlva, észrevétlenül megigazítani a farkam, valahogy beszorítani az öv és a slicc metszéspontja alá, hogy ne domborodjon olyan kínosan előre. Nem tudom, hogy tánc közben, a szigorú lámpavillogás alatt mennyire maradt rejtve az erekcióm Juli előtt, de ha észrevette is, nem zavartatta magát, sőt, egy váratlan mozdulattal hátat fordított, és fenekét az ölemhez dörzsölte. Erre még erősebben magamhoz húztam, jobb kezemet a hasára csúsztattam, és kissé széttártam az ujjaimat. Hiába mozogtunk vadul, hiába rázkódott bele a csontvázunk is a basszus mély ütéseibe, Juli ruhájának anyagán keresztül pontosan éreztem, amikor ujjbegyeim átdöccentek bugyijának szegélyén. Nem akartam a lába közé nyúlni, elég volt egyelőre, hogy ezt a vonalat átléptem, és szeméremdombjának finom emelkedőjét simogatva megállapodtam. Juli kissé előredőlt, és megfeszült a válla, de nem lépett el tőlem, kemény ívbe húzódott a háta, mint egy nyújtózkodó macskáé, és közben bal kezével hátrakapott, mintha belém karmolna, harcias ujjait végighúzta a combomon. Itt még meg lehetett volna állni, azt hiszem, de ahogy visszafordult felém, és csípőjét szemből is hozzám dörzsölte, majd

egy hirtelen mozdulattal a lábam közé nyúlt, megéreztem, hogy immár szabad-
esésben vagyok. Rászorította tenyerét a slicc vonala mögött duzzadtan rejtőzködő
farkamra, én pedig jobbommal erőteljesen belemarkoltam és kissé megemeltem a
fenekét. Már azt is kitapogattam, hogy egy egész vékony tanga bugyi van rajta, és
ez még jobban felizgatott; amint egy pillanatra hátravetette a fejét, azonnal meg-
csókoltam. Nem finomkodtunk, amennyire csak tudtam, beletoltam nyelvemet a
szájába, ő pedig olyan finoman harapdálta a fogai közé került idegen, nedves hús-
csonkot, mintha az maga is már egy nemiszerv volna. Egy pillanatra, de egyetlen
rövid pillanatra csak beugrott az a régi este, amikor Zsuga Évivel kavaroztunk
össze, aztán a felmentő gondolat, hogy most nem hibázhatok, Tuba biztos, hogy
Juliba még titokban sem volt szerelmes soha. A csókolózás következő iszamós hul-
láma aztán ki is sodorta ezt a villanást idegrendszerem vadul rezgő pókfonalai kö-
zül. Az alkohol, a hasis, a fáradtság, a düh, a szorongás, és most, az utolsóként fel-
bukkanó útitárs, a szexuális vágy, ez a hirtelen mindent elsöprő erővel felfortyanó
baszdüh sorfalat álltak agyamban, és több felesleges gondolatot nem engedtek
már be.

– Ne itt – súgta a fülembé Juli, miután egy pillanatra abbahagytuk a csókoló-
zást, azzal hátranyúlt és lefejtette fenekéről a még mindig karvalykaromként mar-
koló kezemet, de nem azért, hogy szabaduljon tőlem. Tenyerét a tenyerembe
csúsztatta, és elindult kifelé a tánctérről. Mentem utána, szótlanul lihegve, és ha
valaki szembe jött velünk, ismerős vagy ismeretlen, öreg vagy fiatal, pincér vagy
vendég, mindig azonnal lesütöttem a szemem. Rohantunk szinte, menekültünk ki-
felé, meg-megbotlottam a murván, nekiütődtem egy-egy székeknek, asztalsaroknak,
egy üres poharakkal megrakott tálcával egyensúlyozó pincért is majdnem fellök-
tem, de végül csak kijutottam épségben a csárdából. Ahogy kiléptünk, újra csóko-
lózni kezdtünk, vadul haraptam a száját, hörögve szívtam a nyálát és nyaltam az
ínyét, fogait. Odakint már nem érdekelt az sem, hogy lát-e valaki; ugyanazon a he-
lyen álltunk, mint néhány órával korábban, a gyenge ledek fényében, az Új Széche-
nyi Terves molinó előtt, és én finoman lecsúsztattam a tenyeremet a combján,
majd vissza, de akkor már a ruha alatt. Csak egy pillanatra néztem föl, alig résnyi-
re nyitva a szemem, de nem volt a közelünkben senki. Távolabb néhány fehér inge-
ses alak ténfergett, és a csárda bejáratán belül is állt egy társaság, de ők se voltak
elég közel ahhoz, hogy láthassák, ahogy hátulról bedugtam az ujjaimat Juli bugyi-
jába, és elkezdtem a pináját dörzsölni. Jóleső szisszenés hagyta el a száját, és még
határozottabban rámarkolt a farkamra a nadrágon át, fel-le csúsztatva rajta dühö-
sen a kezét. Elképesztően nedves volt már, a középső ujjam szinte azonnal bele-
csúszott, és aztán a gyűrűs is; néhány pillanatig ott, egy helyben állva ujjaztam, az-
tán beleharaptam a nyakába, és a csuklójánál megragadva elindultam vele a csó-
nakázótó felé.

Elmentünk a fehér ingesek mellett; korábban láttam őket a tánctéren, Roland
egyetemi barátai lehettek, most nyakkendő nélkül, izzadtan adogattak körbe egy
odabentről kimentett pálinkásüveget, és éppen annyira röhögtek valamin, hogy
ügyet sem vetettek ránk. Szaladtunk tovább, egyre távolabbról szólt a hátunk mö-
gött a zene, egyre tompábbak voltak a kiáltások, kacajok, sikítások is. Nem tudtam
pontosan, hogy hová vonszolom Julit, egyszerűen csak messzebb akartam kerülni

az egész lármától, mindentől és mindenkitől, kijutni az üres térbe, és végre kettesben szembenézni azzal, amire készültünk. Elhagytuk a vízibiciklis stéget, aztán a fahidat is, de nem sokkal utána, balra, az egyik tört kavicssal felszórt utcácska elején egy elhanyagolt kis liget tárult föl előttünk, és én rögtön arrafelé vettem az irányt. Egy kezdetleges kis parkocska volt, talán játszótérnek indult valaha, de erre már nem sok minden emlékeztetett egy töredezett beton pingpongasztalt leszámítva. A pingpongasztal túloldalán, egy fa takarásában, a sötétben áthatolhatatlanul sűrűnek tűnő bokros rész előtt magányos betonpad állt, arra vetettük le magunkat, és azonnal egymásnak estünk.

Tenyeremmel előbb a mellét gyúrtam egy kicsit a ruhán keresztül, de mivel nem értem hozzá rendesen, tovább csúsztattam a kezem, és készségesen szétnyíló lábai közé szorítottam. Juli az övemmel bajlódott, és miután sikerült végre kioldania, türelmetlenül gombolta ki a nadrágomat, és szinte lerántotta a sliccem. Közben megállás nélkül csókolóztunk; olyan érzés volt kissé, mintha a fejünk és a kezünk külön program szerint dolgoznának, habár a céljuk nyilvánvalóan azonos volt. Az ujjaim újra könnyen utat találtak Juli szeméremajkai közé, és ki-be jártak ezen a forró, lucskos résen, magabiztosan gyorsuló mozgással, finom, csattogó hangot hallatva. Juli mélyeket sóhajtott a számba, én pedig boldogan faltam meleg, alkoholszagú leheletét. Aztán egyszer csak abbahagyta a csókolózást, hátrébb húzta a fejét, majd anélkül, hogy rám nézett volna, előrehajolt, és bekapta a farkamat. Kiszakadt belőlem egy erősebb nyögés, ahogy előbb még csak a makkom csúcsát, majd az egészet a szájába vette, aztán még mélyebbre hajolt, és szinte tövig becsúsztatta a farkamat az ajkai közé. Hátraejtettem kissé a fejem, és tenyereimet megfontoltan fel-le mozgó tarkójára helyeztem. Különös, de csak ebben a pózban, lehunyva szemmel tűnt föl, hogy a csónakázótó békái egészen elnémultak, és helyettük a gazosban meglapuló tücskök hangja töltötte be a környéket. Hirtelen egészen idegennek tűnt ez a vibráló ciripelés, mintha nem is élőlények hangja lett volna, hanem a levegőben keringő megszámlálhatatlan rádióhullám és elektromos rezgés összeadódó, kihangosított szimfóniája. Az ember által kitalált világ ember nélküli vallomása, a gazdájától megszabaduló technika örömmódája. De mégis csak tücskök ezek, nyugtáztam keserűen, ahogy ismét kinyitottam a szemem, és valami bizonytalan idegesség járt át, hogy egy pillanatra így elkalandoztam. Hirtelen megfogtam Juli vállát, és egy óvatos szorítással jeleztem, várjon; zavartan felnézett rám, de én addigra már visszanyertem a magabiztosságom, rámosolyogtam, és egy mozdulattal lecsúsztam elé a fűbe. Egy pillanatra mintha megpróbált volna ellenkezni, de elég erélytelenül, úgyhogy hamar be tudtam fűzni az arcom a combjai közé, és az apró bugyit félrehúzával azonnal vadul nyalni kezdtem a csiklóját. Verejték és vanília íze keveredett a számban, füledt, üvegházi virágillattal telt meg az orrom; Juli nagyokat nyögött felettem, és a hajamat fésülte előre-hátra görcsbe feszülő ujjával. Egyre csak nyaltam és haraptam és a borostás arcomat dörzsöltem hozzá, aztán feltoltam az egyik ujjamat is, és finoman járattam benne, majd óvatosan egy másik ujjammal a segglyukát is megérintettem. Összerezzen, de csak úgy, mint akin kellemes borzongás fut végig, nem rándult görcsbe, nem változott meg a teste állaga. Nem dugtam bele az ujjamat, lassan körözve masszíroztam csak a záróizom gyűrűjét, miközben továbbra is elsősorban a nyelvemmel dolgoztam. Az-

tán egy taszítást éreztem a vállamon, felnéztem, Juli tolt előre, nyomott le a fűbe, egész testsúlyát ebbe a mozdulatba szorítva. Az arcát nem láttam tisztán, ahhoz nem volt elég világos, de úgy képzeltem, hogy biztosan egy szégyellős, apró mosoly bujkál a vonásai közt. Engedelmesen hátradőltem, és hagytam, hogy rám ereszkedjen; egyetlen hullámívű mozdulatsor következett, miközben előre haladt, kissé megemelkedett, majd erős süllyedésbe kezdett, egészen a végpontig. Rajtam ült, benne voltam mélyen a testében, nem először, viszont talán most utoljára. De ugyanaz a test ez még egyáltalán, jutott eszembe, és arra gondoltam, hogy néhány évente állítólag lecserélődnek az ember sejtjei, igaz, az nem ugrott be, hogy pontosan mennyi idő is kell hozzá. Mindenesetre kicsit valószínűtlennek tűnt, ahogy rajtam lovagolt; apró, heves mozdulatokkal, és akkora koncentrációval, hogy attól szinte már magányosnak éreztem magam. Alatta feküdtem, a farkam ki-be csúszkált belőle, fenéke feszült ritmussal csattogott a csípőmön, és közben nagyon távol volt. Az is csak most tűnt föl, hogy milyen régóta nem szóltunk már egymáshoz; mondani is akartam rögtön valamit, de nem ment, csak a nyögéseim lettek kissé hangosabbak, és a szorításom erősebb, amivel két oldalról a farpofáit markoltam. Amikor éreztem, hogy lassulni kezd, a csípőjére tettem a kezem, és megállítottam, aztán a pad felé biccentettem, és úgy tűnt, rögtön érti, mit akarok. Föltápászkodtunk a földről, Juli hátat fordított, megragadta a pad korhadt fatámláját, majd kissé behomorított háttal kitolta felém a fenekét. És akkor valahogy, mielőtt még újra beléhatoltam volna, mégis csak kicsúszott belőlem egy kérdés, tétován és elcsukló hangon, de kikerülhetetlenül.

– Nem kéne védekeznünk?

– Nem – vágta rá Juli szárazon.

– Biztos?

– Még szoptatok, ilyenkor nem kell – mondta, és felém fordította a fejét, de hiába meresztettem ki a szemem, egyszerűen nem láttam semmit az arcából.

– Jó – ennyit sikerült még kipróbálnom, aztán mögé léptem, felhajtottam a háta közepéig a ruhát, és egy rántással lehúztam a térdéig a bugyit, majd a hüvelyébe illesztettem a farkamat, és a csípőjébe kapaszkodva elkezdtem hátulról dugni. Nem ment olyan jól, mint amire számítottam; tömködtem egyre, két oldalról markolva igyekeztem minél mélyebbre rántani magam, minél határozottabb ritmusra tolni, csakhogy az egész valahogy sokkal tompábbnak tűnt, mint addig. Mintha valami alattomos, zsibbasztó kétség szivárgott volna le csapongó gondolataim közül egy ismeretlen féregjáraton át a tagjaimba. De nem adtam fel, fáradhatatlanul dolgoztam rajta, mint egy favágó, és biztatásképpen időnként tenyeremmel finoman ráhúztam egy csattanósat sötéten rezgő fenekére. Csakhogy minél vadabbul rángattam, minél hangosabban cuppogott összetapadó nyirkos bőrünk, annál kevésbé éreztem elszántságot magam; talán a szoptatás említése zavart meg, illetve ahogy arról eszembe jutott az esti beszélgetésünk. És egy pillanatra kívülről láttam magunkat; ő nyöszörögve, bepucskálva tűri, ahogy én bokáig letolt gatyában mögötte állva egyre dacosabban döfködöm. Már nem csak őt éreztem idegennek, de magamat is, ezt a homályos figurát, aki hörögve próbál itt valamit bizonyítani vagy kompenzálni talán, ki tudja, mit miért tesz, mindenesetre gyöngyöző homlokkal tömködi kissé már sajgó farkát ennek a szép, néma anyának a farpofái közé. Nem az

én gyereke anyja, ez jutott eszembe aztán, de képtelen voltam eldönteni, hogy ez felmentés vagy vád akar lenni inkább.

Juli talán megérezte zavarodottságomat, vagy az is lehet, hogy csak megelégette a monoton csattogást, és előzékenyen segíteni akart, hogy túllendüljek a holtponton, egy mozdulattal levált rólam, aztán gyorsan elém térdelt a gazba, és eltökélten szopni kezdett. Hagytam egy darabig, hátha vissza tud még hozni, de az ő mozdulatain is éreztem már valami szögletességet; úgy mozgatta előre-hátra fejét a farkam tengelyén, mint aki egy feladatot akart teljesíteni elszántan és kissé kétségbeesve. És ahogy lenéztem rá, megértettem, hogy ebben én már nem segíthetek neki. Finoman végigsimítottam az arcát, és ez a gyengeség láthatóan kikököcsöztette végül őt is a ritmusból.

– Elég – suttogtam, és a hóna alá nyúlva felsegítettem a padra. Továbbra sem mondott semmit, de most, hogy a testünk is elnémult már, még komorabbnak tűnt a szótlanlansága. Remegő térddel lehajoltam, felhúztam a gatyámat, aztán a nadrágot, és gondosan betömököttem az ingemet, mintha azonnal el akarnám tüntetni még a nyomát is annak, hogy mi történt itt az előbb. A nyakkendőmet viszont nem találtam sehol, arra emlékeztem, hogy még a padon ülve Juli kioldotta és levette rólam, de hogy hová dobhatta, fogalmam sem volt. Előhúztam a mobilomat, hogy körbevilágítsak, de ez sem segített, gondoltam, talán ő emlékszik, és hogy megkérdezzem, felé fordítottam a telefon lámpáját. Kifejezéstelen, könnyes arccal nézett a fénybe, még csak nem is hunyorgott, egyáltalán, meg sem rezzent, csak bámult maga elé, elmosódott sminkjétől egészen kísérteties arccal. Elkaptam róla a fényt, mintha udvariatlanság lett volna rávilágítani, pedig inkább arról volt szó, hogy nem bírtam tovább így látni őt. Körbetopogva adtam még egy esélyt a nyakkendőnek, de nyilván ez is inkább csak pótcselekvés volt már. Bizonyos szempontból értettem, hogy miért sír, pontosabban el tudtam képzelni olyan okot, amiért érdemes lehetett volna sírni, de azt nem tudhattam biztosan, ő éppen miért tesz így. Mindenesetre abban a különös, keserű pillanatban valahogy rendben lévőnek tűntek a könnyek az arcán, és az a nyugtalanító gondolat is csak valamivel később ugrott be, hogy mi van, ha végig sírt, ha nem most kezdte, hanem már amikor ledőntött a fűbe, vagy amikor az én kérésemre felállt és belekapaszkodott a padba.

– Juli, jól vagy? – kérdeztem elé guggolva, de a szipogásán kívül más válasz nem érkezett. Bizonytalanul kinyújtottam felé a kezem, hogy megsimogassam a karját, de ahogy hozzáértem, összerándult, majd hirtelen kissé előrébb hajolt, és felpofozott. Olyan erővel csattant a tenyere az államon, hogy rögtön hátraestem, és magatehetetlenül végigdőltem a fűben. Amire fel bírtam könyökölni, már csak azt láttam, hogy az arcába csapódó ágak között behúzott nyakkal elrohan az utca irányába. – Juli! – kiáltottam – Juli! –, de nem állt meg, nagy, riadt léptekkel menekült a fény felé.

Visszadőltem a fűbe, szétvetettem a tagjaimat, és szuszogva, szédelegve néztem a fejem fölött himbálózó ágakat. Egy pillanat erejéig teljes némaság vett körül, csak a tücskök dörzsölgették tovább katatón révületben a szárnyaikat, én meg szinte irigykedtem rájuk, hiszen otthonosan üres életüknek semmi más értelmet nem kell ezen túl keresniük. Aztán mintha egy száraz ág reccsent volna, felkaptam a fejem, a bozotos felől jött a hang, egészen közelről.

– Ki az? – kiáltottam riadtan. Semmi válasz, de egy pillanat múlva újabb recsegnés ütötte meg a fülem. – Ki van ott? – üvöltöttem, aztán felugrottam, és hunyorogva néztem körül. A sűrűben valami megmoccant, és hangos csörtetéssel távolodva utat tört magának a bokrok között. Mintha egy világos villanást láttam volna, egy ing lehetett talán, vagy egy fehér szőrű kutya? Elindultam utána, de a pad mögött összezáródó tüskés ágak feltartóztattak, száz különböző irányba tépték a nadrágomat, ingemet, képtelenség volt ott átkelni, visszaléptem egyet és megpróbáltam óvatosan kiszabadítani magam, nehogy szétszakadjon a ruhám. Azután az utca felé indultam el, kiugrottam a ledes lámpák alá és körbenéztem, de ott nem láttam senkit. Visszarohantam a kis ligetecskébe, és a sűrű bozótost megkerülve a keresztutca sarkáig loholtam; ide már nem jutott a közvilágításból, csak az utca távolabbi végén álló magánkemping recepciójáról szűrődött ki némi fény. Hunyorogva, előrenyújtott nyakkal figyeltem, akár egy vadászkutya, és a túlsó sarkon meg is láttam a rohanó alakot. – Hé! – ordítottam – Hééé! – Az alak majdnem felbukott ijedtében, de aztán csak sikerült neki továbbfutnia. – Állj meg, te seggfej! – Esélyem sem lett volna utolérni, ilyen távolból viszont képtelenség volt megállapítani, hogy ki lehetett az. Mackós, döcögő mozdulatai ismerősnek tűntek, de hát minden második férfi ilyen darabosan fut, ez még nem kell, hogy bármit jelentsen. Tehetetlen dühvel fújtatva néztem utána, összegyűlt a számban a nyál, köptem egy nagyot, aztán felkavarodott gyomromra szorított tenyérrel igyekeztem megállni okádás nélkül. Az alak már rég eltűnt, de én még mindig ott toporogtam idéetlenül, ahogy búcsúzkodók szoktak a peronon, miközben már rég kifutott a vonat.

Amikor ismét átvágtam a kis ligeten, hogy visszatérjek a csárdába, madárcsicsergés ütötte meg a fülem. Ezek szerint hajnalodik, gondoltam, elég is volt már ebből az éjszakából, ebből az egész utazásból, elegendő van, ki akarok jutni végre. A csárda udvarán még tartott a buli, vagy már elkezdődött az after, ezt nehéz volt eldönteni; a DJ, nyilván valami partidrog segítségével, ugyanazzal a monoton előre-hátra dülöngéléssel hallgatta a saját maga keverte zenét, mint a buli kezdetén, legfeljebb csak az állkapcsa járt most még idegesebben fel-alá. A tánctéren kissé megritkult a tömeg, de azért voltak még elegendően, az asztaloknál viszont már csak a legkitartóbb öregek szunyókáltak oldalra billent fejjel. Körülnéztem, hátha meglátok valakit a társaságunkból, és talán Julinak is jó lett volna még mondanom valamit, de sehol senkit nem találtam. Egy kis keresgélés után viszont rábukkantam korábbi asztalunkra, felkaptam a székről a zakómat, és elindultam, hogy körbejárjam a helyet. A bárpultot azok a srácok foglalták el, akik mellett elmentünk Julival; egyiküket, aki kevésbé volt tajt részeg, megszólítottam, és sikerült is némi útbaigatást kapnom tőle legalább a vőlegény holléte felől. A hullafehér arcú Roland valóban ott búcsúzkodott az épület túloldalán, épp az esküvői torta néhány műanyag dobozba rakott szeletét igyekezett rábeszélteni egy középkorú párra. Amint végzett, odaléptem hozzá, ő meg úgy nézett fel rám, mintha kísértetet látna.

– Te hogyhogy itt vagy még? – kérdezte.

– Hogy értem?

– Azt hittem, Tubánál alszol.

– Ott is alszom, miért?

– Egy fél órája kábé elhúzott már.

– Mi van?

– Egyszer csak megjelent teljesen kifordulva magából, izzadtan, mint aki nem tudom honnan rohant, aztán hiába próbáltuk lebeszélni, beült a kocsijába és elhajtott... – Roland közben fű és sárfoltokkal tarkított nadrágomra és a bokor tüskéitől megtépázott ingemre nézett. – Hát te hol jártál?

– Sehol – dadogtam –, csak itt kint. Hátul.

– Aha. Amúgy nem tudom, mi van itt, Dorka meg épp Julit ápolja, az is valamitől sírógörcsöt kapott.

Idegesen körbenéztem, ha most Juli kifakad Dorkának, akkor nagyon hamar én leszek itt a közellenség, azt meg semmi kedvem nem volt megvárni.

– Zoli, Viktor? – kérdeztem.

– Viktor teljesen kidőlt, intéztünk neki egy fuvart. De Zoli talán még itt van, öt perce legalábbis még kocsira várt.

Nem szerettem volna elsírni magam Roland előtt, de éreztem, hogy valami híg anyag járja be koponyám üregeit, és még mielőtt kitörhetett volna, gyorsan a nyakába borultam. Láttam rajta, hogy meghökken ettől a hirtelen, teátrális gesztustól, pont tőlem azt hiszem nem számított ilyesmire, pedig én ezúttal őszintének éreztem magam, talán először az egész esküvő alatt. Megkapaszkodtam hátul a zakójában, fejemet pedig a nyakába hajtva súgtam oda neki: – Vigyázzatok egymásra, jó? És Dorkának is mondd meg, hogy ölelem. – Aztán elengedtem, és rögtön elindultam a kapu felé, hátra se néztem.

Zoli valóban ott üldögélt egykedvűen egy beton virágtartó szélén a kis bekötőutca torkolatában, a parkoló kocsik között. Úgy láttam, megőrül nekem, rögtön arább is húzódott kicsit, hogy elférjek mellette.

– Elég volt? – nézett rám fanyar vigyorral. Nem is feleltem semmit, csak magam elé meredve bólintottam néhányat. – Állítólag nemsoká elindul egy kocsí, ha gondolod, mindketten beférünk.

– Kösz – mondtam, aztán hozzátettem halkán: – Tuba hazament.

– Remélem haza is ért.

– Láttad?

– Aha. Eléggé meg volt csúszva.

Az útszélen álló kocsik közül távolabb beindították az egyiket, Zoli rögtön fel is tápáskodott, hogy a lassan közelítő reflektor fényébe állva jelezze, itt vagyunk. Az a házaspár ült benne, akikre a tortaszeleteket tukmálta Roland. A nő vezetett, a férfi meg rögtön az indulás után el is bóbiskolt az anyósülésen. Útközben már nem beszélgettünk többet Zolival, fáradtan bambultunk kifelé a saját ablakunkon. Én azt hiszem, valami lassú búcsúzásba kezdtem; a horizonton még mindig inkább csak távoli ígéretnek tűnő napfelkelte első, gyenge fénynyalábjaitól megvilágított épületeket néztem, a volt nevelőotthont, a szellőzőüzem csarnokait, a városszéli kockaházak sorát, valahol mintha már tudtam volna, hogy most azonnal el kell köszönnöm tőlük.

Zoli a nagynénjééknél aludt a vasútállomástól nem messze, az övé volt az első megálló, aztán kiderült, hogy a házaspár Tubáék környéke felé megy tovább, úgyhogy engem is egészen a bejáratig elvittek. Megvártam, hogy elhajtsanak, csak azután próbáltam ki, hogy nyitva van-e egyáltalán a kertkapu. Sikerült bejutnom, óvatosan húztam be magam mögött, igyekeztem minél kevesebb zajjal mozogni.

Már a kocsiban ülve elhatároztam, hogy nem alszom itt; bemegyek a cuccomért, és ha nem ébred föl senki, ki is osonok a házból azonnal. A vasútállomásig mondjuk se kedvem, se erőm nem lett volna elsétálni, de innen nem messze volt egy távolsági buszmegálló, és kis szerencsével, gondoltam, valamelyik hajnali járással bezötyöghetek Debrecenbe. A garázs előtti kocsibeállón ott pihent Tuba pick-upja, fél kerékkal a virágágyásban, és olyan közel a falhoz, hogy nem is értettem, ebből vajon hogyan kászálódott ki. A valódi meglepetés azonban az ajtó előtt várt; Tubának régebben is megvolt már az a képessége, hogy precízen ki tudta következtetni egy-egy helyzetből, én hogyan szeretném azt kezelni, és úgy látszik, ez az ösztöne továbbra is jól működött. Visszafelé ez már sokkal kevésbé volt igaz, úgyhogy a részemről legfeljebb a hála maradt meg ellenszolgáltatásként, ahogy ezúttal is. A bejárat ajtó mellett megláttam a sporttáskámat, nem odalökve, hanem gondosan elhelyezve a lábamat padyszerűen kiszélesedő tetején. Elhúztam rajta a cipzárt, és óvatosan átforgattam benne a holmikat. Balázs mindig is gondos pakoló volt, az osztálykirándulások végén nem egyszer megkértem, hogy rendezze már el a cuccaimat a bőröndömben, mert én nem boldogulok; mindig készségesen elvállalta, és mindig meg is oldotta a feladatot. Ezúttal sem hibázott, hiába volt részeg; ott volt minden holmim hiánytalanul. A vállamra akasztottam a táskát, és kiléptem a kapun; távolodóban visszanéztem még, de se felvillanó fényt, se rebbenő függönyt nem láttam. Úgy tűnt, tökéletes nyugalom ül a házon.

HALÁSZ RITA

Magdolna gyapja

Fél éve ülök a kádban, fél éve mentél el. Lábam a csapra teszem, gyűrűs kezemmel lesimítom a hosszú, fekete szőrszállaimat. Anyád szerint olyan vagyok, mint Csíta a *Tarzanból*, ne csodálkozzak, ha nem jössz vissza hozzám. Közelebb hajol a tükrökhöz és kiszéd négy szőrszálat az állából. Egy órája készülődik, várom, hogy végre elmenjen. Fejem alatt törülköző, a szappantartóban borotva. Amióta öregszem, egyre rosszabb a helyzet, mondja. A hajam ritkul, én meg csak szőrösebb vagyok. Még most is szép tetszik lenni, mondom neki. Legyint, mintha nem érdekelné, de elmosolyodik. A kék kimenős ruha van rajta, ami galléros és mellben egy kissé szűk. Szombatoként kóstoló és kirakatnézegető túrára megy a Westendbe. Lábán térdharisnya, edzőcipő. Megfésülködik, felveszi a piros ballonkabátját és elindul.

Tizenegy éves voltam, amikor anyámnak szóltam, zavar a szőrös lábam. Ideges lett, neki erre nincs ideje, fáradt, hagyjam békén. Hetekig nyaggattam, mielőtt elvitt a kozmetikushoz, aki a forró, barna gyantát jégkrémpálcikához hasonló fa spatulával kente fel, és egy rántással lehúzta. A fekete szálak beleragadtak a gyantába, mint legyek a légypapírba. Anyám két napig nem szólt hozzám. Többé nem kértem, hogy segítsen.

Büszke voltam a hosszú, hullámos, fekete hajamra, anyám viszont utálta. Nem szerette fésülni, simogatni, kontyba csavarni, de legjobban megmosni nem szeretete. Olyankor mogorván nézett, a szája megkeményedett, fájt, ahogy súrolta a fejbőrömet. Egyik este elvettem apám szakállnyíró ollóját és levágtam. Apám majdnem elsírta magát, amikor meglátott, anyám nyugtatgatta. Nem mondta, de éreztem, hálás. Anyám haláláig rövid, fiús hajam volt, eszembe sem jutott, hogy akár meg is növeszthetném. A temetése előtt felhívtam a fodrászomat, és lemondtam az időpontot. Azóta egyszer sem vágtam le, most a derekamig ér, hullámos és sötétebb, mint valaha.

Gregor Erhart *Mária Magdolnája* a legerotikusabb szobor, amit valaha láttam. Tizenkilenc éves koromban anyám elvitt Párizsba. A *Mona Lisát* szerettem volna megnézni, de ő nem akart beállni a tömegbe, ezért az alagsorba mentünk, a középkori szobrokhoz, ahol nem volt senki. Ott álltam a Louvre sötét termében, és arra vágytam, hogy hozzáérjek Magdolna meztelen testéhez. Hosszú, hullámos haja függönyként omlott le a válláról, de bal melle így is jól látszott: kicsi volt és elegáns. A jobb pedig szigetként bukkant elő a hajhullámok közül. Tudom, milyen a festett fa tapintása, anyám múzeumban dolgozott, gyerekkorom nagy részét ott töltöttem. Ha nem látott senki, megengedte, hogy megérintsem a szobrokat. Még most is érzem a hideg bronzot, a szemcsés homokkövet, a tompa gipszet és a meleg fát. Szerettem volna végighúzni a kezem Magdolna nyakán, a tenyerem közepén érezni hegyes mellbimbóját, a kézfejemmel simogatni a combját, könnyedén csúsztatni ujjaimat a festett sima felületen. Anyám azt mondta, a haja miatt van. Vad és burjánzó, akár a növényzet, ami mindenáron utat tör magának. Elfed, de egyben láttat is. Eltakarja az ágyékot és megmutatja a szőrt. Ez Magdolna gyapja.

Szőrszálak nélküli nők állnak a talapzatokon. Nincsenek kis karcolások a márványban, vékony vajatok a fában. A szépség nem szőrös. Hol vannak a buja hónaljú Juditok, akik büszkén emelik kezükben Holofernész levágott fejét? Hol van a bajszos Salomé? Sába, akinek Salamon király mészből és arzénből kevert kenőcsöt, hogy lába tükörsima legyen? Melyiküknek fut a köldöke alatt vékony csík a bozontos ölbe? Melyiküknek nő a mellbimbó udvara körül vastag, fekete szőrszál?

Fél éve az eljegyzésen anyád úgy állt a kék ruhájában, akár egy királynő. Haját befonta és felcsavarta a feje tetejére, mint Leia hercegnő a *Csillagok háborúja* utolsó jelenetében. Te mellette fehérben, gondosan kifésült szakállal, vállig erő, szőke hajjal. A kezed szabadon, kértem, ne fáslizd be, szeretem, ha látom a sebeidet. A körmeid levágva, az illatod Old Spice, apám is ezt használta. Kétoldalt szakállas férfiak sorakoztak karddal az oldalukon, a nők pálmalevéllal a kezükben álltak. A kórus néha hamisan énekelt, de így is többen megkönnyezték. A gyűrűt nehezen húztad az ujjamra, csak a meleg miatt van, súgtam a füledbe. A szertartás után Teréz letérdelt eléd és megcsókolta a kezed. Magas, kreol nő volt, szépen ívelt szemöldökkel, húsos szájjal. Rád nézett, felállt és szájon csókolt. Nem ellenkeztem. Lassan felém fordult, és mosolyogva mondta, milyen érdekes, őt is éppen ezen a napon jegyezted el. Megnézhetem, kérdeztem, és megfogtam a gyűrűjét. Vékony ezüstkarika, ovális ametiszt követ. A körmömet belemélyesztettem a tenyerébe, és szembe köttem. A nyálam az orrára fröccsent. Anyád szerint ha megbékéltem volna a gondolat-tal, hogy nem én vagyok az egyedüli nő az életedben, most minden rendben lenne.

Matatást hallok a zárban, felülök, nyílik az ajtó. Anyád az, két órája sincs, hogy elment. Bombariadó volt, meséli. Épp valami új banános ízű üdítőt kóstolt, amikor megszólalt a hangosbemondó. A piros kabátját vállfára teszi, húsos ujjával kigombolja a ruháját, és leül a székre. Azt hallotta, kezdi lassan, hogy a halálod előtt elvetted Magdolnát feleségül. Jaj, anyuka, ez már régi lemez, ne tessék felülni a pletykáknak, mondom neki. Vállat von. Gondoljak bármit, az nem lehet véletlen, hogy pont Magdolnának jelentél meg először a halálod után, és amúgy is, látta, ahogy ránéztél, miközben a lábadat mosta. Lehúzza a térdharisnyát, megszagolja, a szennyesbe dobja. Meg kell hagyni, szép nő volt, mondja, és hosszasan vakarja a gumírozás nyomát a térde alatt. A haját mindig kibontva hordta, a dús, hullámos zuhatag leért a térdéig. Anyád fehér zoknit húz, felveszi a szokásos kék melegítőt, és ecetes vizet spriccel a tükörrre. Utálom az ecetszagot, mondom, de meg sem hallja. Amikor a fiam vendégségbe ment hozzájuk, folytatja anyád, Magdolna csak ült a lábánál, illatos olajokkal kente és azzal a szemérmetlenül hosszú hajával törölgette. Hát melyik férfinak nem imponál az ilyen? Persze, hogy a fiam őt dicsérte meg és nem Mártikát, aki egész nap a konyhában gürcölt. Anyád megtörli a tüköröt, az újságpapír megcsikordul, libabőrös leszek. Lefújja ecetes vízzel a mosdókagylót, visszaül, várja, hogy a folyadék feloldja a vízkövet és a szappanlerakódásokat. Magdolna mindig is szerette a feltűnést, folytatja. Az egész teste, a karja, a lába, még a hónalja is sima volt, akár a márvány. Mártika szerint valami krémet kent magára, amitől befelé nőtt a szőre és a fején keresztül jött ki. Mindig érdekelt, hogy milyen a lába köze. Hiába nézek rosszallóan anyádra, úgy látszik, érzi, hogy kíváncsi vagyok, tovább folytatja. Egyszer együtt mentünk fürdőbe, gondoltam, megnézem végre magamnak, mit rejteget. De nem láttam semmit, a haja eltakarta. Anyád nagyot sóhajt, feláll, elkezdi súrolni a mosdókagylót. Becsukom a szemem és Terézre gondolok. Nem kellett volna leköpní. Anyádnak igaza van, el kellene fogadni a nőidet. Kinyitom a szemem, a gyűrű nincs sehol, a tükör koszos, anyád eltűnt, a mosdókagyló oldalán szappanlerakódás és penész. Kiszállok a kádból, megtörülközöm. A lábam között fényes gyapjú, megsimítom, mintha Magdolna haját érinteném.

Reformáció 500

HODOSSY-TAKÁCS ELŐD

Mire jó a reformáció?

Vallás és reform

Mai gondolkozók aligha vonják kétségbe, hogy a vallás egyetemes életjelenség, amely bizonyos fokig minden közösség meghatározó eleme. Ugyanakkor a vallás fogalmának általánosan elfogadható definícióját nehéz megadni. A vallás, felfogásunk szerint, egy viszonyrendszert takar, melynek egyik oldalán az ember, a másikon pedig az érzékfeletti transzcendens világ áll. Vallásról ott beszélünk, ahol ezt a viszonyt kifejezik, megélik; ezért gyűjtőfogalomként is leírhatjuk: a vallás a „szent”-re irányuló értékek, tapasztalatok és cselekedetek együttese.¹ Fontos belátni, hogy a vallás alanya (vagyis az ember) tekintetében sokkal stabilabb fogalmaink vannak, mint tárgya (a transzcendens világ) vonatkozásában. Ennek következménye, hogy az ember mágikus-vallásos viselkedése, reakciói különböző tudományosnak elismert módszerek (vallásfönetenológia, vallásszociológia) segítségével leírhatók, ellenben a transzcendens világról mindenki által elfogadható megközelítés nem létezik. A valláshoz nem kell Isten, igazán istenség sem fontos hozzá; még szellemekre vagy démoni erökre sincs szükség – de ahol ember nincs, ott vallás sincs.

Rudolf Otto óta azt sem kérdőjelezi meg senki, hogy a vallásban mindig fellelhető az irracionalitás. Ez természetes, mert az ember a számára felfoghatatlan megnyilatkozásokra adott reakcióként tör ki hódolatban, ami az egyik legelemibb vallásos viselkedési forma. Otto rendszerében a fogalmakban ki nem fejezhető, megmagyarázhatatlan megnyilatkozásra (*numinosum*) adott két alapreakció különíthető el, ami leképezi a szenttel találkozó egyén és közösség megnyilvánulásait.² Mit tesz Mózes a csipkebokornál, a kijelentést kapó próféta, Izrael népe a Sínai hegyenél, Jézus tanítványai mesterük színeváltozásakor? Ugyanazt, amit a kiáradó szentséggel szembesülő sámán, az Allah akaratába belenyugvó muszlim, vagy az istenek megmásíthatatlan szándéka előtt fejet hajtó görög. Hódol. Átéli a semmihez sem fogható kettősséget, ahogy a transzcendens világ megnyilatkozása taszítja, fellelemmel tölti el, rettentí (*tremendum*), de érthetetlen módon vonzza is magához, bűvkörébe vonja, megragadja, és nem eresztí (*fascinosum*). Minden vallás valahol itt kezdődik el. A vallásnak ezért elkerülhetetlenül meghatározó eleme a határok észlelése, legyen szó térről, időről vagy épp az érinthetlenségről, taburól, tilalmasról. Aztán idővel a közösség képepsé válik arra, hogy mederbe terelje hódolatát: megszületik a kultusz.

A vallással egy időben a vallási közösség is megszületik. Mohamed fellépésének kerete az *umma* születése, az őt prófétának elismerő maroknyi közösség létrejötte. Ábrahám és az Örökkévaló kapcsolata akkor került új dimenzióba, amikor végrehajtották a körülmetélkedést, csoportosan, valamennyi hozzá tartozó férfi esetén: „Ezután fogta Ábrahám a fiát, Izmaelt meg a házában született vagy pénzen vásárolt összes szolgáját, Ábrahám háza népéből az összes férfit, és körülmetélte szeméremtestük bőrét még azon a napon, ahogyan meghagyta neki Isten. Ugyanazon a napon metélték körül Ábrahámot, a fiát, Izmaelt és háza népéből az összes férfit. Mind a házban született, mind az idegentől pénzen vásárolt szolgákat körülmetélték vele együtt.” (1Móz 17,23.26-27, RÚF). A megszülető közösségben van olyan elem, ami értékrend-azonosságot teremt, láthatóvá, az „idegentől”, mindenki mástól megkülönböztethetővé teszi a közösség tagját. Ettől a pillanattól kezdve vagyunk mi, és vannak ők. A spiritualitás megéléséhez nem szükséges közösség, ami lehet jó hír a mai, maga útján járó, individualitást magasrendű érték-ként elismerő társadalmunkban, de a személyes lelkiesség épp a közösségi dimenzió hiánya miatt nem tekinthető vallásnak. A vallási közösség teremt kollektív értékeket, átadja azokat, narratívákat és rituálékat őriz meg, valamint doktrínákat, melyek megkövesedve reformok után kiáltanak.³ A közösség – értékátadó szerepe miatt – nemcsak a vallás születésekor van jelen, hanem, fájdalom, annak sírja mellett is. A vallási közösség megszűnése magával hozza az adott vallás vagy irányzat megszűnését is. Amikor a római csapatok az első századi zsidó háborúban feldúlták Palesztinát, a helyi társadalom bukása a kortárs zsidó irányzatok nagy részének megszűnését eredményezte. Ezt a katasztrófát nem élhette túl a qumrani telep, hiába másolták a szent iratokat bölcseik és kiváló írnokaik a pusztában korábban nemzedékeken át. Megszűnt a közösség, és ezt követően sajátos kultuszuk, tisztasági hagyományaik, teológiájuk is eltűnt a történelem kíméletlen süllyesztőjében.⁴ Ez a közösségi dimenzió rávilágít arra, hogy a vallás mindig túlmutat önmagán, soha nem szorítható be tisztán kultuszi keretek, cselekedetek közé. Ahogy a közösség normáit legitimálja, az túlmutat a szűkebb közösség határain. A valláshoz tartozó szent idő társadalmi, gazdasági dimenzióval rendelkezik ma is: egy-egy európai ország muszlim közössége felteheti a kérdést, hogy miért kell nekik a keresztény naptárhoz igazodva élni? Miért a vasárnap a heti pihenőnap? Miért természetes, hogy Jeruzsálemben péntek estétől szombat estig szünetel a tömegközlekedés? Ezek a kérdések egyértelművé teszik: vallás és társadalom mindig kéz a kézben jár. Akkor is, ha kézfogásuk nem mindig baráti, és néha bizony izzadó tenyérrel történik.

A fentiekén túl a vallás megélésének számos törvényszerűsége van. Minden vallás kifejleszti a maga metaforikus nyelvhasználatát, vagyis a mindennapi életből vett kifejezéseket tölt meg különleges, teológiai vagy épp misztikus tartalommal (pl. szövetség, ház stb.). Jellemző tendencia a részletezés, amikor egy kezdetben egyszerű rítus lefolytatása egyre összetettebbé válik, míg végül specialisták jelenlétét kívánja meg (pl. áldozat). Ezzel párhuzamosan a mai vallások történetében funkcionális változások sorozata figyelhető meg (pl. a szombat ünneplése külső

szemléltető számára a kegyesség mércéjeként is felfogható, vagy egy kegyes cselekedet önkéntes végrehajtása lassan mindenkitől elvárt normává merevedhet). Eközben a vallási közösségek természetüknél fogva törekednek a megkülönböztethetőségre, ami a szekuláris állam keretei között több vallás jelenléte esetén természetesen feszültségeket szül (szimbólumok viselése, hovatartozást egyértelműen tükröző öltözködés stb.).⁵

A fenti jellegzetességekből következik, hogy bár a felületes benyomás alapján a hitgyakorlatot megélő közösségek beledermettek az örökkévalóságba, konzervatívok és csak a szavak szintjén képesek változásra, valójában mégis minden vallásnak komplex története van, változásokkal, új formákkal, értelmezésekkel, és ebből adódóan a reform a vallások életének elválaszthatatlan része. A vallás soha nem lezárt, befejezett, statikus egész.

Alapítás és reform

Ezt a gondolatot tovább is vezethetjük. A mai európai gondolkozást meghatározó vallások születését nem feltétlenül helyes alapításként definiálni szó szerinti értelemben. A zsidóság vonatkozásában az alapító személyek és körülmények vitára adhatnak okot, hisz a körülmetélés szövetségén keresztül Ábrahám a meghatározó ősatya, ugyanakkor Izrael vallása nem értelmezhető az exodus katartikus eseménye nélkül, a zsidó vallásról pedig nem beszélhetünk a Sínai-hegyi törvényadás figyelmen kívül hagyásával. Érzékeli ezt a problémát már az Újszövetség is, a Zsidókhoz írt levél ezért keresi a papság vonatkozásában a Mózes előtt megragadható, mégis legitim szakrális vonatkozásokat, míg Melkisédek személyében találja meg azt a pre-Ároni papot, akin keresztül Jézus főpapi tisztét magyarázhatónak tartja. Ehhez kellett az, hogy Ábrahám történetében helyet kapjon Melkisédek elismerése.⁶ Vallásfenomenológiai szempontból az óizraeli (babiloni fogság előtti) vallás oly mélyen gyökerezik az ősi közel-keleti kultúrában,⁷ hogy van, aki korai formájára a kánaáni vallás reformációjaként tekint.⁸ A keresztyénség alapítása sem világosabb. Jézus igehirdetéséből nem vezethető le egyértelműen egy új vallás alapításának igénye, híres kijelentése szerint: „nem küldettem máshoz, csak Izrael házának elveszett juhaihoz.” (Mt 15,24). Izrael elveszett, vagy legalábbis eltévedt fiait hívta Jézus megtérésre, és noha kétségtelen, hogy nem volt elutasító a pogányokkal szemben sem, de szavai fókuszában a zsidóság állt. Vitapartnerei zsidó csoportokból kerültek ki, részt vett a palesztinai zsidó élet intézményeiben (zsinagóga, zarándoklat), megfizette a templomadót, zsoltárokat énekelt, prófétai szövegeket és a Tórát értelmezte. Földi működésének legfontosabb elemei leírhatók ezekben a kategóriákban.⁹ Az Apostolok Cselekedeteiről írt könyv alapján egyértelmű, hogy a tanítványok Jézus halála után sem szakadtak ki a zsidó kultuszi élet keretei közül. Ezért tartja van der Leeuw a keresztyénséget a zsidóság reformációjának; éppúgy, ahogy rendszerében a buddhizmus a brahmanizmus reformációja, az iszlám pedig az arab animizmusé.¹⁰

Kissé sarkítva akár azt is mondhatjuk, hogy a vallásokat nem alapítják. A vallások megjelennek, „alapítóik” voltaképp reformátorok.¹¹ Az alapító fenomenológiai tekintetben kinyilatkoztatás tanúja, aki közli a kijelentést, amit átél; ha elég soká-

ig tud a frissen létrejövő közösség élén állni, akkor ezekből elkezd a rendszeralkotást is, esetleg új kijelentések fényében átértelmez korábbiakat. Ezt látjuk Mohamed medinai működése idején.¹² Az alapító ezért bizonyos fokig próféta, törvényadó, tanító is egyben, valamint a hagyomány értékelője és újraértelmezője, vagyis reformátor. Mózes nemcsak törvényt adott a Sínain, nagy beszédeiben, jó tanítóként arról is gondoskodott, hogy Izrael ne feledje, honnan jött és merre tart.¹³ Alakja a prófétai szereppel egybeforrt, hozzá hasonló próféta nem támadt többé Izraelben (5Móz 34,10). Jézus a Hegyi Beszédben (Mt 5-7) a Tóra tanítója, aki újraértelmezte a régi törvényt: „Hallottátok, hogy megmondatott a régieknek [...] én pedig azt mondom nektek”. Mohamed fellépésének központi eleme volt az ősi Kába-körzet megtisztítása, a bálványimádás megszüntetése és egy ismert istenség kizárólagos imádása. Ezek nem új, hanem megújított kultuszi közösséget hívtak életre, melynek tagjai elfordultak a régi vallásgyakorlási és politikai keretektől.

Természetesen egy vallás reformációja különböző eredménnyel járhat. A mozgalom kifulladás, megakadhat (ez történik minden esetben, ha politikai-társadalmi körülmények ellehetetlenítik megszilárdulását), de fennmaradása is lehetséges egy ideig egy szekta keretei között. A szó kétségtelenül negatív csengésű, de tárgyunk szempontjából ez egyszerűen egy kiszakadt vallási közösséget takar, amelynek jövője kétséges. Elképzelhető kibontakozása, de megszűnése is. A szekta mindig hat a közösségre is (a közösség gyűlöletét, idegenkedését váltja ki, harcot generál stb.), ugyanakkor önmagában karizmát, elhivatottságot lát. Vallástörténetileg csábító lenne a keresztyénség és az iszlám korai szakaszát ebben a fogalomkörben leírni,¹⁴ azonban ez félrevezető. Az első közösségek ebben a két esetben egyértelműen a követés eszményében éltek, amit a társadalmi keretek fölé emeltek, vagyis a vallás számukra valódi életcél volt. Az apostolok közül hárman, Péter, Jakab és János, Jézus megdicsőülésének tanúi, ennek az érzésnek adnak hangot, amikor a három szinoptikus evangélium egybehangzó állítása szerint Péterből a „jó nekünk itt lenni” kiáltás szakadt fel.¹⁵ Mohamed hívei a mekkaiak gyűlöletét vonták magukra, de ragaszkodtak prófétájuk kijelentéséhez, és követték őt (*hidzsra*). Ennek ellenére sem tűnik helytállónak, ha ezeknek a vallásoknak a létrejöttét egyszerűen jól sikerült szekta-alapításként íránk le.

Jézus és apostolai az első századi Palesztinában egy sor zsidó csoport között léptek fel, kortársaik természetes módon beszéltek a különböző irányzatokról.¹⁶ A keresztyénség azonban kilépett ebből a közegből, és hamarosan a Római Birodalom távoli szegleteiben is megjelentek Krisztus követői. A keresztyének önmeghatározásának központi eleme volt, hogy ők hegyen épült, tehát el nem rejtető város, és a föld sója (Mt 5,14). Ebben a gondolkodásban nem volt helye a világgal szembeni önmeghatározásnak, a zárt közösség létrehozása igényének sem. Mohamed sorban törte meg a különböző törzsek ellenállását, táborra rohamosan szélesedett, és a próféta nem elégedett meg részsikerekkel, egy zárt közösség létrehozásával. A korai keresztyénség és az iszlám szektaként való beazonosítása tehát nem a pejoratív csengés miatt problémás, hanem azért, mert ezek a közösségek rendkívül rövid idő, néhány év-évtized alatt jelentős földrajzi területen elterjedtek, követők tömegét mutatták fel, önálló szent irataik keletkeztek, és sajátos, az alkalmazkodást, beilleszkedést lehetővé képes tanítást alakítottak ki.

Mindezzel együtt sem téveszthetjük szem elől, hogy a vallási reformok elsődleges célja nem a szektásodás és nem is egy új vallás alapítása. A törekvés lényege egy meglévő rendszer kritikus átgondolása, amire a közösség, vagy annak egy része rezonál. Nem kétséges, hogy Jézus igehirdetése csak elenyésző méretű csoportot ért el közvetlenül, és Mohamed korai kinyilatkoztatásaira csupán maroknyi-an reagáltak. A reform meghirdetője változást akar elérni, és tevékenységének kiindulópontjában a múlt áll. Az egyik terület, ahol a sikeres reform közvetlenül megtapasztalhatóvá válik, a kultusz megélésének formai kérdéseit fedi le. Elfogadhatatlannak ítélt kultuszi gyakorlatoktól határolódik el a reform, vagy elfeledett formákat állít helyre. A másik terület a közösség által elhagyott vagy hanyagolt értékeket, morális elveket helyezi előtérbe. Annak alapján, hogy melyik elem dominál, a reform lehet imitatív vagy kreatív.¹⁷ A történelemben sikeresnek bizonyult reformtörekvésekről elmondható, hogy ezt a kettőt harmonikusan kapcsolták össze. Ezen a ponton célszerű figyelmünket a 16. századi reformáció felé fordítani: a reformáció hírnökei eltérő hangsúlyokkal fordultak a formák felé, volt, aki kimondottan radikálisan (Zwingli), mások kicsit megengedőbben (Luther). De valamennyien foglalkoztak az egyház reformjának formai kérdéseivel – az értékek tudatos újragondolása, elvi, hitvallási, teológiai alapjainak újraértelmezése mellett. Mindegyikük az egyház egészére tekintett,¹⁸ tehát nem volt céljuk új felekezetek életre hívása, és valamennyien a múltból, vagyis ősi hitvallásokból táplálkozva fordultak a jövő felé. Ezt világosan kijelenti a II. Helvét Hitvallás: „És hogy kevés szóval sokat mondjunk erről, tiszta szívvel hisszük, és kényszer nélkül, nyíltan valljuk mindazt, amit a régiek megállapítottak a Szentírásból, és összefoglaltak a Niceában, Konstantinápolyban, Efezusban és Kalcedonban tartott első négy és legnevezetesebb zsinat hitvallásaiban és végzéseiben, Athanasius hitvallásában és minden ezekhez hasonló hitvallásban a mi Urunk, Jézus Krisztus testet öltésének titkáról; és elítélünk mindent, ami ezekkel ellenkezik. Így sértetlenül, vagyis teljes épségében megőrizzük az igaz és egyetemes keresztyén hitet, tudván, hogy az említett hitvallásokban nincs semmi, ami ne egyeznék Isten ígétével, és ne szolgálná teljesen az igaz hit magyarázatát.” (XI.17).

Aki a homályos jövő vízióját próbálja erőltetni a múlt formáinak és értékeinek komolyan vétele nélkül, az nem reformátor. Az ilyen hitújítókat célszerűbb álmodozónak nevezni – ez viszont nem vallástörténeti és nem is teológiai kategória.

A 16. századi reformáció kontextusa

A reformáció kontextusa, születése, korai szakasza és hősei kapcsán megjegyzendő, hogy sajnálatosan sok legenda kering mind a mai napig, melyeknek történeti alapja erősen megkérdőjelezhető, vagy teljesen elvetendő. Ilyen legenda például az, hogy Luther, a szerzetes, nem tudott volna Bibliához jutni. Nem több pusztá legendánál az sem, hogy a középkori egyházban nem számított a Szentírás. Ezekkel most nem foglalkozunk, hanem a reformációt szellemtörténeti kontextusban próbáljuk értelmezni, építve az előzőekben összefoglalt vallástörténeti jelenségekre.

A reformáció kora a 16. század első felében köszöntött be. Ez egy olyan korszak volt, amikor sok minden átalakult Európában. Erről mi, magyarok tudunk egy

fájdalmas igazságot: a mohácsi csatásokon, pár évvel Luther fellépése után semmisült meg a középkori magyar királyság. Magyarország fénykora ekkor ért véget, a magyar bukás azonban még nem fordította volna ki sarkából Európát. A szellemtörténet néhány mozzanatának első ránézésre szintén semmi köze témánkhoz, de a reformáció sikerének megértéséhez a humanizmus, a könyvnyomtatás és a földrajzi felfedezések értékelése mégis közelebb visz.

A humanizmus a klasszikus szövegek felé fordulás miatt meghatározó, különösen az Erasmus-féle görög Újszövetség jelentősége felbecsülhetetlen. Erasmus, aki törvénytelen gyerekként kitagadva lett Ágoston-rendi (vö. Luther), maga is klerikus, de soha nem fordult a reformáció felé – mégis neki köszönhetjük az első görög Újszövetséget (1516). Erasmus munkája minden tiszteletet megérdemel, akkor is, ha módszere idővel számos probléma forrása lett az Újszövetség szövegének kritikai kutatásában. Az „eredeti” szöveg rekonstruálásához mindössze néhány kézirat állt Erasmus rendelkezésére, és kérdéses, hogy ezek között volt-e 300 évesnél régebbi (vagyis 13. századi). A Jelenések könyvéhez mindössze egy szöveggel rendelkezett, így értelemszerűen ezt vette át, viszont az utolsó néhány vers ebből a verzióból hiányzott. Itt egyszerűen járt el: visszafordította a Vulgátából a görögöt, tehát egyetlen kéziratban sem szereplő szöveget közölt. Kreatív volt. Műve nemzeti nyelvű bibliafordítások alapjául szolgált, második, 1519-es kiadása alapján készült Luther német és Tyndale angol bibliafordítása (1522, 1525). A szöveg jelentőségét és tekintélyét mutatja, hogy amikor a Kálvin utódként tevékenykedő Béza (Théodore de Bèze) nevéhez fűződő 5–6. századi „D” jelzetű kódex (Codex Bezae Cantabrigiensis, Cambridge) ismert lett, nem váltotta ki az addigra elterjedt, későbbi olvasatokon alapuló szöveget. Ez a mai szövegkritikai iskolákon edződött kutatók számára meglehetősen leomló, de némiképp javítja az összképet, hogy a század közepén már megjelent az első kritikai apparátussal rendelkező kiadás (1550; Stephanus, vagyis Robert Etienne nevéhez fűződő *editio Regia*) is. Béza nevéhez tíz görög Újszövetség-kiadás fűződik, igaz, az utolsó halála után jelent meg (1565–1604, posztumusz 1611). A végeredmény a kissé eltúlzott optimizmus: 1633-ban már a *textus receptus*-ról beszélnek, vagyis olyan szövegről, ami változatlan (*immutatus*) és romlástól (*corruptus*) mentes. Ez a szöveg gyakorlatilag nem különbözött Erasmus szövegétől, és attól a mintegy 160 (!) kiadástól, ami egy bő évszázad alatt keletkezett.¹⁹ A reformáció ideje a könyv kora volt, sok más mellett Bibliák és traktátusok, hitvallások, vitairatok kerültek ki a nyomdákba. A könyvnyomtatás elterjedése eszközt adott a reformátorok kezébe, ami nélkül teljesen hiábavaló próbálkozás lenne megérteni a reformátorok és a Biblia viszonyát. A nyomtatott dokumentumok soha nem látott sebességgel jutottak el Európa távoli sarkaiba is.

A földrajzi felfedezéseknek első ránézésre tárgyunkhoz semmi köze nincs, de a látszat néha csal. Talán minden egy szokatlanul bátor hajóssal kezdődött. Amerika felfedezése után néhány évtizeddel, vagyis a reformáció századában kalandorok, hódítók és persze az igazságszolgáltatás markából futó kincsvadászok indultak új, ismeretlen vizek felé. Sokan keltek útra, nem sokan tértek vissza. Évfordulós időkben, amilyen a mostani is, hivatkozni kell Magellán csodálatos küldetésére, a Föld körülhajózására. Ötszáz éve, nem egész két héttel Luther fellépése előtt, 1517. október 20-án ez a portugál férfi hazáját elhagyva érkezett Sevillába. Két évvel ké-

sőbb öt hajóból álló flottája kelt útra, és köztudott, hogy mindössze egyetlen hajó, és rajta tizenharc csontig soványodott matróz tért vissza sikerrel a küldetésből, Magellán sem volt a túlélők között.²⁰ Személyes sorsuknál talán érdekesebb, hogy a Luthert átokkal sújtó wormsi birodalmi gyűlést követően a császár, a hazatérő Károly azzal a hírrel szembesült: a Föld egész biztosan gömbölyű. Stefan Zweig szavaival mondhatjuk, hogy ezek a férfiak „az emberi tudás leggonoszabb ellenségét, a kétséget a földrajz területén legyőzték”.²¹ Legyőzték a kétséget. Nem könnyű megérteni ennek a lépésnek akkori jelentőségét. A huszonegyedik századi laikus ember számára a tudományos kutatás néha a varázslással határos. A kora újkor embere Magellán nyomán azt tanulta meg, hogy a föld, amin két lábbal áll, és amibe egyszer majd porával visszatér, egészen más, mint addig hitte. Tényleg gömbölyű! És a látóhatáron túl a világ tele van felfedezésre váró csodával! Vagyis: a reformáció olyan korban született meg, amikor a világról alkotott felfogás gyökeresen megváltozott. Mi köze ennek a teológiához? Az, hogy ebben az időszakban nem tekintették többé furcsának, ha valaki egy megdönthetetlennek hitt igazságot más összefüggésbe helyezett. Ettől kezdve, megerősítve a humanista gondolkodásnak köszönhető „eredeti” szövegekhez, forrásokhoz való fordulás gondolatával, készen állt minden a hit igazságainak újragondolásához. A Szentírás ismerete ehhez minden szükséges alapot megadott.

A reformátorok működését mindig meghatározta saját élethelyzetük, így természetes módon nemcsak az átfogó kontextus, hanem a közvetlen környezet is formálta életművüket, ígehirdetésüket. Kálvinnak például tisztában kellett lennie Genf helyzetével.²² A város tele volt zűrzavarral és számtalan gazdasági nehézséggel. Hanyatlott a kereskedelem, a katolikus püspök mellett kézművesek és kereskedők is elvándoroltak, jöttek viszont helyettük menekültek. A város életét újra meg kellett szervezni, elkerülni a szétesést, anarchiát. Kálvinért sokan nem lelkesedtek érkezése pillanatától, ő ígehirdető és teológus volt, tekintélyes, de ezt nem erővel, hanem tanulmányaival, képességeivel, kitartásával és Istennek szentelt életével érte el. Ragaszkodott elveihez, és ezek közé tartozott az egyház és a város kormányzatának, illetve az előbbi függetlenségének kérdésköre is.²³ A konfliktusok emiatt elkerülhetetlenek voltak. Pár év alatt azért a helyi polgárság számára világos lett Kálvin elképzelésének helyessége, megértették, hogy a közösség problémái tényleg összefügnek egymással, és értelmetlen dolog csak az erkölcs, vagy, különválasztva, csak a gazdaság krízisével foglalkozni. Kálvin megoldási javaslatai koherens egészet alkottak.²⁴ Ez egy olyan eleme a kálvini örökségnek, ami azóta is sokszor vezetett konfliktushoz, de a reformátori tradícióhoz ragaszkodó teológus nem teheti meg, hogy nem foglal állást a társadalom vagy a szűkebb közösség aktuális kérdéseiben. A kálvini teológia nem áll meg a templom kapujánál.

Hitvallásaink és Kálvin a Szentírásról

A reformátorok nem válságmenedzserek voltak, ezért megértésükhöz az elvi, teológiai alap tisztázása kell. Egészen nyilvánvaló, hogy számukra a bibliai kijelentés volt a mérce. A II. Helvét Hitvallás első fejezete ezzel a sokat idézett szakasszal kezdődik: „Hisszük és valljuk, hogy a szent próféták és apostolok kanonikus írásai, mindkét szövet-

ségben, Isten tulajdon igaz igéje, és teljes tekintélyük önmaguktól van, nem az emberekétől. Ugyanis maga Isten szólt a prófétákhoz és az apostolokhoz, és ma is szól nekünk a szent írások által. És ebben a Szentírásban van előadva Krisztus egyetemes egyháza számára minden, ami az üdvözítő hitre és az Istennek tetsző élet helyes kialakítására tartozik. Ezért Isten egyértelműen megparancsolta, hogy semmit hozzá ne tegyünk, se belőle el ne vegyünk.” (II. HH 1.1)

Értsük jól a hangsúlyokat: a Szentírás Isten igéje, nem emberi tekintély tette az-za, és a Szentírásban minden megvan, ami hitünk és életfolytatásunk szempontjából fontos lehet. A reformátorok ezt a gondolatot vették komolyan, így nem is nagyon volt más lehetőségük, mint elindulni azon az úton, ami felszabadította őket. Ezzel a meggyőződéssel Magellán módjára fittyet hányhattak a kétségekre, nem kellett tudomást venniük hagyományos vélekedésekről, és fel merték tenni a legfontosabb kérdést, ez pedig akkor is a „miért?” volt.

A reformált egyházaknak, amennyiben küldetésüket komolyan veszik, minden korban szembesülni kell azzal, hogy a fenti gondolatmenetből következően a reformáció soha nem lehet lezárt állapot. Az egyház *semper reformanda et conservanda*, vagyis szüntelen megújításra szorul, a megőrzés felelőssége alatt. Ez egy csodálatos elv, ami egyszerre hirdeti a „nálunk ez így szokás, tehát ez így jó, és különben is a lelkészünk, esperesünk, püspökünk, teológiai tanárunk megmondta” kimondatlan elvének tarthatatlanságát és a reformőrület, a megfelelési kényszer, az idegen gondolatok becsempészésének abszurditását. A reformátori gondolat letehetőenesei és megélői mindenekelőtt a kiállás emberei kell, hogy legyenek: valami mellett, és nem valami ellen. A reformátorok nem arra törekedtek, hogy dacosan minél szélesebb hátat fordítsanak Rómának, lehetőleg nehezen gyógyítható sebeket ejtve. A fő cél nem az elfordulás, hanem a Szentírás melletti egyértelmű tanúskodás! Annak rögzítése, hogy a mérce egy.

De lapozzunk vissza a Hitvallásba! A második fejezet, a Szentírás magyarázatról szóló, a következőt fogalmazza meg:

„Péter apostol mondta, hogy a szent iratok nem magánmagyarázatok folyományai (2Pt 1,20), ezért nem helyeslünk akármiféle magyarázatot. Nem ismerjük el tehát a Szentírás igaz vagy helyes magyarázatának azt, amelyet a római egyház szerinti értelmezésnek neveznek, s amelynek elfogadását egyszerűen mindenkire rá akarják tukmálni a római egyház védelmezői. A Szentírásnak csak azt a magyarázatát ismerjük el igazhitűnek és helyesnek, amelyet magából a Szentírásból vesznek (tudniillik amely az eredeti nyelvek szellemében, a körülmények megfontolásával, valamint a hasonló vagy eltérő, több és világosabb helyek figyelembevételével készült), és amely megegyezik a hit és a szeretet szabályával, s főképpen Isten dicsőségét és az emberek üdvösségét szolgálja. Ennélfogva nem vetjük meg a görög és latin egyházatyák magyarázatait, és nem utasítjuk vissza a szent dolgokról szóló vitáiraikat és értekezéseiket sem, ha azok megegyeznek a Szentírással; mindazáltal mértéket tartva félre tesszük őket, ha észrevesszük, hogy az Írásoktól idegen vagy azokkal ellentétes dolgokat tanítanak. Nem gondoljuk, hogy e tekintetben részünkről bármilyen sérelem érne őket, hiszen ők mindnyájan egyformán azt akarják, hogy írásaikat ne tekintsük egyenlőnek a kanonikus Szentírással, sőt, felszólí-

tanak, hogy vizsgáljuk meg, egyeznek-e azzal, vagy nem, és azt tanácsolják, hogy a megegyezőket fogadjuk el, az eltérőket pedig tegyük félre. Ugyanez a szabály érvényes a zsinatok végzéseire vagy kánonaira is. Ezért nem tűrjük, hogy a vallás és a hit vitatott kérdéseiben pusztán csak az egyházatyák megállapításaival vagy a zsinatok határozataival zaklassanak bennünket, még kevésbé a bevett szokásokkal, az egy véleményen levők nagy számával, vagy valami régi szabállyal. A hit dolgában tehát nem fogadunk el más döntőbíró, csak magát Istent, aki a Szentírás által jelenti ki, hogy mi igaz, mi hamis, mit kell követnünk, vagy mit kell kerülnünk. [...]” (II. HH 2.1-4).

Talán mindehhez nem is kellene hozzátenni semmit – előttünk van a 450 éve Debrecenben hitvallási iratként elfogadott szövegben mindaz, ami eligazít a reformatori gondolkodás gyökereiben. Zwingli kicsit egyszerűbben fogalmazott, amikor a lényegyet emelte ki: „az a keresztyén egyház, amely egyedül Isten igéjére hallgat”.²⁵ Kálvin, aki teológiai-irodalmi munkásságának legnagyobb részét az írásmagyarázatnak szentelte, szintén világosan fogalmaz: „(a Szentírás) összegyűjti elménkben Istennek egyébként zavaros ismeretét, eloszlatja elménk homályát és tisztán megmutatja nekünk az igaz Istent.” (Inst 1.6.1). Az ő különös érdeme, hogy kiemelte a Szentlélek szerepét a Szentírás megértésében.

Következmények és Kálvin öröksége

Luther nyilvánosság elé lépése az a katartikus pillanat, amiben az utókor sűrítve érezte megragadhatónak a reformáció elindulását. Kálvin életében a lutheri katarzis halovány párjának tekinthetjük Párizsból történő kényszerű távozását, aminek közvetlen kiváltó oka egy, az ő közreműködésével készült rektori beszéd volt. Luther a kegyelmes Istent kereste, Kálvin pedig a hivatását betöltő embert mutatta fel. A keresztyén élet hivatás-jellege az élet minden területét áthatja; a kálvini teológia alapja az Isten Igéjéhez való odafordulás minden helyzetben, az élet minden területén, minden döntési szituációban. Ennek az antropológiának (és teológiának) az értelme, ereje a mindennapokban ragadható meg. Kálvin kortársai között nem volt ritka az apokaliptikus világszemlélet, de őt ez nem ragadta magával.²⁶ Tudta, hogy a keresztyéneknek ebben a világban kell helytállni. Ez a megközelítés kárhoztatható, hisz látszólag relativizálja az Istenhez fordulás komolyságát. Ha az ítélet a küszöbön áll, mindenki igyekszik összekapni magát, viszont a messze járó bírótól senki nem fél. Emberből vagyunk. A dolog azonban nem ilyen egyszerű. Az Isten előtt élt életet motiválta ez a szemlélet, ami felszabadítólag hatott, egyúttal pozitívan tekintett az evilági boldogulás lehetőségére is. A rettegés keltette skizofréniában az ember bénultan, és egy idő után csüggedten tekint a felettébb bizonytalan jövőbe, ha viszont az egyéni igyekezet és akár az üzleti siker is felfogható Isten áldásaként, akkor érdemes elkezdni egy új világ felépítését is. Nem szükséges a puritánokig előre szaladnunk, ebből is érzékelhető az élet igenlésének lényege: Isten azt akarja, hogy az övéi változtassák meg a világot, ne vonuljanak ki abból! Nem meglepő módon János evangéliumához írt kommentárjában Jézus ún. főpapi imádságának gyakran idézett mondata („nem azt kérem, hogy vedd ki őket a világból, hanem hogy őrizd meg őket a gonosztól”, Jn 17,15, Károli) kapcsán Kálvin

az Istentől kapott megerősítés gondolatát húzta alá. Isten nem ígérte, hogy követői mentesek lesznek az evilági gyötrelmekről és szenvedésektől, viszont mellettük áll ezekben az élethelyzetekben.²⁷ A Második Helvét Hitvallás XVI. fejezete a hathatós hitről Gal 5,6 alapján írja ezt: „A hit megbékíti a lelkiismeretet, és szabad utat nyit Istenhez, hogy bizalommal járuljunk hozzá, és hogy megkapjuk tőle mindazt, ami hasznos és szükséges. Ez tart meg minket abban a szolgálatban, amellyel Istennek és felebarátunknak tartozunk; ez erősíti meg türelmünket a megpróbáltatások idején; ez készítet és készít fel az igaz vallástételre; s hogy egy szóval mondjak el mindent: ebből származik mindennemű jó gyümölcs és jó cselekedet.” (II. HH 16.3.)

Kálvin teológiája a kora újkortól kezdődően átjárta az élet minden területét. A boldogulás pozitív összefüggésbe helyezése mindennél alkalmasabb az erőforrások dinamizálására, ez számunkra már nem kérdés. De, bár a kamat, gazdálkodás, kereskedelem kérdéseit kétségkívül újragondolta, nemcsak a kapitalizmus szellemét szabadította ki palackjából (Max Weber után szabadon). Kálvin mindig teológusként gondolkozott, ezért tudott gazdasági kérdésekről a felebaráti szeretet összefüggésében nyilatkozni. Megkülönböztette a kölcsön formáit, és megengedte a kamatszédést akkor, ha produktív területre történt kihelyezés (pl. vállalkozás beindítása). A nyomorult felebaráttól, áldozattól kamatot követelni viszont a szeretet mérlegén elfogadhatatlan.²⁸ Napjaink uzsorásai sajnos nem a genfi akadémián pallérozódtak.

Egyház, állam, szociáletika

Kálvin hatásának egyik legfontosabb eleme a lelki és polgári kormányzás következetes megkülönböztetése, hisz „Krisztus lelki országa és a polgári kormányzás egymástól teljesen különbözők” (Inst. IV.20.1). Ez a kettő elválasztandó, a polgári hatalom pedig az evangélium alapján tiszteletben tartandó. Aki az állam hatalmát tagadja, az nem kegyes, hanem fanatikus. A nehezen gyógyítható fajtából való. A keresztyéneknek kötelessége az Istennek való engedelmisség az állam keretei közt. A polgári kormányzás feladata ugyanígy világos: Isten külső tiszteletének ápolása, a kegyesség és az egyház kijelölt helyének védelmezése, a társas viszonyok szabályozása, a polgári igazságosság biztosítása, a kiengesztelődés és az egyetemes béke előmozdítása.²⁹ Kálvin nem hozott létre alá-fölérendeltségi viszonyt a két hatalmi terület között, elméleti szinten sem alacsonyította az államot az egyház szolgálójává, de elvetette ennek ellenkezőjét is, az egyház nem az állam meghosszabbított karja. Polgári kormányzás nélkül a vallási élet nyugalma nem lenne biztosítható, de a rend fenntartása ugyanilyen fontos. Az államról írva ezért három területet vizsgál; (1) a felsőséget magát; (2) a felsőség által meghozott törvényeket mint az igazgatás eszközeit; (3) valamint a népet. Nem ragadható ki egy elem sem a háromból a másik kettő rovására, mivel a hatalom dominanciája diktatúra, a törvény ember fölé emelése legalizmus, a „nép” és „csak a jogok” hajtogatása pedig anarchiát szül ma is. Az állam hatalmának és tekintélyének elismerése az Istennek való engedelmisség része, de nem jelenti a kormányzat feltétlen és kritika nélküli szentesítését. A választott hatalom letéteményesei is bűnbe eshetnek, és a demokrácia is elfajzottá válhat, akárcsak az arisztokratikus kormányzás.³⁰ Képeve a legszorosabban vett gyülekezeti élet keretei közül, Kálvin a város gaz-

dasági életének és társadalmának rezdüléseire reagáló szociáletikát alkotott. A már említett genfi menekültek között voltak hitvallásukhoz ragaszkodó arisztokraták, akik előjogaikat is maguk mögött hagyták. Dolgoztak. Ez szokatlan lehetett, talán megbotránkoztató is, viszont idővel gyümölcsöt termett gazdasági és társadalmi tekintetben egyaránt. A munka Istentől nyert megbízatás, a munkavégzés lehetőségében Isten hűségét láthatjuk meg. A munkához szükséges képességeket és készségeket Istentől nyertük, és a munka öröm forrása (legalábbis ideális esetben). A munka maga nem büntetés, annak eredménytelensége a bűneset következménye. Persze ettől még a dolgozó arisztokrata képe újdonságnak számított.

Összegzés

Az, hogy a reformáció egyháztörténeti szempontból szerencsés, vagy szerencsétlen fejlemény volt-e, nézőpont kérdése. Vallástörténeti dimenzióban nézve a vallások változása, fejlődése, dinamizmusa természetes jelenség, ami néha katartikus formában tör elő. A reformáció sokak szemében talán nem volt jó semmire, meddő herezis csupán, szakadás, ami mély sebet ejtett a nyugati keresztyénségen. Ez a látszat, valójában nagyon úgy néz ki, hogy a megújulás készségét elvesztő vallás éppúgy megszűnik, ahogy nincs jövője egy vallásos közösségnek az őt hordozó civilizáció bukása után.

A kora újkor minden tekintetben alkalmas periódus volt a reformáció megindulásához, a humanizmus természetes következménye lett a Szentírás előtérbe kerülése. Hitvallásaink és Kálvin öröksége ma is irányt mutat a világ reformátusságának, az ekkor megfogalmazott világkép pedig alkalmas arra, hogy segítségével elérhetővé tegyük közösségeinket.

JEGYZETEK

1. George E. Mendenhall, *Ancient Israel's Faith and History. An Introduction to the Bible in Context*. Westminster John Knox Press, Louisville, 2001, 2–7. A vallás lényegéről magyar nyelven lásd Varga Zsigmond, *Általános vallástörténet I-II.* (Bevezetés a vallástörténetbe, A vallás történeti élete), a szerző saját kiadása, Debrecen 1932, 1938. Mircea Eliade, *A szent és a profán*, Európa, Budapest, 1996.; G. van der Leeuw, *A vallás fenomenológiája*, Osiris, Budapest, 2001.

2. Rudolf Otto, *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*, Osiris, Budapest, 1997.

3. Mendenhall, *i. m.*, 2–7.

4. Qumran gazdag irodalmából a legrövidebb, új összefoglaló munka John J. Collins, *The Dead Sea Scrolls. A Biography*, Princeton University Press, Princeton, 2013.

5. Mendenhall, *i. m.*, 3–4.

6. Zsid 7; 1Móz 14,18–20.

7. Részletesebben: Hodossy-Takács Előd, *Izraeli vagy kánaáni? Kulturális kötődések az ókori Palesztinában*, Studia Theologica Debrecinensis 1., 2009, 17–25., valamint uő., *Cultural Influences in the Life of the elected People = Church and Culture*, szerk. Leo J. Koffeman, Előd Hodossy-Takács, DRHE, Debrecen, 2007, 85–91.

8. Leeuw, *i. m.*, 531–532

9. Vermes Géza, *A zsidó Jézus. Ahogy egy történész az evangéliumokat olvassa*, Osiris, Budapest, 1995. 31–41, 78–108. A kérdéskör egyik érdekes összetevője, hogy miként vélekedett Jézus saját magáról. Erre vonatkozó megnyilatkozásai is párhuzamba állíthatók a kortárs zsidó gondolkodással, ahogy

azt Flusser bemutatta *Hillél öntudata és Jézus* című tanulmányában. Lásd David Flusser, *A judaizmus és a keresztyénség eredete*, Múlt és Jövő, Budapest, 1999, 392–395.

10. Leeuw, *i. m.* 531–532. Flusser még sarkosabban fogalmaz: „Az emberiség története folyamán a legtöbb új vallás, vagy vallási közösség egy korábbi vallásból vagy vallási közösségből nőtt ki, és az új hit gyakran állította magát a régi beteljesülésének és igaz jelentése képviselőjének. Az a tény, hogy ilyen esetekben a korábbi vallási közösség vagy tagjainak többsége nem ismerte föl hitét az új értelmezésben, vagy, hogy a régi közösség nem oldódott föl az újban, egyáltalán nem állt összefüggésben a régi és az új hit igazságával.” Flusser, *i. m.*, 472. (A zsidó-keresztyén szakadás, 472–499.)

11. Leeuw, *i. m.*, 569–572

12. Germanus Gyula, *Allah Akbar!*, Szépirodalmi, Budapest, 1973, 341–352.

13. Lásd különösen a Tóra lezárását: 5Móz 31–34.

14. Ezt teszi van der Leeuw. Számára a szekta „a szövetség legtisztább formája, amit ismerünk”, ami „kiválik magából a közösségből, és az általános életcél melletti különleges életcéllá teszi a vallást.” Leeuw, *i. m.* 230–231.

15. Mk 9,5; vö. Mt 17,4; Lk 9,33.

16. Flavius Josephus *A zsidók történetében* az esszénusokat, a szadduceusokat, a farizeusokat a három fő filozófiai irányzatként mutatja be, negyedikként a galileai Júdás mozgalmát társítja hozzájuk. (AJ XVIII.1.2–6) Ez a negyedik csoport a zélótákat takarja. A Jézus-korabeli Palesztina pártjai zsidó csoportjainak rövid áttekintése: Everett Ferguson, *A keresztyénség bölcsője*, Osiris, Budapest, 1999, 430–450.

17. Mendenhall, *i. m.*, 1–7.

18. Lásd a II. Helvét Hitvallás előszavát; valamint az *Isten egyetemes [katolikus] és szent egyházáról és az egyház egyedüli fejről* szóló fejezetét: „miután csak egy Isten és egy közbenjáró van Isten és az emberek között, a Messiás Jézus, továbbá egy pásztora van az egész nyájnak, egy feje van e testnek, végül egy Lélek, egy üdvösség, egy hit, egy testamentum vagy szövetség van, ezekből szükségképpen következik, hogy egyház is csak egy van. [...] azért nevezzük katolikusnak, mert egyetemes, és szétterjed a világ minden részére, kiterjed minden időkre, nincs sem helyhez, sem időhöz kötve. [...] Szokás ugyan az egyházat részekre osztani vagy különféle külső formák szerint megkülönböztetni, de nem azért, mintha önmagában megosztott és részekre szakított volna, hanem inkább azért, mert tagjainak sokfélesége szerint különbözik.” (II. HH XVII.4–6.) (<http://www.reformatus.hu/egyhazunk/mutat/6218/>; 2017.08.08. 11:01) A Heidelbergi Káté így fogalmaz: „Mit hiszel az egyetemes keresztyén Anyaszentegyházról? Hiszem, hogy Isten Fia a világ kezdetétől a világ végezetéig az egész emberi nemzetségből Szentlelke és igéje által az igaz hitben megegyező, örök életre kiválasztott gyülekezetet gyűjt magának, ezt oltalmazza és megtartja. Hiszem, hogy ennek a gyülekezetnek én is élő tagja vagyok, és örökké az is maradok.” (HK 54) (<http://www.reformatus.hu/egyhazunk/mutat/6216/>; 2017.08.08. 11:07)

19. Bruce Metzger, *A Textual Commentary on the Greek New Testament*, United Bible Societies, 1975, xxi–xxiii. Raymond E. Brown – D. W. Johnson – K. G. O’Connell, *Texts and Versions = The New Jerome Biblical Commentary*, szerk. Raymond E. Brown – J. A. Fitzmyer – R. E. Murphy, Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ, 1990, 1083–1112, 1105.

20. Stefan Zweig, *Magellán. Aki elsőként hajózta körül a Földet*, Európa, Budapest, 2007, 297.

21. Uo. 282.

22. Kálvin életművét részletesebben lásd Hodossy-Takács Előd, *Kálvin 500 – csak egy évforduló?* Debreceni Disputa 2009/4, 54–56.

23. Jean Cadier, *Kálvin. Egy ember Isten igájában*, Kálvin, Budapest, 2009, 101.

24. Alister E. McGrath, *Kálvin. A nyugati kultúra formálódása*, Osiris, Budapest, 1996, 100–117.

25. Eberhard Busch, *Református. Egy felekezet arculata*, Kálvin, Budapest, 2008, 47.

26. Christopher Elwood, *Calvin for Armchair Theologians*, Westminster John Knox Press, Louisville, London, 2002, 148.

27. <http://biblehub.com/commentaries/calvin/john/17.htm>

28. Fazakas Sándor, *Kálvin szociáletikája = Kálvin időszerezése. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, szerk. uő., Kálvin, Budapest, 2009, 104–139, 117–124.

29. Lásd Inst. IV.20.2.

30. Részletesen lásd Eberhard Busch, *Istenismeret és emberség. Betekintés Kálvin teológiájába*, Kálvin, Budapest, 2009, 158–167.

BÖLCSKEI GUSZTÁV

A magyar református teológiai gondolkodás vázlatos története

A magyar református teológiai gondolkodás születése pillanatától, tehát a XVI. század közepétől mindig szerves kapcsolatban állt a keresztyén tanítás nyugati típusával. A reformáció előkészítésében nagy szerepet játszó előreformátori mozgalmak közül a huszita mozgalom lehetett rá közvetlen hatással. Ennek jele, hogy az első magyar nyelvű bibliafordítás a „huszita biblia” néven ismert. A középkori egyház- és társadalomkritikai mozgalmak közül nagyon erőteljesen hatott a ferences renden belül kialakult, ún. „obszerváns” ferencesek példája (anyanyelvű igehirdetés, puritán életforma). A magyarországi reformáció szinte minden jelentős alakja az obszerváns szerzetesek közül került ki!

A nyugat-európai egyetemekkel való kapcsolattartás jelentős formája volt a peregrináció. Magyar diákok hazai tanulmányaik befejezése után rendszerint több évet töltöttek német, holland, svájci, skót egyetemeken, ahonnan a legfrissebb teológiai ismeretekkel tértek vissza. Kezdetekben a wittenbergi egyetem volt a leggyakoribb úti cél. Fontos megjegyezni, hogy a református diákok nem elsősorban Luther, hanem Melanchton miatt tanultak Wittenbergben. Melanchton teológiájának hármas pillére a pietas-humanitas-eruditio, azaz a Krisztus-követés életformája, a humanista tudományművelés eszménye, valamint a művelődés-nevelés nagyon nagy hatással volt a magyar reformáció alakulására és megszilárdulására. A német és a svájci reformáció vitája az úrvacsoratan kérdésében (Milyen módon van jelen Krisztus az úrvacsora sákramentumában?) a magyar diákokat arra készítette, hogy 1580 után ne a német, hanem a holland, svájci, skót egyetemeket látogassák.

A svájci reformátorok közül kezdetben nem Kálvin, hanem a zürichi reformátorok, Zwingli és Bullinger hatottak leginkább. A hangsúlybeli eltérés mindenekelőtt abban mutatkozott meg, hogy a svájci reformáció nem maradt meg csupán az egyház keretein belüli változásoknál, hanem kihatott a társadalom egészére. Ez a válasz jobban megfelelt a korabeli magyar viszonyoknak, hiszen a magyar reformációnak egy olyan helyzetben kellett választ keresni Isten akaratára, amikor az ország elvesztette önállóságát, három részre szakadt, és a korábban fennálló egyházi és politikai keretek teljesen széthullottak. Azért fontos ez a körülmény, mert a magyar reformáció történetében kezdettől fogva összekapcsolódott egymással az evangélium szabadságának a kérdése a felekezeti szabadság és a nemzeti függetlenség kérdésével. A teológiai történelemértelmezés bibliai gyökereit a *Bírák könyvében* találták meg. E szerint, ha a nép vétkezik Isten akaratát ellen, Isten idegen uralmat küld rá büntetésül. Ha a nép megtér, bűnbánatot tart, Isten kegyelme szabadítót küld, akinek vezetésével a nép visszanyeri szabadságát és önállóságát. Nagyon erőteljesen jelenik meg a magyar református teológiában az Izráel népe és a magyar nép közötti sorspárhuzam.

A magyar református egyház 1567-ben fogadta el két alapvető hitvallási iratát, az 1563-ban keletkezett Heidelbergi Kátét és az 1566-ban kiadott II. Helvét Hitvallást. Ez a két hitvallás, amelyik mindmáig kötelező érvényű, már egyértelműen kálvini teológiai hatásokat tükröz. A reformáció hatása hihetetlen mértékű volt, ennek eredményeképpen a XVI. század végén Magyarország lakosságának több mint 90%-a protestáns, elsősorban református volt.

A következő évszázadok története a felekezeti szabadság és a nemzeti függetlenség elméleti és gyakorlati kérdéskörének története a magyar reformátusok számára. A török birodalom és az osztrák (Habsburg) császárság szorításában, politikai, gazdasági és felekezeti elnyomásban él a magyar reformátusság. Jellegetes megfogalmazása ennek az elnyomásnak az egyik Habsburg államminiszter elhíresült mondata, amely így hangzik: „Magyarországot szegénnyé, németté és katolikussá kell tenni.” Ebben benne van a mindenkori birodalmi gondolkodás lényege. Egy néptől el kell venni a gazdasági, kulturális és vallási önállóságot (autonómiát), és akkor engedelmes alattvalók lesznek.

A véres és vértelen ellenreformáció (előbbi nyílt erőszakot és üldözést, utóbbi jogi és adminisztratív eszközökkel való megfélemlítést jelentett) korszakát az 1781-ben kiadott ún. Türelmi Rendelet zárja le, amely ugyan még nem jelentett teljes felekezeti egyenlőséget, de nagyobb mozgásteret biztosított a protestánsoknak II. József császár birodalmában.

A szorító körülmények között is folyt a teológiai kapcsolattartás elsősorban a meghatározó teológiai munkák fordításával (Kálvin *Institutio*-ja, Heidelbergi Káté), de főleg az angol és skót puritanizmus hatására virágzott a kegyességi irodalom, imádságos könyvek, igehirdetések, amelyek azt a célt szolgálták, hogy az egyetemes papság elve alapján minél többen olvassák, értsék a Bibliát, és a maguk nyelvén tudják kifejezni hitüket. A holland teológiából az ún. szövetség-teológia vált ismertté és elfogadottá.¹ E szerint az üdvtörténetben Isten szövetségek sorozatán át jelenti ki akaratát. Ennek beteljesítője a Krisztusban adott új, univerzális szövetség, s a hívők a szövetség tagjaiként, a gyülekezet és az egyház közösségében élhetik meg Krisztusban nyert szabadságukat. Ennek a szabadságnak megvan a maga rendje, ezért válik a református teológiában és a gyülekezeti gyakorlatban hangsúlyossá az egyházfegyelem kérdése. Az igaz egyház ismertetőjegyei között a kálvini gondolkodásban az ige tiszta hirdetése és a sákramentumok helyes kiszolgálása mellett nagyon fontos szerep jut a közösség fegyelmező erejének. Ugyancsak fontos hangsúly, hogy a megigazulás következménye a megszentelt, hálaadó élet. Az egyéni megszentelődés hangsúlyozása különösképpen a német pietizmus és az angolszász puritanizmus hatására jelenik meg a magyar református teológiában és kegyességben. A kegyesség gyakorlása, a praxis pietatis, a hívő egyén középpontba kerülése egyfajta reakció a racionalista és liberális teológiával szemben, kizárólagossá tétele azonban szükségszerűen beszűküléshez vezet, ami szem elől téveszti a keresztyén üzenet univerzális igényét, Isten országának a világban megjelenő valóságát.

A XIX. században a magyar református teológiában is bekövetkezett az ún. „antropocentrikus fordulat”, azaz a teológiai gondolkodás középpontjába a vallásos ember, a vallásos tapasztalat elemzése került. E felfogás szerint az istentisztelet

nem olyan cselekmény, amelyben Isten Igéje és Szentlelke által hat az egyénre és a közösségre, hanem az istentisztelet kiábrázolja a vallásos ember és közösség hit-tapasztalatát. Az igehirdetés vallási tárgyú beszéd, amelyik jó esetben esztétikai élményt nyújt, de elvész az a reformátori meggyőződés, hogy Isten Igéjének hirdetése Isten beszéde.

A XX. század kezdetének fontos kérdése, hogyan élhető meg a kálvini örökség a megváltozott, modernizálódott körülmények között. A különböző irányzatok nem különülnek el élesen egymástól, nem fejlődnek ki olyan teológiai iskolák, amelyek végletes álláspontot képviselnének. Megjelenik ugyan az ún. tudományos és a hívő teológia kategóriája, ez azonban egyetlen esetben sem vezetett egyházszakadáshoz. A történelmi és az egyházas kálvinizmus vitája igazából arra a kérdésre szorítkozott, hogy alkalmasak-e a fennálló egyházi keretek a megújulásra, vagy a megújulásnak új keretekre van szüksége. Az egyesületi keretben folyó missziói és diakóniai tevékenység intézményesülése körül folyt mindig a vita, s folyik részben ma is. Az egyház tartja fenn az intézményeit (iskola, szociális intézmény), vagy az intézményei tartják fenn az egyházat? Ez a mai kérdésfeltevés.

Vitán felül áll, hogy a XX. században Karl Barth teológiája hatott legnagyobb mértékben a magyar református gondolkodásra.² Ez részben annak köszönhető, hogy a rendszeres teológia művelői szinte kivétel nélkül mind Barth tanítványai voltak, részben annak, hogy a kommunista diktatúra idején az egyházvezetés túlélési stratégiájának jól jött egy olyan nagy tekintélyű nyugati teológus, mint Barth, aki nem volt antikommunista. Ezzel már érintjük is azt a problémát, hogy a XX. század második felében a Magyarországi Református Egyházban az egyházvezetés instrumentalizálta, azaz egyházpolitikai célok szolgálatába állította a teológiát, amely a szolgáló egyház teológiája néven azt volt hivatva bizonyítani, hogy az egyház létének egyetlen alapja, hogy kritika és fenntartások nélkül igent mondjon az új, szocialista társadalmi rendre. A teológia egyházi funkciójának hangsúlyozása leggyakrabban azt jelentette, hogy a teológia művelése az egyházi funkcionáriusok privilégiuma. A teológia önállóságának kérdése újra meg újra felvetődött az elmúlt fél évszázadban. A teológia csak az egyházvezetés kontrollja alatt, az egyházvezetés instrukciói szerint folytathatja munkáját, csak így van létjogosultsága. Ez a cantus firmus sokféleképpen visszatér a különböző megnyilatkozásokban. A központosítás itt is érvényesül. Központi témák, központi előadókka a lelkésztovábbképző tanfolyamokon, a hozzászólások gondosan koreografált és gondosan ellenőrzött sora nagyon sokakban egyfajta passzív rezisztenciát váltott ki, amelyik ma is érezhető. A belső azonosulás megtagadása valószínűleg annyi energiát emésztett fel, hogy a lelkipásztorokban nem maradt igény akkor sem, amikor lehetőség nyílt a változtatásra. A mai egyházkormányzat sem mentes a teológia féltésének attitűdjétől. A teológiai gondolkodás önállóságának szolid és szelíd megszólaltatásával szemben általában az egyháziatlan, a gyülekezetek valóságától elszakadt, dekadens nyugati luxusteológiák rémképével való riogatás áll. A mögöttünk levő évtizedek református teológiai munkásságának kritikai feldolgozása a mai nemzedék számára elvégzendő feladat. Ahhoz, hogy ez ne a „bűnbakkeresés” mechanizmusa legyen, hanem katarzist adó szolgálat, valóban teológiai munkát kell végezni. Teológiát csak teológiai kritériumokkal lehet mérni. Fontos teológiai aspektusra mutat

rá Török István Barth nyomán,³ amikor egyfajta krisztológiai herezist lát megjelenni az ősi hitvallást – Jézus Krisztus Úr – kiegészítéssel ellátó teológiai vonalvezetésben. Ez a kiegészítés, amely egyre nagyobb helyet követelt magának, míg végül mindent meghatározó tényező lett, így hangzott: „...ezért igent mondunk a szocializmusra”.

A bibliai alapon történt reális helyzetfelmérésből a háború után legitim módon – azaz Isten Igéje szerint – nem következhetett más, mint bűnvallás és bűnbánattartás. A Zsinati Tanács 1946. évi bűnvalló nyilatkozata máig csorbítatlan aktualitással tesz bizonyosságot arról, hogy az egyház „prófétai tisztét hűségesen nem teljesítette”. Nem vigyázott eléggé az igehirdetés tisztaságára; az egyházi elöljárók között nem tartott kellő fegyelmet; a szeretetben meglustult; a hatalmasokkal megaludott s világi rendelkezéseknek helyet adott az egyházban.” Az egyéni felelősség hangja sem hiányzik ebből a bűnvallásból: „...minden gyülekezeti tag nevében megvalljuk, hogy nem voltunk az Igének sem figyelmes hallgatói, sem hűséges megtartói. [...] Világosságunk nem fénylett, sönk megízetlenült s életünk nem adott dicsőséget a mennyei Atyának.”⁴ A bűnbánat motívuma a továbbiakban is megmarad, tartalma azonban beszűkül. Egyfelől, a pietista teológiai hagyományokat követve, a bűnbánat értelme az egyéni életben az erkölcsi integritás hiányára történő koncentráció, ami a történelem dimenziójának és a strukturális gonoszság tényének jelenbeli ignorálásához vezet. Csak abban az értelemben szólal meg, ha az elmúlt korszak társadalmi bűneinek ostromozásáról, illetve az egyháznak a szociális kérdésben való csődöt mondasáról van szó. Másfelől a bűnbánat alkalmas jelzővé válik mindenkor, amikor az egyház csak a legenyhébb formában is kritikát kívánna gyakorolni a társadalom, a politikai élet torz, Isten- és emberellenes cselekedetei miatt. A bűnbánat említése ekkor arra jó, hogy arra emlékeztesse az egyházat, hogy elveszítette a beleszólás és a kritika jogát, mert a múltban profétai tisztét nem gyakorolta következetesen. Ezt a bűnbánatot már nem követheti az Isten irgalmába és az Úr Jézus Krisztus közbenjárásába vetett bizalom, s az a reménység, hogy megújulás és élet támad az igaz bűnbánat nyomán. A bűnbánat következménye a fentebbi értelmezés alapján nem lehetett más, mint a kritika elnémulása, a lojalitás legfőbb erényévé tétele s az új társadalmi rendnek a jóval, már-már a legfőbb jóval való azonosítása, kötelességszerűen megújítandó hűségnyilatkozatok s alkalmazkodáskényszerből fogant önkéntes visszavonulások az élet és a társadalom nyilvánossága előtt a templom falai közé, ahonnan kilépni csak hívásra szabad és lehet. A beszűkített és instrumentalizált bűnbánat-fogalom így vált az egyházkép torzulásának egyik fontos okozójává.

Az önkritika – a bűnbánat formájában – a nagy történelmi fordulópontok alkalmával jelenik meg látványosan, majd ezek után teljes mértékben eltűnik. A bűnbánat mindig a már lezárt útra vonatkozik, s a jelenre nézve nincs létjogosultsága. Egy jó út van, amelyen járunk. Ez pedig nem más, mint a relativum abszolutizálása. Aki ez ellen emel szót, az felforgató.

A „relacionalitás” kritériumának elhanyagolását jelzi az a tény, ahogyan az egy mástól eltérő teológiai-kegyességi irányzatok uniformizálása bekövetkezik. Az egyházkép alakulásának fontos eleme volt az ébredési hullám hatása a református egyházon belül. Az egyházi élet megjelenési formái közül az egyesületek feloszlásával és beolvasztásával eltűnt a kis közösségek iránti igényt szolgáló forma, il-

letve hivatalosan nemkívánatosnak nyilvánított. Ennek az elemnek az egyházba való integrálása helyett annak elfojtása következett be, egészségtelenné és csonkává téve mindkét részt az egyházon belül. A háttérbe és illegalitásba szorított ébredési mozgalom és a hivatalos egyház között nem alakult ki egészséges párbeszéd. Ez egyébként általánosságban is eluralkodott az egyházkormányzati stílusban. Az „utasítás–jelentés–ellenőrzés” mechanizmusa fokozatosan lehetetlenné tette a bizalom légkörét, s azt bizalmi emberekkel helyettesítette. Ennek az állapotnak logikus következménye volt a társadalmi krízishelyzetekben elemi erővel megnyilvánuló bizalmi válság (1956, 1989). Miután hiányzott az eltérő vélemények, eltérő kegyességi típusok egymással való egyenrangú kapcsolattartása, a vélemények megcsontosodtak, végtelensé váltak, s mint ilyenek törtek felszínre, s öltöttek alakot abban a pillanatban, amint a kegyúri jogokat gyakorló állami apparátus megszűnt a belső egyházi status quo biztosítója lenni.

Az egyházkép változásában természetesen nagyon nagy szerepet játszott az a társadalmi változás, amelynek következtében a református egyház társadalmi bázisának számító paraszti életforma szétzúzatott. A valóságérzék nagyfokú hiányára és teológiai reflektálatlanságra utalnak azok a megnyilatkozások, amelyek olyan egyértelmű vívmánynak állítják be a mezőgazdaság szocialista átszervezését, nem törődve azzal, hogy a gazdaság működésének elemi szabályait figyelmen kívül hagyó új gazdasági forma sem rentábilis nem lehet, sem nem felel meg az emberlétezés kritériumának. A városiasodás ellentmondásos folyamata egykor önálló gyülekezeteket tett életképtelenné, a szekularizált környezet kihívásaira az egyház nem tudott megfelelően reagálni. A társadalmi bázis elvesztésének vészterhes következménye a laikus elem egyházi marginalizálódása, majd az újabban jelentkező „klerikus-ellenesség”. A kritikus laikus elem eltűnése az egyházból nagymértékben járult hozzá az egyházi élet területén sok helyen jelentkező pongyolaságok, lazaságok s a kontraszelekció következményeinek néma eltűréséhez.

Mai helyzetünket furcsa ellentmondásosság jellemzi. Egyfelől a társadalom az 1989-ben bekövetkezett változások után szinte messianisztikus reménységgel tekintett az egyházra, s várt tőle egyedül üdvözítő megoldásokat. Egyértelműen megnőtt az egyház nyilvánosság-karaktere. A felkínált feladatokat az egyház csak népegyházi keretben tudja elvégezni. Ez olyan visszatérés lenne, amely nem számol a teljes mai és holnapi realitással. Igaz, hogy az egyház nem e földi realitásból él, de még kevésbé élhet a múlt intézményrendszerének felélesztéséből. Belső tisztázódás nélkül nem lehet hitelesen hozzákezdeni az új vagy újra felkínált feladatok végzéséhez.

A belső tisztázódás igénye számunkra azt jelenti, hogy megfogalmazzuk azokat az alapvető kérdéseket, s megkíséreljük az azokra való válaszadást is, amelyek a teológia és az egyház kapcsolatára, a teológia legitim művelésére, a sajátos magyar református teológiai profil megtalálására vonatkoznak. Ezek között az első annak újrafelfedezése és a gyakorlatba való átültetése, hogy a teológiának az egyházban elfoglalt helyét mindig az a dialektikus feszültség határozza meg, amely a hit kritikai reflexiója, a hit megélésének kegyességi formái és az egyház élettevékenységeinek zavartalan funkcionálását segítő egyházkormányzat között fennáll. Ahol ez a feszültség feloldódik, az élő organizmus egysége helyett az „egyhangúság” válik

a legfőbb és követendő erénnyé. Akár az egyházkormányzat, akár valamilyen kegyességi irányzat részéről következik is be a teológia „instrumentalizálása”, az egyház egésze sínyle meg. Az egyházkép torzulása és a teológia torzulása szükség-szerűen együtt járó, lényegüknél fogva összetartozó valóságok.

Újra meg újra találkozunk azzal a fordulattal (mind a hivatalos egyházi, mind a szolgálat teológiáját értékelő hivatalos marxista állásfoglalásokban), hogy a magyar református teológia szociáletikai felismerései nem teoretikus meggondolásokból, hanem „egyszerű engedelmességből” születtek. Ez a mondat azonban a gyakorlatban azt jelenti, hogy a szociáletikai lépésekhez szükséges teológiai-elméleti munka, a valóságlátás, a gyakorlattal való konfrontálódás szinte teljes mértékben elmaradt. Deklaratív módon szólnak meg azok a bizonygatások, hogy a gyakorlati döntések mögött bibliai felismerések s magyar református teológiai hagyományok vannak, ezek azonban nem meggyőzőek. Túlzottan leegyszerűsödik és lerövidül az út a bibliai felismerés és a gyakorlati következmény között, az „argumentum” pedig mégiscsak annak hangoztatása, hogy „az idő, a történelem bennünket igazolt”. Az következett be, amit Arthur Rich a tényleges- és áladottságok közti különbségtétel kapcsán ír.⁵ Azokat a struktúrákat nevezi áladottságoknak, amely mögött a kritikai vizsgálódás ki tudja mutatni, hogy egyéni vagy csoportérdekek érvényesítése következtében alakultak ki, s megváltoztathatatlanságuk hangsúlyozása csak ezeknek az állapotoknak a szentesítésére, igazolására szolgál. Az „egyszerű engedelmisség” így olyan dolgokba való beletörődést is okozott, amelyek sem a „tárgyszerűség”, sem az „emberléptékűség” kritériumának nem feleltek meg. Így ez a mondat a teológiai beszűkülés kifejeződése és indirekt megvallása. Nem a „később születettek kegyelmi ajándékával való könnyelmű visszaélés” íratja ezeket a sorokat, inkább az a figyelmeztetés, ami a mának is szól. A politika, a gazdasági struktúrák képviselői ma is hajlanak arra, hogy „áladottságokra” hivatkozzanak. Áladottságra való hivatkozás például, hogy egy céget, amelyik a legkülönbözőbb politikai árnyalatú lapokat vásárolja fel, egyetlen szempont vezérel: a nyereség. Mert ennek – az önmagában jogos – szempontnak az abszolutizálása lehetetlenné teszi más szempontok érvényesülését. Arra hivatkozni, hogy „mi is tudtuk, hogy mit kellett volna, s tettük, amit lehetett” nem elég meggyőző, mert a késői olvasónak az az érzése, hogy ez volt a létező világok legjobbika. Ennek teológiai igazolása nem volt szükségzerű.

A teológiai munka lényegében alárendelődött a „túlélési stratégiára” berendezkedő egyházkormányzásnak. Ez pedig a teológia számára fatális következményekkel járó dolog, mert „egy tisztességes teológiát éppen az különböztet meg az egyházkormányzattól, hogy nem hajlandó kompromisszumokra.”⁶ A „túlélési stratégia” nem alkalmas arra, hogy a valóságnak megfelelő útmutatást tudjon adni. A „túlélés” ugyanis jellegzetesen apokaliptikus fogalom, amelyik csak arra tekint, hogy átsegítse az egyént vagy a közösséget a küszöbön álló nagy katasztrófán.

Jellegzetes megfogalmazása annak a cinizmusnak és nemtörődömségnek, amellyel a tényleges teológiai munka értékét mérte az elmúlt korszak, az egyik egyházi funkcionáriusnak – természetesen nem írásban rögzített – szállóigévé vált megfogalmazása a teológiai tanulmányi munka szempontjairól: „Két dologra kell ügyelni: 1. Ne legyen benne, hogy nincs Isten. 2. Ne legyen benne, hogy »éljen

Horthy Miklós”. Ez magyarul azt jelenti, hogy adjunk a látszatra, ne keltsünk feltűnést, ne botránkoztassuk meg „református népünket”, másfelől: a rendszer szent és sérthetetlen, azt érinteni kritikusan nem lehet (változtathatatlan, azaz abszolút jelleget ölt), legfeljebb legitimizálni lehet és kell. „Csőlátásossá” válik a teológia, ha erről elfeledkezik. Lehet, hogy van, amikor puskacső mered rá, de egy idő után már akkor is látja, ha a puskacső rég eltűnt.

Az instrumentalizált teológia mindig szelektív teológia. Az egyházkormányzat által instrumentalizált teológia analízisre váró jelensége a szelektív Barth-interpretáció, s annak hatása, el egészen egyfajta doketista kijelentés- és igehirdetés-felfogásig, amely egyrészt lehetővé tette, hogy teológiai alapon ne foglalkozzunk az emberi élet, kultúra, tudomány számos új jelenségével (mivel ez az ideológia részéről tiltott zónává vált az egyház számára), másrészt véleményem szerint hozzájárult az igehirdetés felületessé és színvonaltalanná válásához. A szelektív exegézisre, a hangsúlyeltolódásokkal aktualizált bibliamagyarázatokra bőven lehet sorolni a példákat.

Az instrumentalizált és szelektív teológia mindig beszűkülő és beszűkítő teológia. Lehetséges, hogy néhány teológiai divathóborttól megmenekültünk az elmúlt ötven esztendő során, de gondoljuk csak meg, nem az lett-e ennek a védettségnek az ára, hogy nem is szembesültünk a valóban fontos nagy kérdésekkel és teológiai problémákkal. Ha csupán címszavakban végigtekintjük az elmúlt fél évszázad európai teológiatörténetét, látjuk, hogy ki nem kerülhető kérdésekre maradtunk részben vagy egészen adósok a válasszal: mitológiátlanítás – 40-es évek, valláskritika – 50-es évek, szekularizáció – 60-as évek, az ún. „posztkrisztianus” korszak – 70-es évek, az új vallásosság – 80-as évek.

A beszűkülés érvényesült a teológusképzés struktúrájában is. Nem kétlem, hogy lehetett ebben jó adag „túlélési stratégia” is, változatlanul fenntartani azonban végzetes félreértés lenne. A beszűkülés további formája a többi tudománnyal való kapcsolat elvesztése. A jelenleg tartó, a teológiát-teológust kuriózumnak tekintő konjunktúra-korszak elmúlásával derül majd ki, hogyan alakulhat ki az integráló-interdiszciplináris új paradigma ezen a téren.

A beszűkülésnek vannak személyi vonatkozásai is. A többi felekezethez hasonlóan nálunk is jószerével felmorzsolódott egy „nagy” teológus generáció, egyházpolitikai érdekek áldozataivá váltak közülük többen, katedrától és publikációs lehetőségétől fosztattak meg. Az utánpótlás kérdése sürgető, nagy erőfeszítést igénylő feladat.

Összességében azt gondolom, hogy a mai magyar református teológia alapvetően inkább konzervatív, mentes az extravagáns szélsőséges teológiai irányzatoktól. Feladata, hogy a személyes hitvalláson alapuló egyháztagságot abban segítse, hogy Krisztusba vetett hitét a legszemélyesebb közügynek tekintse, Isten országa evangéliumát úgy hirdetve, hogy annak teljessége megjelenjen a személyes hit megvallásától, a gyülekezet, az egyház közösségében való hitvalláson át a békeség, az igazságosság munkálásán át a teremtetett világért hordozott felelősséggig.

JEGYZETEK

1. Johannes Cocceius (1603–1669): holland teológus, szövetségi teológiáját a *Summa Doctrinae de Foedere et Testamento Dei* című munkájában fejtette ki.
2. Karl Barth (1886–1968): svájci teológus, a dialektikus teológia képviselője. Nagyszabású életműve egy részét a DRHE Karl Barth Kutatóintézete publikálta magyarul.
3. Török István, *Határkérdések szolgálatunkban 1972–1989*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1990, 173.
4. *A Magyar Református Egyház 1939. március elsején megnyílt zsinatának irományai*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest, 1939, 47.
5. Arthur Rich (1910–1992): 20. századi református szociálitikus, a protestáns gazdaságetika meghatározó alakja.
6. Eberhard Jüngel, *Der königliche Mensch = Barth-Studien*, Gütersloher Verlagshaus, Gütersloh, 1982, 253.



Régi és új elemek a reformáció korának irodalmában

BITSKEY ISTVÁNNAL ÉS IMRE MIHÁLYAL FAZAKAS GERGELY TAMÁS BESZÉLGET

Évtizedek óta kutatjátok és tanítjátok az 500 esztendeje kezdődött reformáció irodalmát, kultúráját, felekezeti összefüggéseit. Miként látjátok, a vallás megreformálásán túl – amely egyszerre volt megújulási vágy, illetve visszatérési szándék egy normaként tekintett állapotba – milyen hatása volt e folyamatnak nyelvi, retorikai és hermeneutikai szempontból, illetve az ókori és középkori kultúrához való viszonyulás tekintetében?

Imre Mihály: Philip Melanchthon legyen a gondolatmenet megindítója, aki még Luther fellépésétől függetlenül, 1517-ben, Tübingenben tartott egy orációt a szabad művészetekről: *De artibus liberalibus oratio*. Ennek címe is azt mutatja, hogy milyen szorosan kötődik a középkori hét szabad művészet tudományfogalmához. A beszédben van egy neoplatonikus gondolatmenet, illetve egy izgalmas elem, amely távlatilag is a protestantizmus tudomány szemléletét értelmezi: a történetiség. Melanchthon ugyanis a hét szabad művészetet, legalábbis a triviumot (grammatika, dialektika, retorika) erőteljesen a történelemértelmezés eszközévé kívánta tenni. Látható, hogy a kései ókor és a középkor tudományelméletére támaszkodik ez a szónoklat. Egy évvel később, 1518-ban kinevezik Melanchthont a wittenbergi egyetemre, és megtartja a székfoglaló előadását *De corrigendis adolescentiae studiis* (Az ifjúság képzésének megjavításáról) címmel. Nem véletlen, hogy a Melanchthon-kutatás és a reformációkutatás ezt az egész korszak számára meghatározó programiratként értelmezi. Számtalan kiadása volt, rengeteget írtak róla. Ez a szónoklat azért is fontos, mert magába foglalja a protestantizmus kultúraértelmezésének két jelentős pillérét. Az egyik kulturális paradigma az ókor görög-római kulturális tudáskészlete, amikor a trivium kapott kiemelkedő szerepet. Ebben az 1518-as előadásban Melanchthon átértelmezte a középkor korábbi trivium-konstrukcióját, újra az ókori felfogáshoz alakítva azt. Tudott dolog ugyanis, hogy a középkorban, a quintilianusi értelmezéshez viszonyítva, deformálták a triviumot, és a grammatika irányába tolódott el a szerkezete, az vált dominánssá. Ezt a torz szerkezetet először az olasz reneszánsz (Petrarca és mások) állította vissza a késő ókor tudáskonstrukciója szerint, és vált megint dominánssá a retorika. Ehhez hasonló jelenik meg Melanchthon említett szónoklatában. Említ persze egy kritikai elemet is: azt mondja, hogy az elmúlt 800 év milyen sötét és barbár volt, hiszen megvetették, elfelejtették az ókor tudományosságát. Szerinte ugyanis azzal, hogy föladták a trivium tudományos-kulturális értékeit, nemcsak az ókori tudást felejtették el, hanem a Szentíráshoz vezető utat is. Ez tehát a másik kulturális paradigma, Melanchthon ugyanis megfogalmazza a trivium szerepét a bibliaértelmezésben. Így válik szerinte az anyanyelvre fordított Szentírás legfontosabb hermeneutikai eszközévé a trivium. Ebben a beszédében van az a nevezetes szentencia, hogy „egyik

kezünkben Homérosz, a másikban Pál apostol, mindkettő forrásunk”. (Ilyeneket egyébként Melanchthon mellett mások is mondtak a 16. századi német protestantizmusban, e tudománykonstrukció szétsugárzott a német protestáns egyetemekre.) Melanchthon korabeli egyetemi oktatói tevékenységén is nagyon jól látszik ez a kettős paradigmátikus törekvés. Rekonstruálni lehet például, hogy 1518-ban milyen előadásokat tartott, s ezekben valóban egyrészt ténylegesen foglalkozott a grammatikával, a dialektikával és a retorikával, másrészt pedig Pál apostol leveleinek magyarázatával. Sőt, nyomtatásban is kiadta egyfelől Pál leveleinek kommentárjait, 1517-től folyamatosan, másfelől pedig a grammatika, a dialektika, a retorika újabb változatait a következő években.

Sokat elemzett kérdés, hogy milyen kapcsolódások és különbségek észlelhetők a humanizmus és a reformáció szövegértelmezési gyakorlata között, illetve miként viszonyítható egymáshoz Erasmus és Luther munkássága. Ti hogyan látjátok ezeket az összefüggéseket?

Imre Mibály: A német szakirodalomban először Wilhelm Maurer *Der junge Melanchthon: Zwischen Humanismus und Reformation* című, az 1960-as évek végén megjelent monográfiája mutatta meg alaposan ezt a kettős paradigmarendszert, a humanista és a teológus Melanchthont, adatolva az említett szónoklatokat, a máig részben feltáratlan óriási kéziratos hagyatékát, deklamációit, hatalmas levelezését. Azóta is fontos ez a szempont a Melanchthon-kutatásban. Számomra egészen ifjú koromig nyúlik vissza a kettős paradigmarendszerrel való foglalkozás, de én először a svájci reformáció összefüggésében vizsgáltam a kérdést. A helvét ágnyak ugyanis volt egy nagyon fontos kiadványa: 1543-ban jelent meg az első latin nyelvű protestáns bibliafordítás Zürichben, a *Biblia Tigurina*, amelyet Theodor Bibliander, Heinrich Bullinger, Leo Judaicus, Conrad Pellicanus készítettek. (A fordításnak van egy nevezetes előszava, amelyet lehetséges, hogy Károlyi Gáspár figyelembe vett a Vizsolyi Bibliához, Szenci Molnár Albert pedig biztosan fölhasznált a bibliakiadásaihoz.) A *Biblia Tigurina* ószövetségi könyveit a fent említettek fordították latinra, ám habozás és mindenfajta feszültség nélkül hozzáillesztették Erasmus Újszövetség-fordítását. Ez a kiadvány jól mutatja, hogy a reformáció svájci ága is mennyire kongruens az erasmusi hagyománnyal. Pedig maga Erasmus nem csatlakozott a reformációhoz, noha a protestánsok nagyon szerették volna. Ugyanakkor az is érdekes, hogy a 16. századi *Index librorum prohibitorum*on, a tiltott könyvek jegyzékén Erasmus sok munkája szerepel. Az *Encomium moriae* (A balgaság dicsérete), a *Colloquia familiaria* meg még sok egyház- és intézménykritikus Erasmus-mű nyilvánvalóan nem volt kíváncsatos a katolikus egyház számára. Persze, Luthernek is volt egy konkrét konfliktusa Erasmusszal. A *De libero arbitrio* adott lutheri válasz, a *De servo arbitrio* nyilvánvalóan már a rendszeralkotó teológus koncepciója volt. Luther számára elfogadhatatlan volt az a fajta tudományos autonómia, amely Erasmusnál még jól kitapintható, és ez állítja szembe Luther Erasmusszal. Aztán, azt hiszem, az Erasmus munkáihoz való viszony tétje a 16. század második harmadát követően csökkent. Legalábbis úgy tudom, hogy a német protestáns bibliakiadások is lemondtak az erasmusi Újszövetség-fordítás felhasználásáról. Ekkor már készültek az újabb Újszövetség-fordítások, és teljesen a

protestantizmus programjához igazodott a Szentírás fordítása, bár ezek számára is megmaradt nagy tekintélynek Erasmus.

Bitskey István: Noha van olyan álláspont is a nemzetközi szakirodalomban, amely a reformációt nem a reneszánszon belül helyezi el, hanem külön korszakként tárgyalja, széles körben elfogadott és számomra is meggyőző az a művelődéstörténeti periodizáció, amely a reneszánszon mint nagy korszakjelölőn belül különbözteti meg az első szellemi mozgalmat, a humanizmust, illetve a második fázist, a reformációt. (Ez utóbbit az újabb szakirodalom gyakran a *konfesszionalizmus kora* terminussal illeti, mert így, tágabb értelemben, minden felekezet beletartozhat.) A humanizmus és a reformáció között ugyanis szoros összefüggések, de eltérések is vannak. A humanizmus az *ad fontes* elvével a szövegek autenticitásának megállapítására új, illetve korábban, az ókorban alkalmazott retorikai, poétikai, hermeneutikai eszközöket érvényesített. Ugyanis ezek az eszközök az antik művekre, Homérosz, Vergilius, Horatius munkáira vonatkoztatva különböző értelmezéseket engednek meg az olvasók számára, akik – a modern olvasáselméletek fogalmait használva – *dialógusba lépnek* a szövegekkel, különféleképpen értelmezik azokat. A reformációval viszont az lett a nagy kérdés, hogy ezek az eszközök, az *ad fontes* elve mennyire alkalmazható a Bibliára. A helyzet annyiban más, hogy a reformáció meghatározó tétele szerint a Szentírás nemcsak egy olvasmány, nemcsak egy szórakoztató, illetve tanulságos narráció, hanem az üdvközvetítés forrása, ezáltal pedig az európai kereszténység alapja. Amely azon túl, hogy spirituális mozgalom, intézmény is. Egy intézmény viszont nem működhet úgy, ha nincsen – mai kifejezéssel élve – szervezeti és működési szabályzata. Ekként érthető a Biblia: egyszerre iránytű és fék, illetve erkölcsi bíró a mindennapi életben. Hiszen egy intézményt mindig emberek működtetnek, akik között vannak gyarlók is, akik visszaélnék a hatalommal. Így volt ez a pápaság intézményeiben, főleg a 15. században, amelyre természetes reakció volt a hitújítás kíváncsága. Viszont nem működhet úgy egy intézmény, az európai kereszténység, ha a különböző teológusok nagyon különbözőképpen értelmezik az alapul szolgáló Szentírást. A reformátorok az antik retorikai, poétikai, textológiai eszközök bevetésével és megújításával új bibliafordításokat és új értelmezéseket tudtak készíteni. Sőt, az is a 16. századi hitviták gyújtópontjába került, hogy mi is pontosan a Biblia. Mert az az elv, hogy *sola Scriptura*, önmagában nagyon szépen hangzik. De mi a Scriptura? Melyik az a szöveg, amely tényleg a Scripturához tartozik, vagyis sugalmazott könyv? A mai biblia-tudomány szerint is vannak protokanonikus könyvek, deuterokanonikus könyvek, apokrif szövegek. De hogy melyik hittudós melyiket értelmezi sugalmazottnak, nem volt egyértelmű a 16. században. Úgy tudom, hogy a mai, különböző felekezetű biblia-tanszékek is vitatkoznak ezen. Egy európai, egységes keresztény egyházat ilyen alapon már nem lehetett működtetni, ami mint *universitas Christiana* a középkor századaiban mégiscsak létezett, egészen Lutherig, akinek a fellépését követően ez az egység bomlott meg. Aztán a katolikus egyház, amely megkísérelte helyreállítani az egységet, összehívta a trienti zsinatot. Akkor még reménykedtek ebben. De nem valósult meg, a német protestáns teológusok még a zsinatra sem mentek el. Ők arra hivatkoztak, hogy a konstanzi zsinatnak is az lett a vége,

hogy Jan Husz eretneknek nyilvánították, tehát érthető módon volt bennük félelem. Azt viszont ma már nemigen lehet megállapítani, hogy miként alakul a történelem, ha részt vettek volna a zsinaton. Mindenesetre a Biblia értelmezésében nem született egység, és végül is a zsinat lezárása 1563-ban pontot tett az egyházszakadásra. Az egyháztörténet-írás újabban a trienti zsinatot a katolikus egyház megújításaként értelmezi. Ez annyiban igazolható, hogy az egyházfegyelmet, az egyház szervezeti kereteit valóban megújították. Dogmatikai téren viszont nem történt meg mindazoknak az új gondolatoknak a bevezetése, amelyeket Luther, Melanchthon, Kálvin és mások hoztak.

A szakirodalom korábban nagy változásról, éles korszakváltásról beszélt, amely következett a reformációval a középkori, illetve a reneszánsz kultúrához képest. Több újabb kutatás viszont árnyalta ezt a kérdést, s a kontinuitásra figyelmeztetett.

Imre Mihály: Inkább izgalmas egyensúlyi állapotról van szó. Ha az ember megnézi a wittenbergi költői kört, akkor olyan példákat találhatunk, mint Melanchthon vejét, Georg Sabinust, aki egy szép nagy lamentációban, threnodiában elsíratva a *Sacco di Romát*, azaz Róma 1527. évi feldúlását. Sabinus mellett más költők, például Petrus Lotichius Secundus hihetetlen nagy affinitással leveleztek például Pietro Bemboval. Az olasz reneszánsz élvonalához tartozó figurákkal magának Melanchthonnak is jó kapcsolatai voltak. De ez nagyon rejtélyes dolog számomra is, mert akárhogy is kerestek egyensúlyt a reformátorok első generációjának képviselői, meg dolgoztak a két kulturális paradigma egybekapcsolásán, mindenképpen tagadhatatlanok a konfliktusok, az összeilleszthetetlen elemek ezek között. Teljesen egyértelmű, hogy például a kettős antikrisztológiát (a török és a pápa is Antikrisztus) vagy az eszkatologikus történet szemléletet nem lehet illeszteni a reneszánsz szellemi örökségéhez. Luther nagy bibliakommentárjai közül például a Dániel könyvéhez írott kulcsfontosságú kommentárjában a VII. és a XI. caputról, azaz a négy birodalomról szóló értekezés egyáltalán nem kompatibilis az olasz reneszánszszal. Erasmus *Anticiceronianus* című nevezetes művére is hivatkozhatunk, mert ő ebben mérlegeli, hogy milyen mértékben lehet integrálni az ókor tudáskészletét, milyen mértékű lehet az antikvítás krisztianizációja. Gyakran szoktuk idézni ebből azt az elítélő mondatot, hogy *bennetek már nem Jézus szeretete, hanem Cicero szíve dobog*. Ezek a példák egyértelműen mutatják, hogy a két paradigmarendszer összeillesztése nem volt konfliktusmentes. De az európai protestantizmus annyira tagolt volt, oly sok intézménye, iskolája, kiemelkedő személyisége volt, hogy – legalábbis a 16. században – valahol mindig jelen voltak az integrációs törekvések is. Például az eddig nem emlegetett Strassburgban, Sturm vagy Melchior Iunius munkásságában. Amikor azonban 1560-ban meghalt Melanchthon, Wittenbergben elhalkultak ezek a dolgok. De például a rostocki Nathan Chytraeusnál jobban kitapintható az antik paradigma átmentése, érvényesítése, működtetése. A neolatin költészetben is nagyon jól látszik ez a törekvés. Egymás után ontják a zsoltárparafrazisokat: disztichonban, alkaioszi strófában, aszklepiádésziben – mindenben, amiben lehetséges. Ez izgalmas kulturális játék is. Melanchthon is mindig összehasonlította Dávid királyt Pindarossal. Pindaros költeményeit kiadta, s annak bevezető

tanulmányában azt mondja, hogy nagyon jó költő, de azért nincs akkora, mint a zsoltárszerző. Nincs érve, hogy mennyivel nagyobb, de az értékhierarchia megléte nem kétséges. A 16. században természetes, hogy a neolatin zsoltárkiadások fesztelenül szinkretikusak. Tehát még a protestantizmus is megengedi a szinkretizmust, ami nekem kedvenc témám. Sőt, a német szerzők közül sokan mindkét paradigmát művelték: Ambrosius Lobwassertől kezdve Petrus Lotichius Secundusig, párhuzamosan írva németül és latinul, össze tudták egyeztetni a kétféle paradigmarendszert. E kettősség persze egyáltalán nem gyengíti a konfesszionálisitást, a liturgikus törekvéseket, mert másra jó a neolatin zsoltárköltészet, mint a német nyelvű, liturgikus funkciójú zsoltárköltészet.

A reformáció során létrejött új felekezetekben tehát felismerhető a vallási, liturgiai, kulturális kontinuitás a középkori egyházzal. Másfelől viszont úgy tűnik, hogy a katolicizmusban nem csupán a folyamatosságot láthatjuk meg, hanem az újdonságokat is. Milyen értelemben beszélhetünk a katolikus egyház reformációjáról?

Bitskey István: A reformáció generálta a hitújítást: egy kicsit leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy a katolikus egyház a maga megújítását a reformációnak köszönheti. Ezt a szemléletet képviseli a nemzetközi reformációkutatás egyik legnagyobb hatású irányzata, a konfesszionalizáció-kutatás. Hubert Jedinnek már több mint 70 éve megjelent a könyve: *Katholische Reform oder Gegenreformation?*, ő kezdte el ezt a két fogalmat elkülöníteni. Ez adott lehetőséget arra, hogy árnyaltabb legyen a megítélés, amely aztán továbbfejlődött. Itt utalnék Heinz Schillingre, Anton Schindlingre és újabban Joachim Bahlckéra. Nagyon jóleső érzés volt nekem, hogy a most jelenlévő beszélgetőpartnereim annak idején a *Festschrift*emet úgy szervezték, hogy abban mindhárom német kutató publikált tanulmányt. Ezért most is nagyon hálás vagyok. Schilling az európai reformációkutatók egyik legfőbb tekintélye volt, legalábbis egy jó ideig. Az általuk, illetve Wolfgang Reinhard által elterjesztett *Konfessionsbildung* és *Konfessionalisierung* fogalmak nem a reformáció fogalmát helyettesítik, hanem jóval tágabb összefüggésbe helyezik e folyamatot, amelybe így beleértődik a katolikus egyház is, amelynek újjászervezése, megújulása a reformáció felekezeti szerveződését követően történt meg. A német szakkifejezés, a *Konfessionalisierung* magába foglalja, hogy a felekezeti gondolkodásmód a 16. századtól kezdve a kultúra legkülönbözőbb szegmenseit áthatotta, és ez legalább a felvilágosodás időszakáig így van. Akár a liturgiát nézzük, vagy az irodalmat, az építészetet, képzőművészetet, zenét vizsgáljuk. Ezért is érdemes a konfesszionalizmus koráról beszélni: elindult a reformáció, kialakultak a különböző felekezetek, az antitrinitarizmus is ott van e sorozat radikális szélén, illetve a katolikus egyház is megindította a saját újjászerveződését. Tulajdonképpen a katolicizmus kulturális hozamának is nőtt a jelentősége. Itáliában már a 16. századtól (Bellarmino, Baroniuss és mások) a reformáció kihívásaira válaszolva, olyan alapvető műveket tettek közzé, amelyek számtalan hitvita tárgyát képezték. Magyarországon a következő évszázadban Pázmány Péter munkássága példázza jól, hogy olyan irodalmi és nyelvi eszközöket használt fel a katolikus egyház, amelyeket a reformáció galvanizált. Az ókor katolikus recepciója is módosult a reformáció hatá-

sára. A szakirodalomban közismert Borzsák István Bornemisza Péterről írott monográfiájában közzétett megállapítása, mely szerint Bornemisza a legtöbb antik szerzőt idéző magyar író. Azt gondolom, ez katolikus oldalról Pázmányról is elmondható. Természetesen ő is megválogatta, hogy kit és mit idéz, bevonva csupán a számára alkalmazható vagy annak vélt elemeket. Azonban a 17. századi katolicizmusban, így Pázmánynál is egészen világos, hogy a sok száz Augustinus-idézetel szemben például az Aquinói Szent Tamástól származó citációk már sokkal kisebb számban vannak jelen. Nyilvánvaló, hogy minden felekezet törekedett arra, hogy az antikvitás értékeit bevonja a saját polemikus érvrendszerébe. De ebben az érdelem kétségtelenül Melanchthoné. Az ő eljárása maga után vonta, hogy mások, a katolikusok is hasonlóképpen próbálkozzanak. Pázmány még az újkori szerzőktől is hasonlóan idéz, például Erasmusra is sokat hivatkozik, és azt mondja, hogy ő új Bibliát teremtett a fordításával. Azt gondolom, hogy az egész európai katolicizmus újjászerveződésére nagy mértékben hatott a rivalizációs helyzet, az, hogy létrejöttek és egyre inkább megszilárdultak a protestáns felekezetek. Magyarországi vonatkozásban is nagyon serkentően hatott ez a verseny: a Kárpát-medencében mindegyik felekezet képviselve volt, és mindegyik felekezet létrehozta a maga értékeit.

A reformáció eszméinek gyors elterjedésében óriási szerepe van annak, hogy már a német és svájci reformátorok első generációjának képviselői felismerték az akkor egyébként már bő fél évszázada feltalált nyomtatás jelentőségét. Milyen hatása volt e médiumtörténeti újításnak a magyarországi konfesszionalizáció során?

Bitskey István: A Kárpát-medence sokfelekezetű jellege a könyvkiadás terén is megkövetelte a rivalizálást, minden felekezet létrehozta a maga nyomdáját. Először Erdélyben: a száz evangélikusok (Honterus, Heltai és mások) német protestáns minták nyomán alapítottak nyomdákat. Viszont az 1530-as évek végén létrejött sárvár-újszigeti nyomda inkább humanista könyvsajtó volt, Nádasdy a birtokán Sylvesternek mint humanista tudósaknak adott lehetőséget, a nyomda nem biztos, hogy felekezeti szándékból született. De az óriási dolog, hogy éppen 1541-ben, amikor a török elfoglalja a Kárpát-medence középső részét és a Magyarország fővárosának számító Budát, onnan mindössze 200 kilométerrel nyugatra berendezkedett ez a jelentős kulturális központ és nyomda, ahol kiadták Magyarországon az első, teljes egészében magyar nyelvű könyvet. Amely nemcsak Újszövetség-fordítás, hanem irodalomelméleti munka is: a metafora elmélete, valamint az időmértékes verselés magyar nyelvre történő alkalmazása. Ez hatalmas lendületet adhatott volna a magyar nyelvű költészet fejlődésének, hogy ha nincs a 150 éves megszakítás. Aztán később más nagyhatású evangélikus nyomdákat is alapítottak: Lőcsén, Bártfán és egyéb felföldi városokban. A számos református könyvsajtó közül említsük meg Debrecent, Patakot, vagy éppen Vizsolyt, ahol a teljes magyar nyelvű bibliát adták ki. Kolozsvárott rövid ideig unitárius nyomda is működött, később Nagyszombatban és Pozsonyban katolikus nyomdákat alapítottak. Tehát minden felekezet megteremtette a maga kiadóját. Ha egy-egy felekezet nem is volt olyan gazdag, mint Németországban és másutt, a sokszínűség és a felekezeti rivalizáció a magyarországi kultúrának sajátos fejlődési lehetőséget adott.

Imre Mihály: Valamikor, nagyon fiatalon olvastam Balázs János monográfiáját Sylvester Jánosról. Abban van egy jegyzet, valahol eldugva, melyben azt írja Balázs, hogy a 16. században csupán Wittenberg városában 57 nyomda volt! És ehhez adjuk még hozzá a többi város, egyetem kiadóit. Ezen roppant mód elámultam, hiszen az egész magyar kultúrában nem volt 57 nyomda 1800-ig. Tehát Nyugat-Európában rendkívül széles kulturális nyilvánosság jött létre, hihetetlenül fölgyorsuló folyamatokkal, melynek meghatározó eleme a nyomtatás médiuma volt. A protestantizmus persze Magyarországon is fontos generáló szerepet játszott ennek az intézményrendszernek a működtetésében, valamint az iskolahálózat hozzáillesztésében, aminek szintén nagyon erős dinamizáló hatása volt a kultúrában.

Miképpen alakult át, illetve újjult meg a középkori irodalom műfaji rendszere a protestantizmus teológiai, liturgiai nézetei, a már érintett retorikai megfontolásai, valamint az anyanyelv-központúság következtében?

Imre Mihály: Kiindulásképpen nagyon fontosnak tartok tisztázni egy terminust a reformációkutatás önértelmezése és a fogalomtörténeti értelmezés szempontjából. Szerintem meghatározó és döntő az *üdvforrás* és *üdvközvetítés* fogalma. Ebből rengeteg minden levezethető. Az kulcskérdés, hogy a protestantizmus más üdvant honosított meg az addigiakhoz képest. Kizárólagos üdvforrássá a Szentírást tette, és azokat az intézményeket, amelyeket korábban a katolicizmus, akár a világi, akár a szerzetes papság működtetett, jelentős mértékben negligálta és fölfüggesztette. Ebből sok minden következik. Érdekes, hogy a német szakirodalomban a *Heilwert* kifejezést lépten-nyomon használják, a magyar szakirodalom azonban valamiért nem akarja alkalmazni az *üdvérték* fogalmát. Pedig a 16–17. század teológiai gondolkodásában, kulturális fogalomalkotásában igenis létezett ez a fogalom. A fogalom egyfelől állít valamit, másfelől tagad sok mindent. Például a protestantizmus képellenessége, képkritikája vonatkozásában. Hiszen amit a katolicizmus a képek tiszteletével, kultuszával állít és működtet, azt a protestantizmus negálja. (Persze ez a tagadás sem homogén, hogy csak például említsem: Bernben a protestáns templom kapuzata tele van szobrokkal, vagy akár Strassburgban, az erdélyi Barcaságban és több más protestáns régióban is jellemző a középkori képzőművészeti örökség megőrzése.) Mindazonáltal az *üdvérték* különböző értelmezése juttatta az európai kereszténységet sokféle változathoz.

Egy másik sajátosság a protestantizmus kultúraértelmezésében a liturgikus pozícionáltság. Ennek tisztázása hozzásegít a műfajok definiálásához is. Hiszen ha a protestantizmus azt állítja, hogy *a legfontosabb üdvközvetítő aktus az istentisztelet* (mert itt történik a meghatározó üdvforrás, a Szentírás magyarázata), akkor azokat a liturgikus műfaji elemeket kiemelten kell figyelembe vennünk, amelyek az istentisztelet szerkezetére rakódnak fel, s amelyek az üdvközvetítő funkció működését teszik lehetővé. Hogy a középkorban milyen műfaji elemei voltak a liturgiának, arról Babilstól is tudunk. Azt írta az *Amor sanctus* előszavában, hogy egymillió himnusz volt a középkori költészetben. Ebből aztán a protestantizmus nagyon keveset hagyott állva (a *Te deum laudamus* például a mai református énekeskönyvben is benne van), Luther is fordított-átdolgozott néhányat. Viszont a protestáns liturgia számos új műfajt is generált, ráadásul anyanyelven. Így jött létre az anya-

nyelvű protestáns liturgikus éneklés, amely új pályákat adott az európai kultúrának. Ennek jellemzői közül most csak egy fontos dolgot emelek ki, amelyről azonban a magyar kutatás nem mindig szokott megemlékezni, pedig szegény Csomasz Tóth Kálmán állandóan ezt a harsonát fújta, meg Hubert Gabriella is szokta emlegetni írásaiban. S ez nem más, mint a *zenei írásbeliség képessége*. Köztudott, hogy a reformáció Európa több protestáns országában – nálunk sajnos nem – a zenei írásbeliséget alapvető kulturális képességgé tette. A német *Schulordnung*okban már az 1540-es, 50-es, 60-as években azt írták elő, hogy a gyermek 12–14 éves korában váljék alkalmassá négy szólamban való éneklésre. Nem akarok túl messzire menni, de például Johann Sebastian Bach jelentősége is ebből a távlatból érthető meg.

A protestantizmus továbbá a liturgikus helyszíneket is átértelmezte. A paraliturgikus helyszínekhez (iskola, otthon stb.) új műfajokat kellett rendelni. Például imádságokat: egyéni és közösségi könyörgéseket. A protestantizmusban óriási jelentőségű lesz az imádságirodalom, nyomtatásban is. A másik győztes műfaja a protestantizmusnak az anyanyelvű prédikáció. Magyarországon a 16. században először Bornemisza Péter hozott létre kolosszális életművet, prédikációit ki is nyomtatta, sőt az anyanyelvű prédikáció a 18. század második harmadáig meghatározó volt az irodalmi műveltségben. Tehát a műfajok új hierarchiája jelent meg. Ám bele kell nyugodnunk, hogy ez a műfaji rendszer nem kompatibilis mindenben az ókorból megörökölt és a reneszánszban megújított irodalomelmélet műfajaival. Vannak ugyan műfajok, amelyeket megtanulunk a görög–római irodalomból, főképpen a költészetből, de olyan, mint az imádság- vagy prédikációirodalom, amelyet a protestantizmus és a kereszténység egésze működtet, természetesen nem volt az antikvitásban.

Bitskey István: A reformációt követő évtizedekben a katolicizmus műfajstruktúrája is sok elemében hasonult a protestantizmuséhoz. Egyrészt a hitvitázó irodalom téren, ahol megkülönböztethetjük a Pázmány által fémjelzett időszakot, majd a 17. század végén Sámbar Máttyás és vitapartnerei működését. Hangsúlyoznunk kell, hogy a polemikus irodalom minden felekezet vitakészségét és nyelvi kompetenciáját nagyban elősegítette, élezte a kifejezéseket. Másrészt az anyanyelvű prédikációirodalom műfaja a katolicizmus számára is fontossá vált. Pázmány prédikációinak nagy jelentősége van a magyar nyelv formálását tekintve, ám ennek a nyelvnek is a hitviták rendkívül éles szóbeli polémiai során kellett kikristályosodnia. Pázmánynál nagyon szigorúan a retorikai előírásoknak megfelelően szerkesztett szövegek kerültek előtérbe. Aztán a Pázmány utáni évtizedekben, évszázadban, még a felvilágosodás idején is nagyon jelentős maradt a katolikus prédikációirodalom, bár ennek kutatása csak az utóbbi másfél évtizedben került előtérbe. Harmadrészt, a *Régi magyar költők tára* 17. századi sorozatában találunk három vasikos kötetet, amelyeket Holl Béla, illetve Stoll Béla rendezett sajtó alá: *Katolikus egyházi énekek*. A katolikus egyház e téren is igyekezett a hívek megnyerésére, visszanyerésére: a 17. században sorra jelentek meg katolikus énekeskönyvek.

Milyen szerepe maradt a latinitásnak a reformációt követő két évszázadban, amikor minden felekezetben az anyanyelvűség teológiailag megokolt és szisztematikusan kidolgozott előretörésével számolhatunk?

Imre Mihály: Nem emlegetjük eléggé Luther *Deutsche Messe* című nevezetes művét. Ebben az olvasható, hogy nyugodtan lehet latinul énekelni az istentiszteleten. Persze, nem akárhol, hanem a wittenbergi Schlosskirchében vagy a Marienkirchében, illetve más egyetemi központokban. A protestánsok Európa-szerte nyilvánvalóan gondot fordítottak arra és mérlegelték, hogy az adott kommunikációs helyzetben kik a befogadók. Alacsonyabb szintű kulturális javakkal rendelkezők körében az anyanyelvű liturgia vált meghatározóvá. A latin nyelvűség az európai tudományosság színterein pedig a 17. században is tökéletesen működik. Ha az ember előveszi Szabó Károly *Régi magyar könyvtár* című nevezetes bibliográfiájának III. kötetét, akkor közel 5000 tételt talál, és ezek mintegy 80%-a latin nyelvű, és a Nyugat-Európában tanuló magyarországi peregrinus diákok ott elmondott disputációinak címeit adja közre 1711-ig. De az is igaz, hogy az anyanyelvűségre törekvés a 17. század második felétől kezdődően roppant erőteljesen, a kultúra egész vertikumában megjelenik. Aztán a 18. század némi visszalatinosodást hoz, de ez már egy más korszak története.

Bitskey István: Bár a hívek szélesebb tömegéhez való szólásban, a liturgiában valóban előretör az anyanyelv használata, a tudomány nyelve, a teológia, a filozófia és a természettudomány nyelve sokáig a latin marad. Ám heroikus kísérletek történnek arra, hogy a tudománynak is megteremtsék anyanyelven a fogalomkészletét. Szenci Molnár Albert a szótárával, Apáczai Csere János az enciklopédiájával vív harcot a magyar nyelvi kifejezhetőségért. Jellemző, hogy a retorikai fejezetet nem írta meg. Nem tudjuk, hogy miért, talán belátta, hogy a retorika nyelvére még nincs meg a magyar fogalomkészlet. Értjük, persze, ha a metafora fogalmát a „tulajdon jegyzésben vett igék” szavakkal fordítja, de nehéz magyarul retorikát vagy poétikát szerkeszteni, ha némelyik terminus technicust csak egy-egy mondatnál tudja körülírni. Így a magyarországi praeceptumok (a retorikák, poétikák, homiletikák), egy-két kivételtől eltekintve, továbbra is mind latin nyelvűek maradtak. Sőt, az iskoladrámák esetében, még a magyar nyelvűekben is, a szerzői utasítások, a keret, a terminus technicusok sokáig latinul szerepeltek.

Korábban gyakran emlegették, hogy a felvilágosodás éles cezúraként jelent meg a gondolkodás, a művelődés és az egyház történetében, s végleg leszámolt a középkori vallásossággal. Az e szemléletet árnyaló kutatásokat viszont nem engedték szóhoz jutni a szocializmus idején. Hogyan módosult mára ez az álláspont?

Bitskey István: A felvilágosodás és a katolicizmus viszonyának kérdése a nemzetközi szakirodalomban már hosszú évtizedek óta nagy kérdés. Eduard Winter monográfiái az 1960-as évek óta, majd az 1976-ban Peter Hersche által szerkesztett kötet (*Der aufgeklärte Reformkatholizismus in Österreich*) vizsgálta, hogy mit takar a *felvilágosodott reformkatolicizmus* fogalma. Kérdés, hogy a 18. századi katolicizmus mit látott hasznosnak és mit tudott átvenni a felvilágosodás gondolköréből. Nyilvánvalóan az ateizmussal szemben állt a katolicizmus, persze, a felvilágosodáson belül az egyházbírálat még nem feltétlenül vezetett ateizmushoz. Ez bizony további vizsgálatokat igényelne. A *Revue d'histoire ecclésiastique* vaskos kötetei kö-

zött vannak olyanok az utóbbi időből, amelyek például a felvilágosodás és a katolicizmus kapcsolatát elemzik. Ha a felvilágosodás természettudományos gondolkodását vizsgáljuk, akkor azt láthatjuk, hogy bizonyos elemei megtalálhatóak a katolicizmusban, de a protestantizmusban is.

Imre Mihály: A felvilágosodás kérdésének kutatására mindig nagyon ránehezedett a marxista reflexek tradíciója. Ma már nyilván nem az intézményi és ideológiai elemek, de a szakirodalmi beidegződések mindenképpen. Nekünk mindig azt mondták, hogy csak Roland Mortier, Albert Soboul és néhányan mások azok, akik autentikusan írnak a francia felvilágosodásról. Ez nyilvánvalóan nem így volt. Mert a *Frühaufklärung* már régebben is messze árnyaltabban jelent meg a nyugat-európai tudományosságban. Nálunk azonban a felvilágosodást egy roppant szimplifikált marxista dogma felől nézték. Ám a nézőpontok megsokszorozása, precizírozása, árnyaltabbá tétele még mindig nem következett be egészen, bár kényszerek már nincsenek arra vonatkozóan, hogy ez a torz szerkezet megmaradjon. Azon a dogmán talán már túl vagyunk, hogy a felvilágosodásnak lett volna *szekuláris üdv-történeti értéke*, jelentéstöbblete. Egyebek mellett a mi 2012-es konferenciánk és az abból megjelent tanulmánykötetünk, a *Prózai kegyességi műfajok a kora újkorban* is elég sokat tett e kérdés árnyalásában. Persze, történelmi adottság, és nem választás kérdése volt, hogy a magyar reformáció korszakának kutatása 1990 előtt bizonyos ideológiai kényszerek keretei között zajlott. Egyetlen alapvető dichotómia érvényesült: a világi és egyházi kultúra megkülönböztetését erőszkolta annak a korszaknak a tudományos doktrínája. Ez hierarchikus szemlélet is volt, amely úgy tekintett a 16–18. század bármely életművének teljesítményére, hogy abban miként jelentek meg a *világi műveltség irányába az* – úgymond – *előremutató jelenségek*. Egy példát hadd mondjak. A 17–18. században ott volt a „szegény” pietizmus. Azért szegény, mert pietizmuskutatás nem volt hosszú ideig Magyarországon. A felvilágosodás kutatása oly mértékben rátelepült e korszak értelmezésére, hogy azok a szellemi irányzatok, amelyeknek volt valami keresztény spiritualitása, leértékelődtek. Nem jelentek meg a korszak kulturális színpén. Míg a német pietizmuskutatás dühögött, Magyarországon évtizedekig egy szót nem írtak róla. Illetve ha valamit megemlítettek, akkor azt mondták, hogy a *vallási ideológia köntöskében polgári törekvéseket fogalmaztak meg*.

Bitskey István: Hadd tegyem hozzá, hogy az 1990 előtt ideológiai okok miatt elhanyagolt kutatási területeket említve nemcsak *szegény pietizmus*ról beszélhetünk, hanem *szegény janzenizmus*ról is. Ha a felvilágosodás és a katolicizmus kapcsolatát akarjuk vizsgálni, akkor mindenképpen a janzenizmus kutatására kellene gondot fordítani. Zolnai Bélának volt egy jelentős írása a *Minervában* 1924–25-ben, ő kezdte el a janzenizmus kutatását, ami aztán sok időre abbamaradt. Pedig az egész reformációs folyamat szempontjából jelentős, hogy ennek vége felé, a katolicizmus megújulási törekvéseként megjelent a janzenizmus mozgalma. Ennek magyarországi kutatása, egészen az utóbbi időkig, mostohagyerek volt. Legújabbban Tüskés Gábor foglalkozik a kérdéssel. Korábban alig látott napvilágot néhány tanulmány, és azok is csak Mikes Kelemen vagy II. Rákóczi Ferenc esetében vizsgálták

a janzenista hatásokat. Érdemes lenne az *Adattár* sorozat alapján egy-egy régió vagy könyvtár janzenista anyagát áttekinteni. Én egyszer az egri főszékesegyházi könyvtár janzenista köteteit próbáltam számba venni, de mélyebb elemzés nélkül. A könyvanyagon túl fontos vizsgálni a 18. század második felében azokat a katolikus szerzőket, akiknél gyanítható, hogy ilyenek felmerültek. Vagy emellett ott van a muratorianizmus, amellyel Szauder József, majd Holl Béla, újabban Szelestei Nagy László foglalkozott, de e témában is tovább kellene lépni, az újabb nemzetközi kutatások ismeretében. Erre, vagyis a külföldi szakirodalom és a határokon túl őrzött forrásanyagok megismerésére nekünk, idősebbeknek, fiatal korunkban sokkal kevésbé volt lehetőségünk.

Imre Mibály: A nyugat-európai kutatás bőségével, kiterjedtségével, dinamikájával, persze, továbbra sem versenyezhetünk. Az embert ma is rögtön főbe kölintja, ha elmegy valamely nyugat-európai nagy könyvtárba, és rászakad a hihetetlen gazdagság. Látjuk azokat a nagy iskolákat és kiemelkedő személyiségeket, amelyeknek és akiknek nagy eszméletető erejük volt a magyar protestantizmuskutatás számára. Mint például Gert Ueding nagy vállalkozása, a *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* köteteinek megjelentetése. Ő úgy definiálta a retorikát, mint amely a legfontosabb ismeretelméleti eszköz volt a protestantizmus kezében. Valamelyes rálátásom van a heidelbergi *Germanistisches Seminar* Wilhelm Kühlmann körül szerveződő kutatócsoportjára és tudományszervezési munkájára is. A tübingeni de Gruyter Kiadónak van egy, mások mellett Kühlmann által szerkesztett óriási sorozata, a *Frühe Neuzeit*, amely már a 200. köteten is túl van. Hihetetlen enciklopédikus tudást halmozott fel, számos kutatási irányt nagyon összetetten és sokféleképpen megjelenítve: neolatinitás, anyanyelvűség, regionalitás, sziléziai reformáció stb. Ezeket a kutatásokat korábban valóban csak érintőlegesen tudtuk megismerni. Illetve volt még egy deficit, amely a mi generációnkat hihetetlen módon terhelte. Mégpedig az, hogy 1990-ig csak rendkívül korlátozott mértékben és ellenőrzött módon férhettünk hozzá a – katolikus és protestáns – egyházi gyűjteményekhez, és még kevésbé a kárpát-medencei, a mai határokon túli magyar forráshelyekhez. Meg vagyok győződve arról, hogy az egész reformációkutatás kárát vallotta annak, hogy nem mehettünk erdélyi könyvtárakba vagy éppen felvidéki archívumokba. Olyan kiadványok születtek ebben az időben, mint például a *Régi magyar költők tára* kötetei, amelyek szerkesztői általában szerénykedve és szégyenkezve valamelyik lábjegyzetben azt írták, hogy *tudjuk, hogy megvolt egy adott szöveg ebben és ebben az erdélyi könyvtárban, de nem értünk hozzá*. Mára ezek a kutatási pozíciók lényegesen javultak. Ám továbbra is igaz, hogy Kolozsváron, Enyeden, de akár Sárospatakon vagy itt, Debrecenben is számos olyan kéziratunk van, amely a 16–18. század protestantizmusképét döntő mértékben átalakíthatja. Fontosnak tartom, hogy szisztematikusan feltárjuk azokat a gyűjteményeket, amelyek nagy kéziratossá és persze nyomtatott anyaggal rendelkeznek. Számos olyan szöveg van, amely kutató után kiált.

Imre Mibály: Mindig Kölcsey Ferenc *Hymnusa* jut eszembe. A *Hymnust* sokféleképpen lehet értelmezni, de az egészen nyilvánvaló, hogy a vers legfőbb jelentésképző eleme a protestantizmus. Számos más műalkotáshoz is, ahogy persze nemzeti önismeretünkhöz, kulturális identitásunk megértéséhez a protestantizmus ismeretén keresztül férhetünk hozzá. Nem mondhatunk le erről a rendkívül gazdag forrásról, amely által szellemileg és intézményileg, morálisan és spirituálisan is létezünk. Hihetetlenül elszegényítő és komoly önfeladás lenne, ha ezt nem tudatosítanánk, amikor a reformációra emlékezünk.

Bitskey István: Mára vonatkozóan szintén fontos lenne, hogy ne csupán a 16. században aktuális vitapozíciókat emelje ki a kutatás, mert az ellentétek sok esetben összefüggtek az akkori politikai helyzettel, például a törökhöz való viszonyal. Érdeemes inkább azokkal a vonásokkal is foglalkoznunk, amelyek a különböző felekezeteket közel hozták egymáshoz, vagy amelyekben kapcsolatban voltak egymással. Ami maradandó, az a sokféle kulturális érték, amit a különböző felekezetek létrehoztak. Manapság nemzetközi viszonylatban az ökumenizmus kérdése előtérben van, és nagyon sok erőfeszítés történik a tekintetben, hogy az európai kereszténységben valami módon közel kerüljenek egymáshoz az egyes felekezetek. Az egymás megértése, megbecsülése jegyében történő ténykedést tartom fontosnak. A katolicizmus és a protestantizmus ugyanis szoros egység, együtt adják az európai, illetve a magyar nemzeti kultúra alapját és hagyományrendszerét.



NAGY KÁROLY ZSOLT

A „bizonyság hajléka”

A REFORMÁTUS TEMPLOM MINT A TRANSZCENDENS MUTATKOZÁSÁNAK HELYE

A magyar reformáció korai iratai, a zsinati végzések és hitvallások meglehetősen szűkszavúan tárgyalják a reformált egyház külsőségeivel, így a templommal kapcsolatos kérdéseket. Az 1562-es Debrecen-egervölgyi hitvallás például a „kegyesek templomairól” a következőket írja:

„A kegyesek templomainak, legyenek bár azok fából avagy kőből építve, mindenütt fényűzés és babona nélkülieknek kell lenni. Ne legyenek azokban bálványok, botrányos képek és festmények, hamis tantételek és pogány szertartások és az isten ígétével ellenkező emberi hagyományok. Mert valamint a választottak az Ur templomai s nincsen semmi közük a bálványokkal, úgy a templomok is, melyek a nyilvános összejövetel helyei nem foglalhatnak magokban bálványokat és bálványozási festéseket. 2. Kor. 6. Nincs közössége a bálványnak az isten templomával. Naum. 1. 2. Hagg. 1. Habak 2. Megtisztítom azokat a bálványoktól, eltörlöm a bálványokat és lerontom. Hózs. 1. 3. Ézs. 28. 24. 40. 41. 44. 45. Naum. 1. Kilököm a faragott képet és bálványt az isten templomából. Mik. 1. 4. Móz. 23. Nincs bálvány a Jákóbnál. Az eliberti, karthagói, toledói zsinatok megtiltják a szobrokat és festményeket a templomokban. Cyrill és Dionys. bizonyítják, hogy 160 évig nem volt bálvány a római templomokban 11. 15. 36. fej. Dávid, Salamon, Asa, Jehu, Józsiás, Józsafát, Ezékiás is eképen lerontották a bálványokat s kihányták a templomokból a gonosz tiszteletét és a haszontalan utálságokat. Dán. 9. Mát. 24. Haszonlag tanít Jerómós Ezsaiásra, Jerémiásra, Naumra és Hózséásra. Így tanít Ágoston, Ambrus, Kryosztom, Theofilakt Cyrill a már jelzett helyek felől. Faragott képek s oltárok nélkül legyenek a templomok. Mert az isten háza az egyház, és az egyház összejövetelének helyei, a könyörgés azaz isteni tisztelet, az igehirdetés és sákramentumok kiszolgáltatásának helyei. Nem kell tehát azokat latrok barlangjává változtatni. A mint az isten ígétével kalmárkodó áldozó papok veszik és adják bulláikat, miséiket és többen közülök a rut nyereséget s mindkét nemű paráznaságot úgy követik mint az ige megrablói és a lelkek kifosztói. Mát. 21. 6. zsin. Constánc. 6. 92. 100. Kryosztom, Ambrus, Theofil, Anzelm 2 Kór. 6. 1 Kór. 8. 10. comi.”¹

A szöveg, mely talán a legfontosabb korai irata a magyar reformáció svájci ágának, egyértelműen a bálványimádás kontextusába helyezett képek és szobrok elleni polémiára teszi a hangsúlyt. Megjelenik azonban benne három fontos gondolat,

mely a későbbiekben jelentős hatással volt a reformátusok templommal kapcsolatos gondolkodására. Az első az az első látásra talán kevésbé hangsúlyos mondat, mely a kegyesek templomait „a nyilvános összejövetel helyeként” határozza meg, vagyis megfosztva mindenféle szakrális minőségtől pusztán közösségi funkcióira redukálja azt. A második a templom épülete mint a Krisztustest-egyház összegyülekezésének, látható megjelenésének kitüntetett helye és a hívő ember teste mint „az Úr temploma” párhuzamba állítása. A harmadik a babonaság és fényűzés kerülésének református elve, mely nem csupán a templomok, de általában a tárgy- és térhasználat, illetve a szimbolikus gondolkodás alapelvének is tekinthető.

A római katolikus felfogás szerint a templom több formában is a transzcendens mutatkozásának helye lehet. Egyrészt önmagában is szent karaktert hordozó, hiszen felszentelt tér, másrészt – ezzel szoros összefüggésben – ott lehetnek benne a szentek ereklyéi. Számunkra azonban – kimondottan a protestáns/református felfogással való összehasonlítás miatt – talán legfontosabb magának Krisztusnak a jelenléte a templom tabernákulumában őrzött ostya által. Ezt a jelenlétet hangsúlyozza a tabernákulum – szentség ház – előtt égő örökmécses is, amikor pedig a hívők a templomba lépve térdet hajtanak, ezzel a tabernákulumban jelenlévő Krisztust köszöntik. A római katolikus liturgia során, amikor a pap az eucharisztia szereztetési igéit² elismételi, a jegyek – az ostya és a bor – lényege Krisztus testének és vérének lényegévé változik át, pontosabban: ezeknek ad helyt. Ez, nagyon lerövidítve, a transsubstantiatio tana, mely szerint tehát Krisztus valóságosan jelen van a jegyekben.

A protestánsok elvetették a transsubstantiatio tanát. Luther consubstantiációról ír, vagyis szerinte a jegyek nem lényegülnek át, de valamilyen módon mindkét szubsztancia – a jel és a jelzett dologé is – egyszerre van jelen az úrvacsorában, ugyanakkor ez valóságos és nem szimbolikus jelenlét. A reformáció svájci ága a lutheri tant is elvetve szimbólumként tekint az úrvacsorára, s egyfajta „lelki jelenlétről” beszél, sőt a Kálvinnál is messzebbre merészkedő s a magyar reformációra is nagy hatást gyakorló Zwingli semmiféle jelenlétet nem fogad el, s az úrvacsorát csupán emlékeztetőnek tekinti.³ Ezzel párhuzamosan a református teológia elvetette a transzcendens minden „helyhez kötött” megjelenési formáját is, ugyanakkor előtérbe állított egy másik hagyományt, mely Krisztus evilági jelenlétét az egyházban látja.

Az egyház – református értelmezésben – hangsúlyosan nem a hierarchia, a papság, hanem a konkrét (lokális) közösség: Krisztus teste. Ebből következően pedig a transzcendens mutatkozása a közösséghez kötött. Pál apostol több helyen ír leveleiben arról, hogy a hívők együtt „alkotják” Krisztus testét, ami az egyház,⁴ és ugyancsak ő írja azt is, hogy a hívők teste a bennük lakozó Szentlélek temploma.⁵ A két gondolat összekapcsolása a templom épületével szintén páli gondolatra épül. A 2Kor 6,16-ban írja az apostol: „Vagy mi egyezése Isten templomának bálványokkal? Mert ti az élő Istennek temploma vagytok, a mint az Isten mondotta: Lakozom bennök és közöttük járok; és leszek nekik Istenök, és ők én népem lesznek.” Ezek a kulcshivatkozások az alapjai a templommal kapcsolatos sajátos – de az egyházatyáktól sem független – református gondolkodásnak, mely szerint a templom mint épület önmagában nem szent, vagyis nem a transzcendens mutatkozásának helye. Bármi, ami szent, csak úgy lehet az – a szó eredeti értelme szerint

a transzcendens számára fenntartott, elkülönített –, ha azt az egyház, pontosabban konkrét megjelenési formája, a helyi közösség használja. Így a templom sem szent önmagában, hiszen egyfelől nincsen benne jelen állandó jelleggel semmi, ami szentség-karaktert hordozna (képek, szentelmények, ereklyék, oltáriszentség), hanem attól lesz szent hely, hogy a Krisztust megjelenítő közösség összegyülekezik benne, s így lesz református értelemben a templom „Isten háza”. Ebből megfordítva az következik, hogy bármely hely, épület – csűr, istálló stb. – szent lehet, ha abban gyülekezet jön létre. Ez a logika érvényesül a református szakrális tárgyi rendszer – az ún. klenódiumok, szertartási tárgyak, illetve paramentumok, azaz a templom ékesítésére felajánlott tárgyak – esetében is.

Van ugyanakkor ennek a koncepciónak egy „másik oldala”. A közösségi jellegből következik ugyanis a transzcendens tapasztalat „helyhez kötöttsége”. Ez egyrészt a lokalitás, a helyi hagyományoknak a transzcendens mutatkozás felismerésére gyakorolt hatását jelenti, másrészt azt, hogy a transzcendens mutatkozása a lokalitás horizontján belül nyer értelmet. Így válik a helyi közösség története, s abba ágyazódva az „individuális” tapasztalatok a transzcendens mutatkozásának médiумаivá, azok a helyek és tárgyak pedig, melyekhez ezek a tapasztalatok kötődnek – így a templom, a klenódiumok vagy épp az adományozott textíliák – az emlékezet helyeivé.

A hitvallási szövegben megjelenő másik fontos gondolat a fényűzés és babonasság távol tartásának igénye. Ez egy olyan formula, ami nem csak a templommal, de a sákramentumok kiszolgáltatásához használatos edényekkel, a papi ruhákkal vagy épp az énekléssel kapcsolatban is rendszeresen felbukkan. Ennek az elvnek alapvetően két következménye lett. Egyrészt hozzájárult ahhoz, hogy a református szimbolikus gondolkodás egyszerűsödött, az úrvacsorával kapcsolatos tantételek alakulásával párhuzamosan elsősorban nem a transzcendensre, hanem az immanensre koncentrált, és középpontjába a közösség került. Másrészt a fényűzés elkerülése a tárgy- és téralakítást a mindennapi megoldásokhoz közelítette, ami szintén a lokális közösségi minták meghatározóvá válásához vezetett. Az általános elv kimondása mellett a konkrét megvalósítás kérdéseit ugyanis a zsinatok nem szabályozták, hanem az egyes egyházközösségekre bízta, azok pedig a helyi hagyományok, vérmérsékletük és bölcsességük szerint jártak el, akár „megtisztítani” kellett egy régóta használt templomot, akár újat kellett építeni. A lokális normák és minták alkalmazásába természetesen beleszólt a lelkész vagy a vizitációt végző egyházi felsőbbség (ennek számos nyomát őrzik a fennmaradt egyházlátogatási jegyzőkönyvek), s így egy sajátos párbeszéd jött létre, melynek során a reformáció teológiai megfontolásai lokalizálódtak, a hivatalos egyház képviselőivel folytatott többé vagy kevésbé heves polémiák szintéziseként a helyi tudás részévé váltak.

Témánk szempontjából különösen jelentős, hogy a templommal kapcsolatos református teológiai gondolkodásnak sajátos öszövétségi hangsúlyai voltak. Ennek több oka is lehet. Az egyik valószínűleg a 16–17. századi református gondolkodást meghatározó zsidó–magyar sorspárhuzam eszméje, mely a két nép sorsában párhuzamot fedez fel, és allegorikusan értelmezett történelmükben egyértelműen az isteni cselekvés nyomát azonosítja. A toposz meghatározó eleme a korszak protestáns prédikációinak,⁶ és beépült a református közösségek önértelmezésébe is. Így

nem csak a nemzet, de a lokalitás, a „helyi istennépe” története, nagy kataklizmái és szabadulásai is az isteni tettek jelei, és ugyanezt a jelentést hordozzák azok az egyéni élettörténetek, melyek ebbe a nagyobb történetbe tagolódnak be. Ebben az összefüggésben lesz a református templom az ószövetségi szent sátorhoz⁷ hasonlóan a „bizonyosság hajléka”. Emlékezhely, vagyis olyan hely, mely a közösség emlékezetét hordozza, elbeszélhetővé, elevenen tarthatóvá teszi, ugyanakkor szent hely is, mert a közösségi emlékezet elbeszéléseiben rögzített események annak bizonyosságaként nyerne értelmet, hogy az Isten nyilvánvalóan megjelent a közösség életében, cselekvő részesévé vált annak. Az ószövetségi szent sátorban található frigyládában – ahogyan a bibliai szöveg nevezi: a bizonyosság ládájában – őrzött tárgyak⁸ egytől egyig ennek az isteni jelenlétnek a bizonyítékai, s ilyenként minden későbbi ereklje archetípusai. A koncepció szerint ez a bizonyosság nem csak a múlt, hanem a jövőre is vonatkozik. A 2Móz 25,22 szerint a bizonyosság ládája ugyanis az a hely, ahol Isten megjelenik majd és kinyilvánítja akaratát.

A néprajzi, antropológiai szakirodalom amikor a református felekezeti közösség emlékezetét próbálja megragadni, többnyire a templom épületére, annak felirataira, az abban elhelyezett emléktáblákra, a klenódiumokra és paramentumokra, illetve a közösség által termelt írásos forrásokra koncentrált. Ezeknek körét kísérel meg itt kitágítani, bevonva egy olyan írásos forrást, melyet csak elvétele vizsgálnak a kutatók: a falakon, oszlopokon, karzat-mellvédeken s kivált a padokon található számtalan firkát.⁹ Kérdésem pedig az, hogy miről szólnak ezek a firkák, hogyan kötődnek a közösségi emlékezet fentebb felvázolt rendszeréhez és mit mondanak a transzcendens mutatkozásáról.

Ezeknek a firkáknak a kérdése persze rövidre is zárható. Egyszerűen az unatkozó fiatalok szórakozását, vagy legfeljebb a „nyomot hagyni” ősi ösztönének megnyilvánulásait látják legtöbbször mögöttük, azoknak a „hic fuit” típusú feliratoknak a rokonait, melyekkel azóta találkozunk – sokszor „illetlen” helyeken –, mióta az ember ír. Így firkálták össze az egyiptomi műemlékeket Napóleon katonái is, saját partikuláris létüknek állítva ezzel örök emléket. Valóban, ezeknek a firkáknak a többsége nem tartalmaz többet egy névnél, olykor csak monogramnál és egy évszámnál. A konkrét társadalmi helyzetet átgondolva azonban feltehető a kérdés, hogy miért érzi szükségét egy ember, aki egy életen át ugyanabba a templomba járt, hogy a padon tudassa azokkal, akikkel együtt oda járt, hogy itt járt? És miért fordul elő mindez jelentősen nagyobb számban protestáns, kivált református templomokban, mint egyebütt?¹⁰ Ahhoz, hogy az ilyen kérdésekre megpróbáljunk válaszolni, érdemes először egyrészt a firkák társadalmi környezetével, másrészt a konkrét kontextussal, szöveggörnyezettel megismerkedni.

A firkák ugyanis többnyire nem véletlenszerűen jelennek meg a templom terében. A református templomok térhasználatának egyik legfontosabb dimenziója a szabályozott ülésrend volt. Ez a rend városi közösségekben másképp működött, mint falun, sőt – bár lehet találni többé-kevésbé általánosnak tekinthető vonásokat –, konkrét megvalósítása helyenként változott. A rendszer alkalmazásának szigora a 20. század társadalmi átalakulásaival párhuzamosan enyhült, illetve városias környezetben többnyire hamarabb, falun később, jobbra fel is bomlott, ennek ellenére ma is találni olyan közösségeket, melyek alkalmazzák.¹¹ A rendszer lényege

az, hogy a templomi ülésrend tükrözi a közösség társadalmi struktúráját. Ez a tükrözés megvalósulhat a település térszerkezetének a templomra – és a temetőre – vetítésén keresztül is,¹² ám nagyjából a templomtér sajátos hierarchiáját követi. Ebben a tér liturgikus központja, az úrasztala és a szószék közvetlen környezete – a templom sok helyütt „piacnak” nevezett része – rendelkezik a legnagyobb presztízzsel. Ezt követi a templom főhajója, az abban lévő padosorok (sokszor ezt a területet nevezik tulajdonképpen templomnak), majd a karzatok és a karzat alatti területek, a bejáratok – és a cinterem –, majd az előterek, végül a templom épületén kívüli területek. A főhajóban általában elkülönülve, a szószék két oldalán egymással szemben ültek a férfiak és az asszonyok, rendjüket a családok társadalmi hierarchiában elfoglalt helye, azon belül az életkor és a családi állapot határozta meg. A legények (és olykor a leányok is) a karzatokon foglaltak helyet. A gyermekek helye változó. A perifériákat, átmeneti tereket a társadalom periferiáján élők használták, például koldusok, cigányok és idegenek. Az átmeneti terek és átmeneti státuszok összekapcsolásának egyik legjobb példája az, amikor a konfirmáció előtt álló fiatalok – már nem gyermekek, de még nem is teljes jogú egyháztagok, illetve ami ezzel többnyire együtt járt, nem legények vagy eladó leányok – sokszor például külön padon, az úrasztala előtt, vagy az úrasztala és az első padosor között ültek. A legtöbb firká általában a hátsó padokban, a karzatszéleken, karzatokon, karzatszéleken könyöklőin és belső oldalain, az orgonák hátsó oldalán található, míg a főhajó padosoraiban elvéve akadunk ilyenekre. Gyakorlatilag hasonló a helyzet városi környezetben is. Sárospatakon, ahol a Kollégium diáksága és a városi gyülekezet együtt használta a templomot, a firkákat zömmel azokon a helyeken találjuk, ahol a diákok ültek, vagyis a karzatok alatti padosorokban, illetve a katonák és a céhlegények feltételezett helyein, a karzatokon. Miskolcon, a Kossuth utcai református templomban a céhek karzati padosorai közt a hátsókban találunk rengeteg firkát, a második karzatelel hátsó soraiban pedig egészen kimunkált figurális vésetekre bukkanhatunk. Ez megerősítené azt az értelmezést, mely inkább „rendetlenkedést” vagy „rongálást” lát a firkákban. Kérdés azonban, hogy a firkák kontextusa alapján mit tehetünk ehhez hozzá.

A firkák kontextusa alatt egyrészt azoknak a szövegeknek a korpuszát értem, melyeket a közösség helyez el – általában jól láthatóan – a templom terében. Ez a szövegek környezet természetesen szintén templomról templomra változik. A szövegek hordozói között említhetjük a vésett feliratokkal ellátott klenódiumokat, a paramentumokat, a padok és karzatok látható, reprezentatív felületeit, az esetlegesen meglévő mennyezeti kazettákat, a templomban – vagy a templomon kívül, a falon, a kerítésen – elhelyezett emléktáblákat, epitáfiumokat, emlékköveket, és sok helyen az úrasztalán kinyitva tartott Szentírást. Másrészt kontextusként értelmezhetjük a templomban nem látható módon jelen levő szövegeket: a prédikációkat, imádságokat, énekeket és különböző rítusokat. Végül pedig szintén a kontextushoz tartozónak tekinthetjük – a szó tág értelmében – a lokális kultúra templomhoz kötődő elemeit és gyakorlatait a templomi viselettől és az ahhoz kapcsolódó narratíváktól a templomi magaviselet testtechnikáinak¹³ meghatározásáig. Ennek az összetett mintát adó, gazdag szövetnek most csupán egy-két szálát, a templomban láthatóan megjelenő szövegek összefüggését tudjuk csak követni.

E szövegek többségében három visszatérő tartalmi elemmel találkozunk:

1. Nevek, sokszor nem individuálisan, hanem listába szedve. Lelkészek, presbiterek, konfirmáltak, hősi halottak, valamilyen szerencsétlenség áldozatai, adományozók és a közösség kiemelkedő tagjai, lajstromba szedve.

2. Események emlékezetét őrző feliratok, olykor csak egy dátummal, de többnyire az esemény megnevezésével vagy akár bővebb leírásával.

3. Bibliai vagy vallási énekekből – többnyire zsoltárokból – vett idézetek, ritkábban parafrázisok.

A szövegek környezet kiemelkedően fontos részét képezik egyrészt a klenódiumok, másrészt a templom ékesítésére számos vidéken felajánlott textíliák, az ún. paramentumok. Mindkét tárgytypus jelentőségét az adja, hogy esetükben a fent leírt tartalmi elemek általában együtt fordulnak elő, vagyis a tárgyon rögzített felirat többnyire egy – sokszor relatíve¹⁴ meghatározott – dátumhoz és megnevezett eseményhez konkrét neveket kapcsol, és ezeket egy bibliai textussal hozza összefüggésbe. Ugyanezt találjuk a paramentumok esetében is, csak amíg utóbbiak többnyire „bőbeszédűen” adják elő mondandójukat, és általában az év minden napján szem előtt vannak, addig az előbbiek – nyilván a hely és az anyag megmunkálásának problémáiból adódóan – szűkszavúbbak, és csak kiemelt alkalmakkor, a sákramentumok kiszolgáltatásakor találkozhatunk velük. Mindkét tárgytypusra áll, de kivált a paramentumokra érvényes, hogy konkrét életfordulók – keresztesítés, konfirmáció, házasságkötés vagy elhalálozás – alkalmával adományozzák azokat. Az adományozás menete sokszor szinte rituálisan szabályozott: az adományozó az alkalom és a bibliai idézet kiválasztását általában a lelkésszel előzetesen egyeztet¹⁵. A lelkész a gyülekezet előtt bejelenti az adományozás tényét, majd a használatba vétel előtt bemutatják a textíliákat a közösségnek. A használatba vétel után, különösen ott, ahol a közösségnek számos ilyen tárgy áll rendelkezésére, a textília jellegétől függően vagy a falra kerül, vagy az úrasztalára szánt terítők és ruhák meghatározott „rendjébe” illesztik be. Ezeket a rendeket ünnepek szerint vagy más logika alapján cserélik, de sok helyen egyszerűen egymásra terítik az úrasztalán az adományozott terítőket, s így akár tíz, tizenöt terítő is lehet egyszerre szolgálatban. Az úrvacsorai edények esetében az adományozás sajátos formája az, amikor egy tárgy egymást követő generációk – olykor egy család több nemzedékének – egyes felajánlásai nyomán, időről időre megújul. Az első generáció készített például egy ön poharat, a következő átalakítja kehellyé, egy következő az ön cuppát¹⁶ ezüstre cserélteti, majd ismét egy következő testamentumilag hagy bizonyos mennyiségű aranyat az eklézsiára, hogy abból aranyozzák meg az ezüst cuppát. Ezekben az esetekben előfordul, hogy az előző nemzedéknek az adományozás tényét a tárgyon megörökítő inskripciójához az utódok hozzáfűzik saját mondandójukat, nemegyszer megjegyezve, hogy Isten dicsőségére és az atyák emlékezetére mélték ezt vagy azt a fiak.

Szacsvay Éva „prédikáló tárgyaknak” nevezi ezeket a klenódiumokat és paramentumokat, hiszen a rajtuk rögzített feliratok az adományozók személyes életeseményeit bibliai idézeteken keresztül értelmezik, vagy éppen személyes hitvallásukat fogalmazzák meg,¹⁷ vagyis éppen arról tesznek bizonyosságot,¹⁸ hogy miként tapasztalták meg az adományozók a transzcendens mutatkozását a saját életükben.

E tárgyak azonban a hitvallás vagy vallási reprezentáció mellett másfajta funkcióval is bírnak. Miután ugyanis az úrvacsora alkalmával például a fiak s azok fiai és leányai sokadízíglén – ahogy a rokonok, barátok és a lokális kapcsolathálózat egyéb tagjai is – személyes kontaktusba kerülnek ezekkel, e tárgyak különösen is alkalmasak arra, hogy a közösséghez való kötődés, az elköteleződés és természetesen a társadalmi státusz reprezentációjának kifejezőivé és eszközeivé váljanak. Hasonló a helyzet a textíliák esetében is. A személyes életfordulókhoz vagy krízishelyzetekhez kapcsolódva adományozott tárgyak egyrészt értelmezhetőek hitvallásként, ugyanakkor, miután állandóan szem előtt vannak, az adományozó egyén vagy család vallási kötődését, közösségi – a vallásgyakorlatból, kegyességből épülő szimbolikus tőkéjére alapozott – státuszát is reprezentálják. A rendekbe, sorozatokba tagolódás és egymásra rétegzés gyakorlata viszont – hasonlóan a templomtérben láthatóvá tett listákhoz – a betagolódás és kontinuitás üzenetét hordozhatja, hiszen az előző nemzedékek, a hitvalló ősök sorába illeszti az adományozót, vagy éppen azt, akire nézve az adományozás történt.

Következetlenségnek tűnik, mégis találó éppen ezért, hogy református összefüggésben klenódiumoknak és paramentumoknak, vagyis – a szavak eredeti jelentése szerint – ereklyéknek és kegytárgyaknak nevezzük ezeket a tárgyakat, hiszen éppen úgy a transzcendenshez kapcsolják használóikat, mint a szentek ereklyéi. Míg azonban az utóbbiak ezt közvetlenül teszik, hiszen az ereklye mint a szent része magában hordozza a transzcendens, addig a református klenódiumok és paramentumok szakrális karakterüket az emlékezetten keresztül nyerik. Az emlékezet helyeként teszik felidézhetővé a transzcendens mutatkozásának nemzedékről nemzedékre felhalmozódó tapasztalatát, hiszen a rajtuk megörökített események az Isten kegyelmének, gondviselésének nyilvánvaló jeleiként épp ezekről adnak számot.

A firkák problémája különösen élesen veti fel ugyanakkor azt a kérdést, hogy mennyire beszélhetünk ezeknek a szövegeknek az esetében valódi kontextusról, vagyis összefüggő értelmező környezetről, vagy inkább olyan környezettel van dolgunk, mely véletlenszerűen, hosszú időn keresztül egymásra rakódó rétegekből áll össze? Ahhoz, hogy erre a kérdésre általános érvényű választ adjunk – ha egyáltalán adható ilyen válasz – alapkutatásokra lenne szükség, ugyanakkor egy eset rövid bemutatása is tanulságos lehet. Példám a református Kalotaszeg egyik leghíresebb temploma, Körösfő.¹⁹ A templom jelenleg is látható festett kazettás mennyezetének nagyobb része, és berendezésének több darabja, így a nyugati, leánykarzat is 1764-ben készült, festésük Umling Lőrinc munkája. A karzat alsó részén egy szövegszalagban bibliai idézeteket olvashatunk. Az első szöveg a Préd 12,1-ből származik: „Örvendezz ifjú az te Ifjúságodban és vídámítson meg tégedet a te Szived a te Ifjúságod idejében és járj a te Szivednek utáiban es Szemeidnek látásiban de meg tudgyad hogy mind ezekért az Isten Tégedet Itéltre Vonszon!” A második szöveg az „L” alakú karzat északi falon lévő részén a 34. zsoltár 12. verséből származik: „Jöjjetek ide Fiaim Hallgassatok Engemet az Urnak Félelmére meg tanítlak Szent Eltre mint Isten Követe”.²⁰ A karzat-mellvédnek ezen az „L” rövid szárát lezáró, a templom belső része, a szószer felé néző részén van egy harmadik szöveg is, ez azonban olvashatatlan. A karzat nyugati falán az első idézettel párhuzamosan a karzat könyöklőjén egy hímzett textílián az alábbi, negyedik felirat áll:

„ÖRÜL AZ ÉN SZÍVEM” „TE TANÍTSZ AZ ÉLET ÖSVÉNYÉRE. TEL-
JES ÖRÖM VAN TENÁLAD; A TE JOBBODON GYÖNYÖRŰSÉGEK
VANNAK ÖRÖKKÉ” ZSOLT. 16:11. – K. 1969.

Az első, rövid idézet a 16. zsoltár 9. verséből származik, a második idézet pedig a hivatkozott 11. versből. Az északi falon a második idézet fölött folytatódik a textília az ötödik szöveggel:

„CSAK AZON AZ ÚTON JÁRJATOK, AMELYRE ÉN UTASÍTOTTALAK
TITTEKET” JER. 7:23

A harmadik, olvashatatlan szöveg fölött ugyancsak hímzett textilián olvasható a hatodik idézet:

„KÖNYÖRÜLŐ ÉS IRGALMAS ISTEN VAGY” ZS. 86:15.

Végül hetedikként a templom nyugati oldalon lévő bejárata fölött ismét egy írásos hímzést találunk, a következő felirattal:

TE TANÍTSZ ENGEM AZ ÉLET ÖSVÉNYÉRE. ZSOL 16:11.
KONFIRMÁCIÓM EMLÉKÉRE ADTA AI 1983

A nyugati falon és a karzaton nem látható több felirat, a többi hímzés, ami ezt a területet díszíti, nem tartalmaz semmilyen szöveges információt. Ezek a szövegek azonban egy összetett és a dátumok tanúsága szerint mintegy kétszáz esztendő óta fogó utalásrendszert alkotnak. A legrégebbi, elsőként idézett figyelmeztetés számos templom legénykarzatán megtalálható Kalotaszegen és más területeken is, ami egy általánosabban használt toposz meglétét feltételezi. Az viszont, ahogyan az 1969-es hímzés reflektál erre a régi szövegre, egyedi. A 16. zsoltár 9. verséből származó kiemelés ugyanis („Örül az én szívem”) egyértelműen a Prédikátor felszólítására válaszol („Örvendezz”), ahogyan a folytatásban is a szív útjaiban való járásban lelt öröme reflektál az Istentől tanult élet ösvényén járás öröme. Ugyanez a sajátos „responzórius” gondolkodás érhető tetten a második és negyedik idézet kapcsolatában, és valószínűleg az olvashatatlan harmadik és hatodik idézet is hasonló összefüggést mutatna, ugyanakkor a hatodik idézet az elsőben említett végső ítélettel is kapcsolatba hozható. Körösfőn a templom írásos textiliái többnyire híven idézik a bibliai textusokat, más településeken, így például Egeresen sok parafrázissal találkozunk. Éppen ezért feltűnő, ahogyan az utolsóként idézett hímzés szövege az eddigiekhez kapcsolódik. A felirat ismét a 16. zsoltár 11. versét idézi, s ezzel a második szöveghez is kapcsolódik, azonban nem pontos idézet, hanem első szám első személyben mondott parafrázisa a bibliai szövegnek. A templomból kilépők pedig ezt a személyes „bizonyágtételt” viszik magukkal.

Ebből a rövid példából is látszik, s ezt erősítené meg a többi fal elemzése is, hogy a templomban nem véletlenszerűen jelennek meg a szövegek, hanem – talán nem túl erős ezt a kifejezést használni – egy programot alkotnak, melybe az újabb szövegek rendre betagolódnak. Ez a betagolódás pedig nem csupán a reprezenta-

tív, írásos hímzéseken vagy klenódiumokon megjelenő bizonyágtételekre igaz, hanem azokra a kevésbé látványos, sőt olykor szinte észrevehetetlen – mert például nehezen hozzáférhető helyekre, karzatfeljárókra vagy a templomtoronyba vezető lépcsőkre írt – feliratokra is, melyek jelentős részét firkáknak tartjuk. Így például a körösfői orgona hátulján találunk több, a 19. század végétől napjainkig keletkezett, zömmel ceruzával írt firkát is, melyek a felíró nevén és az évszámon kívül bibliai idézeteket vagy parafrázisokat is tartalmaznak, vagyis a „klasszikus” bizonyság-formát követik.

Nem tagadva tehát a firkák mögött meghúzódó motivációk nagyon eltérő karakterét, hangsúlyozva továbbá azt is, hogy amint a paramentumok bibliai idézeteinek repertoárja nagyon eltérő lehet az egyes közösségekben, úgy a firkák különböző lokális kontextusokban más-más módon értelmezhetőek, mégis úgy gondolom, hogy ezek a társadalmi és szöveges környezetek összefüggő jelentéshálót alkotnak, és ezekbe állítva adhatunk a firkáknak egy-két új interpretációt. A számos lehetséges közül most három, a közösségi létre koncentráló értelmezést vetek fel röviden.

Az egyik a szimbolikus térfoglalás. Az, hogy Napóleon katonái dátummal és aláírással látták el az egyiptomi műemlékeket, a hódítás, a birtokba vétel és, minden valószínűség szerint, az ellenség megalázásának része volt. Egy terület birtokviszonyait jelző névtáblák cseréje, megváltoztatása, a területhez kapcsolódó események és személyek emlékeztetének az emlékeztető eltávolításával megkísérelt törlése – vagy ennek másik olvasata, a hely emlékeztetének újjáépítése, események és nevek társításával és az ezekre emlékeztető jelek elhelyezésével –, vagyis a tér szimbolikus elfoglalása a hódítók szokásos eszköztárának része. Ebben az összefüggésben a nevek és a hozzájuk társított évszámok elhelyezése egy adott helyen a birtoklás tényének jelzésére is szolgálhat. Ez pedig olyan esetekben, amikor egy közösség történeti tudatában rögzült, hogy egyszer vagy többször már elvették vagy el akarták tőle venni a templomát, nagyon racionális stratégiaként is felfogható.

A másik, ezzel összefüggő értelmezési lehetőség a betagolódás, a hely elfoglalása egy közösségben, egy státuszcsoportban. Ilyen státuszcsoport lehet a karzaton ülő legények vagy Sárospatakon a kollégium diákjainak közössége. Ilyen emléket őrizhet a magyarvalkói református templom legénykarzata is, ahol a falon lévő kaptartón az egyes akasztók mellett találunk monogramokat. Egészen sajátos megjelenési formáját képezik azonban ennek a helyfoglalási stratégiának az olyan státuszcsoportok tagjai, melyek rangja meghaladja ugyan az egyszerű egyháztagokét, de alatta marad a presbíterek, kurátorok és lelkészek csoportjának, s így e csoportok tagjai általában kimaradnak azoknak köréből, akiknek nevét a templomban elhelyezett emléktáblák megörökítik. Ilyenek többnyire a kántorok, az énekdictálók vagy a harangozók. A körösfői orgona és orgonakarzat több ilyen szerepet betöltő egyháztag emlékét is őrzi. Végül betagolódásról a nemzedékek láncolatának összefüggésében is beszélhetünk. Felvésti a nevem ugyanarra a deszkára, ahová apám harminc éve felvéste, vagy felírni magam a pad háttámlájára a Kollégium diákjai közé, ugyanoda, ahol már száz éve is a kollégium diákjai írták a nevüket, az idő, a folytonosság – a közösségi itt-lét folytonossága – sajátos tapasztalatát nyújtja.

Végül a padokon, karzattámlákon, énekjelzők, orgonák hátulján egymásba ga-

balyodó és egymásra rétegződő nevek, monogramok és a hozzájuk kapcsolt – olykor több évszázadot átfogó – évszámok sajátos felhőjének van egy, a transzcendensre reflektáló, rejtett üzenete is. Mindegyik mögött ott van ugyanis a Gondviselés tudata, és az a reménység, hogy a lista folytatható, a felhőbe új nevek fognak kerülni. Így azután ezek a firkák a jelen nemzedék számára mindig a „bizonyosság fellegei”,²¹ vagyis az előző nemzedékek hitére utaló jelek.

JEGYZETEK

A jelen szöveg alapját képező kutatás a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával valósult meg.

1. Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Magyarországi Protestáns Egylet, Budapest, 1881, 188.

2. Mt 26,26-28: „Ez az én testem [...] ez az én vérem”

3. Az evangélikus állásponthoz lásd a Luther által 1537-ben írt *Schmalkaldeni Cikk*ek Oltáriszentsegről szóló részét (közli, fel. kiad.) Ordass Lajos, *Konkordia könyv. Az Evangélikus Egyház hitvallási iratai*, 2., Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Budapest 1957, 37.) Kálvin álláspontjához lásd az Institutio 4. könyve 17. és 18. fejezetét. (Kálvin János, *A keresztyén vallás rendszere*, 2., Református Főiskolai Könyvnyomda, Pápa, 1910, 631–713.) Zwingli tanait összefoglalja Ulrich Gäbler, *Huldrych Zwingli. Bevezetés életébe és munkásságába*, Kálvin Kiadó, Budapest, 2008.

4. Például 1Kor 12,27: „Ti pedig a Krisztus teste vagytok, és tagjai rész szerint.”

5. 1Kor 3,16: „Nem tudjátok-e, hogy ti Isten temploma vagytok, és az Isten lelke lakozik bennetek?” 1Kor 6,19: „Avagy nem tudjátok-e, hogy a ti testetek a bennetek lakozó Szent Léleknek temploma, a melyet Istentől nyertetek; és nem a magatokéi vagytok?” és 2Kor 6,16: „Vagy mi egyezése Isten templomának bálványokkal? Mert ti az élő Istennek temploma vagytok, a mint az Isten mondotta: Lakozom bennök és közöttük járok; és leszek nékik Istenök, és ők én népem lesznek.”

6. A témához lásd Győri L. János, *Izrael és a magyar nép történetének párbuzama a XVI–XVII századi prédikátori irodalomban = Egyház és művelődés. Fejezetek a reformátusság és a művelődés XVI–XIX. századi történetéből*, szerk. G. Szabó Botond, Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen, 2000, 29–50.

7. A 2Móz 38,21 nevezeli először az épülő szent sátozt a „bizonyosság hajlékának”.

8. Az Isten által adott törvény két tábláját ismét a „bizonyosság táblájának” nevezi a szöveg (pl. 2Móz 26,33), de ugyanígy a sorsformáló isteni jelenlét bizonyossága Áron kivirágzott vesszeje vagy a manna.

9. Ezek a feliratok leginkább akkor kerülnek a kutatók látóterébe, ha valamiért különlegesek. Így például a templombelsőben fennmaradt rovásírásos emlékeknek jelentős szakirodalmi van, melyből itt csak Sándor Klára kötetére hivatkozom: *A székelly írás nyomában*, Typotex, Budapest, 2014.

10. Sajnos ezen a ponton nem tudok megbízható, kiterjedt kutatásokra hivatkozni, csak azokra a megfigyelésekre, melyeket eddigi kutatásaim során tettem.

11. A templomi ülésrend kiterjedt irodalmából lásd pl. Csiszár Árpád, *A régi nemzeti rend nyomai a Felső-tiszavidéki templomokban és temetőben = Vallási néprajz I.*, szerk. Dankó Imre – Küllös Imola, ELTE Folklore Tanszéke, Budapest, 1985, 157–197; Faggyas István, *Lakosság és templomi ülésrend, 1–2.*, Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, Debrecen, 1990–1991.

12. Ilyen például az egykori Kis- és Nagycigánd községek által épített református templom, melyben a két település szerinti elkülönült ülésrendet a gyülekezet azt követően is megőrizte, hogy a települések egyesültek.

13. A testtechnikákkal, vagyis az egyes élethelyzetekben a test viselésének, használatának kulturális szabályozásával kapcsolatban lásd Marcel Mauss, *Szociológia és antropológia*, Osiris Kiadó, Budapest, 2000.

14. Vagyis nem évszámmal, hanem pl. X. Y. kurátor szolgálati idejére való hivatkozással.

15. Tudomásom szerint nem vizsgált, ugyanakkor az egész téma egyik legizgalmasabb kérdése az egyes közösségek által választott bibliai idézetek repertoárja, ezen belül az esetleges családi tradíciók feltárása.

16. A kehely felső része, az ivócsésze, mely a bort tartalmazza.

17. Szacsvay Éva, „...Isten dítősegere adta....” *Református egyházművészet – népművészet = Lélek és*

élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére, szerk. Selmeczi Kovács Attila, Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém, 2006, 73–82; Uő., *Kegyes adományok: tipológia és topográfia. A bánffy-bunyadi templom térszimbolikájához*, Acta Ethnologica Danubiana, 9, (2007/8–9.), 59–78.

18. A bizonyság fogalmának itt egy újabb jelentésrétegével találkozunk, amihez hozzá kell tennünk, hogy a huszadik századi vallási megújulási mozgalmak által a református vallásos nyelvben is meghonosított „bizonyágtétel” kifejezés lényege ugyanez a – szóban kifejtett – testimonium.

19. A következő elemzéshez lásd e lap alján található képet.

20. Az idézet nem pontos, a felirat „Szent Eltre mint Isten Követe” része kiegészíti a zsoltárverset.

21. Az újszövetségi Zsidókhoz írt levél szerzője a „bizonyság fellegeiként” hivatkozik az előző nemzedékek azon tagjaira, akik számára a hit vált a transzcendens mutatkozása megtapasztalásának lehetőségévé. Lásd a Zsidókhoz írt levél 11. és 12. fejezetét.



BHAKTI BENCE

Nandafalva öt napja

I

A vonathoz egy nagy szakállú és göndör, enyhén őszes hajú úriember jött elém. Meglepődtem, mert a Google-csoportos emailekre csak kósza válaszok érkeztek. Az enyémre nem reagált senki. Már azon gondolkodtam, hogyan fogok taxit ki a tanyára. De kijött értem. Leveles Zoltán – beavatott nevén Haridzsán – közeledik, széles mosollyal az arcán. Egy Citroënhez vezet, berakom a csomagjaimat a nagy adag zöldség, tökmag és köles társaságába. Már sejtem, hogy ezek lesznek az étkezéseink alapanyagai. „Arra figyelj, hogy az ablakot ne húzd lejjebb néhány centinél. Ha megtennéd, beragad!” – szól, miután behuppantam az anyósülésre.

Kellemesen társalogva hajtunk fel az autópályára. A sebességmérő óra nem jó. Nem mutat semmit, és mégis robogunk, Kistelektől a templomig. Még nem sejtem, hogy ez szimbolikus: valóban megáll majd minden ott a tanyán: idő, sebesség, ellenállás. Amikor megérkezünk, ameddig szem ellát, mező, derékig érő fűvel, néhol fa. „Ezt a helyet valaha víz borította.” – meséli. – „Aztán a Rákosi-érában lecsapolták, hogy termővé tegyék. De itt olyan homokos a talaj, hogy búza alig terem meg, és az is csak rengeteg öntözéssel. Régen virágzó tanyavilág volt itt. Ma már semmi.” Az ajtó nélküli kapu, ami elé leparkolunk, igazi indiai hangulatot áraszt. Fák között áll, kerítés nem választja el az udvart az úttól. De ez már megszentelt terület. Néhányan ott ülnek a konyhaként funkcionáló épület és egy indiai táncosnőt ábrázoló festménnyel díszített tornácos épület közt a padon. Üdvözlöm őket, aztán megkapjuk a holminkat: egy fémtányért, fémpoharat, egy kanalat és egy textilszatyrot. Ez a felszerelés kísér bennünket egész héten, amit mindenki maga mosogat majd az udvaron álló csapnál. Megtalálom a helyét, a konyha kis teraszát szegélyező kerítés egyik lécére akasztom. Lassan melegsünk be, még akadozik a beszélgetés. Mindenhol csend ölel át, és valahogy én is ebbe fészkelem be magam lassan. Egy könnyű, barackból és szilvából álló uzsonna után körbejárjuk a templomot, majd belépünk. A cipőt némán veszem le, és követem a többieket. Bent Haridzsán a szentélynek balra a földre fekszik, kezét előre nyújtva. Amikor vacsora után ismét visszamegyünk a templomba, csak leborul, úgy, hogy a feje, a két tenyere, a két térde, a talp elülső fele és a lábujjai érintik a földet. „A hindik nagyon elfogadóak. Ha keresztyén templomba mennek, lehet, hogy keresztet vetnek. De nem csinálnak problémát a rituáléból. Lehet, hogy lefekszenek, hogy kifejezzék önátadásukat, hódolatukat. Lehet, letérdelnek, és a fejükkel megérintik a talajt, hogy kilenc ponton érintkezzenek a földanyával. De az is lehet, hogy meghajolnak, miközben összeteszik a két kezüket a homlokuk előtt. Vagy jobb kezüket a mellkasukhoz érintik, és úgy hajolnak meg. Ez mindegy. Sőt, olyanok is vannak, akik lefekszenek, és meghengergőznek a szentek lába porában. Egy dologra viszont érzékenyek. Sértő, ha valaki a talpát mutatja a másik felé, vagy a szentély felé. És nem lépik át egymás lábát sem.”

Ott ülünk a szentélyben. Kriszta, az egyik önkéntes, aki már otthonosan mozog laza nadrágjában és egyszerű felsőjében az épületen belül, csendesen, de valami belső nyugalmat árasztva felkapcsolja a fényeket, amelyek a boltozaton egy kép mögött gyulladnak fel. Az Úr Visnu avatárjainak színes festményei most élénk színt kapnak. Átellenben velem Buddha ül az avatárok közt. Egy reformer, aki a védikus rituálék lélektelensége ellen küzd, megalapítva a buddhizmust, és ezzel a védikus vallás megújulását is elhozza. Tisztelettel veszik körül, sőt, a legfelsőbb megtestesülésének tartják. Eszembe ötlök, hogy vajon katolikus testvéreim mikor avatnák Luthert szentté – megmosolygom a gondolatot, és el is hessegetem. Inkább figyelek. Néhány gondolat hangzik el, közérthető stílusban és szemléletes képekkel, aztán visszatérünk a szállásra. Fiúk négyen vagyunk, a lányok hatan. Még felszínesek a beszélgetések, de lassan kiderül, ki honnan jött. Nagyon vegyes a csapat, de izgalommal várom az eszmecsereket, az együtt töltött órákat. Robi és édesanyja Szerbiából, Dani Pestről jött egy ingatlanhirdető cég alkalmazottjaként, Balázs, aki Pécsen pszichológiát tanul, Kecskemétről. Éva jegyzető a makói piacon, Márti hivatalnok, Emese lakberendező, ingatlanközvetítő, szabadidejében olvas, és egy könyv megírásán is túl van. A többiekről egyelőre semmit nem tudok. De már látszik, hogy mi leszünk a mag, akikhez még majd egy-két napra mások is érkeznek.

A második nap jogával kezdődik. Még sosem csináltam, az egyszerűnek tűnő törökülés is csak erőlködve sikerül. Bokám fáj, derekam feszül, és nem bírok ki egyenesedni. De szerencsére nem kell így sokat ülnöm. Igyekszem nem a feszülő lábizmaimra koncentrálni, miközben megtudom a bevezető gondolatokból, hogy a jóga összekapcsolódás a legfelsőbbel, és nemsokára megtapasztalom, hogy amit csinálunk, valóban sokkal több, mint testgyakorlat. Igazából rituálé, melyben miattal kiegyenesedünk, lélekben meghajlunk. Fel kell kelnünk, és mezítláb a templom melletti fűre lépni, hogy a földanyával érintkezzünk. „Amikor a Földdel érintkezünk, akkor azt tesszük, amiért mások több ezer forintot fizetnek. Átmasszírozzuk a talpukat, de közben mi is megmasszírozzuk a földanyát. Biztos jólesik neki, hogy nem csak kihasználják.” Meglepődök a gondolaton, ami elsőre egy önmagát civilizáltnak gondoló agy számára furcsa lehet, egy keresztyén pedig rögtön összeráncolja a szemöldökét. A földanyát masszírozni? Micsoda pogányság ez?! De engem nem ezek a gondolatok környékeznek. Ami meglep, az a tisztelet és szinte gyengéd odafigyelés, mellyel az alatt a néhány kör alatt, amelyeket a talpunkon, majd lábujjhegyen állva, belső és külső talpélen megteszünk egymás mögött sorjázva, a természetre gondolunk. Miután visszatértünk, és a templom mögött helyet foglalunk a félkörívet rajzoló kikövezett területen, újabb tiszteletadásra készülünk. De még nem azonnal. Zoltán *prāṇayāma* gyakorlatot mutat be nekünk, vagyis lélegezni tanít bennünket, de ezzel is sokkal többet tesz, mint egyszerű friss levegőzésre buzdítást. A tüdő aljának, közepének és felső részének megtöltése a befelé figyelés első lépése. A kint helyett a belső feltárulásának egyik módját ismerjük meg. Nehéz koncentrálni, mert számolok: dupla annyi idő alatt kilélegezni az alaposan beszívott levegőt, mint belélegezni. De közben dupla annyi idő alatt benn is tartani. Nem egyszerű, erőszakot kell vennem a felszínes légzésem, hogy az izmok olyat tanuljanak, amit eddig alig, vagy csak néha és ösztönösen csináltak.

Mert csinálták már azt, amit most, egy ideges pillanatban, nagy lélegzetvétellel és benntartott levegővel kontrollálva a dühöt, összepréselt mellkassal és megfeszülő izmokkal igyekezve erőt venni az eltorzult mimikán. Vagy egy nagy sóhajtás közben, néha lemondó, máskor fájdalmas érzések közt hányódva. De most nem erről van szó. Az élmény persze csak a második nap kezd kibontakozni, amikor már a számolás mellett jut idő a csendre is.

A 4-5 perces *prāṇayāma* gyakorlat végeztével új rituálé veszi kezdetét: a nap-tisztelet. Nem bonyolult a mozdulatsor, de érzem, hogy Kriszta, aki jógaoktató, gyakorlott és szabályos mozdulatokkal teszi azt, amit én ügyetlenkedve, önmagammal küzdve. Még jó, hogy Haridzsan megnyugtató módon többször is felhívja a figyelmet arra, hogy óvatosan, ne erőlködve csináljuk a gyakorlatokat. Szép és harmonikus már ez az egyszerű mozgás is. És közben az jut eszembe, hogy a saját református közösségeinkben milyen silány is az imakultúránk. A testet szemérmetesen vagy durván toljuk félre, ahelyett, hogy elfogadnánk és gondoznánk. És íme, itt egy évezredes hagyomány, melyből lehetne tanulni: tisztelni a testet, és olyan gyengéden gondoskodni róla, mint amilyen puhán a tűre léptünk, miközben a legfelsőbbre, az Istenre figyelésre összpontosul minden, ami ezt a mozdulatsort végrehajtja, az izmok, az ízületek, a belső szervek és a légzés is. Meditációval ér véget az alkalom. Furcsa, ahogyan a vezető szavai és a koncentráció reakciót váltanak ki az izmokban, lábfejtől a fejtetőig. Alig tudtam visszaérkezni a valóságba, úgy érzem magam nyaktól lefelé, mint egy zsák, mely nem reagál semmire. „És miközben könnyedén és súlytalanul lebegek, látom az univerzumot, a csillagokat és csillagrendszereket, látom a Földet, a kék bolygót, látom a vizeket, a kontinenseket, látom a Kárpát-medencét, az Alföldet, látom a templomot, és mögöttem magunkat, ahogyan meditálunk, látom a testet, melyben én lakom, és miközben megköszönöm, hogy ezt a csodálatos eszközt kaptam, hogy engem szolgáljon az igazság megismerésében, kezdem érezni a tagjaimat, megmozgatom a lábujjamat, a kezeimet, lassan felülök és megfordulok, kezeimet összedörzsölöm, és a szememre teszem, hogy felkészítsem arra, hogy lássam ezt a csodálatos világot.” Kinyitom a szemem, Haridzsan, aki szertartásos lassúsággal mondta végig a meditáció lépéseit, mosolyogva ül előttünk, és ennyit mond: „Boldog születésnapot.” Mosolygok, bár még nem értem, mire gondol.

Ugyanennek a reggelnek nagy élménye a reggeli *pudzsā*, a felajánlási szertartás. Az öt elemet ajánljuk fel Krisnának, én a saját Istenemnek. És itt ebből sincs probléma. Mert amikor a kagylókürt megszólalt, és a tűz felajánlása során a szentély előtt álló kis asztalkáról felvettem a mécsest, és az óramutató járásával meg egyező irányba forgattam, az járt az eszemben, hogy ki kellene békülnöm a saját Istenemmel. Összeszorult a torkom, nehezen tudom visszatartani a könnyemet, de a dac is előjött. Zavartan tettem le a mécsest, és elhessegettem a gondolatokat. A jelenbe akartam visszatérni, hogy ne kelljen semmire se figyelni, csak arra, ami előttem van. Visszaálltam a többiekhez, de a virágot, ami a földet jelképezi, már gépiesen emelt kezekkel tartom a fuvolázva táncot lejtő és *mutri* társaitól körülvelt Krisna szobor elé. A tűz odaszánása már nélkülünk zajlik. Közben végig szól a csengő és a gong, amelyet Dani üt, ritmikusan: dadam, dadam. Monotóniájukat az oltár előtt zajló szertartás mozgalmassága ellensúlyozza: Haridzsannak jár a keze,

lángot gyújt, vizet önt egy kis kagylóba, pávatollas legyezővel végez szabályos és kecses mozdulatokat, és mindezt megteszi felénk is. Alig tíz perc az egész – mire észbe kapok, már megszólal a kagylókürt, mely a rituálé végét jelzi. Kicsit kábán letelepszem a többiekkel, ki a templomhajó két oldalán a falhoz épített ülőkékre, ki párnákra, melyek a padok mögé ügyesen elejtett tárolókból kerülnek elő. Tanítás következik...

II

A munkát már alig várom. A szállásunk mellett, jó 7-8 perc sétára a templomtól, egy kis épület áll, amelyet Haridzsan remetelaknak álmódott meg. „A hely története röviden annyi, hogy ez disznóól volt, ahol olyan állatokat tartottak, melyeket arra tenyésztettek, hogy megegyék őket. Mi pedig megláttuk a helyben azt, amit a disznókban is: a lelket. Hogy itt lehet valami más, egy olyan hely, ahol isten van a középpontban.” A lak neve Varāha lesz, ami nem más mint Visnu egyik avatárja. Visnu egyik alkalommal, amikor özönvíz fenyegette pusztulással a világot, vad-disznó képében szállt alá, és agyaraival kiemelte a szárazföldet az áradásból. Ekkor jöttem rá, hogy valójában itt is istentiszteletet végzünk. Hiszen nem magunknak, és nem is a jövő remetének építünk, hanem annak, aki körül itt minden forog. Mert például az étkezés is körülötte forog. Lassan, a harmadik nap tudom meg, hogy az ételeket nem kóstolják, azokat arra elkülönített edényekben készítik. Nem mehetek be csak úgy a konyhába egy flakonért vagy egy késért, mert az asztalnál azokat nem használhatom. Haridzsan és a másik brahmin, Mādavi hozzák ki az ételt, de még a repetát is, és nem mászkálunk étkezés közben. Ami ezekben furcsaságnak tűnt, az egyik közös ebéd mellett feltett kérdés után evidenssé vált. „Az, amit eszünk, valójában nem csak nekünk készül. Ebből megy a szentélybe, felajánlásként, mégpedig az első falatok. Nem kóstoljuk elő az ételt, mivel Krisna eszik belőle először. Valójában úgy van ez – magyarázza Haridzsan –, hogy az isten számára elkészített ételből kapunk mi is. Mi az ő udvartartása vagyunk, az ő vendégei. És a királynak szánt ételhez másként viszonyulunk. Nem turkálunk bele, nem vágjuk meg a kisbicskánkkal.” Miközben beszél, az jut eszembe, hogy hogyan is étkezek én. Amikor azt mondom: „Jövel Jézus, légy vendégünk...”, akkor rosszul imádkozom. Hiszen minden az övé. És én vagyok az ő vendége. Az a megtisztelő, hogy az otthonomban jelen lévő Úr ad mindabból, amiből élhetek, és elegendet ad. Sőt, ha belegondolok, bőségben élek. És hasonlóan a munka is. Vajon nem ő az, aki a tudással megajándékoz, aki a helyet és az időt megteremti, hogy a szószéken róla prédikálhassak? Akinek itt Nandafalván társa lehetek abban, hogy épüljön az a lak, amely másokat segít majd közelebb kerülni hozzá? Nem egy aprócska kéz és láb, szív és száj vagyok egy múlt és jövő felé áradó, meg nem szűnő folyamatban, amikor Balázssal a szélrongálta kiülők nádtetejét drótozzuk vissza a keresztrudakhoz, hogy más azalatt árnyékot találjon? Hányan fognak az alatt ülni, akik jól fognak ott enni és beszélgetni? Hány kereső lélek ül majd ott, tücsköket hallgatni, mély dolgokat megbeszélni, vagy csak a rekkenő hőség elől behúzódni?

Dolgozunk. Keményen. Első nap az ólat takarítjuk, leszáradt maltert törünk fel és lapátolunk, az ajtófélfákat szabjuk ki és illesztjük a helyére, szigetelést szege-

lünk, míg a lányok a bútorzatot, az ágyat, a kis asztalkákat, majd már másnap az ajtókat festik. Haladunk, lassan, péntekre a falazás és vakolás marad. Nem leszünk készen, de látványos dolgokat végeztünk el. Megelégedéssel szemlélem a készülő kis otthonokat. Persze csak egy ideig ez a munkám. Balázssal másfél napot töltötünk a nádtetőik kijavításával. De megérte. És közben alakulok. Már más a jóga, könnyebb, kicsit többet tudok befelé figyelni, bár még nem tudom, mire is kellene összpontosítani. Még gondolatlan a reggel. A *pudzsā* új elemmel bővül, kikerül egy kis hajtott ívű mécses a tűz felajánlása után az oltár mellől. Kriszta odatartja elem, és látva zavaromat, mutatja, hogy hajtsam a lángot magam felé, és érintsem meg a homlokom. Mint később kiderül, ez a felajánlott tűzből való részese-dés, az áldás kisugárzása, visszatérése hozzánk. A tanítás alatt előkerül a harmóni-um, melyet az angolok honosítottak meg Indiában. Pontosabban a hinduk vettek át, és alkalmazni kezdték az ősi népdalaik kíséretéhez is. Az ének nagyon szép. Haridzsán halkán énekl, két versszak egy Bhaktinod Thakur által írt énekből, majd egy mantra kapcsolódik hozzá, a jól ismert Hare Krishna. Elszorul a torkom, miközben hallgatom. A zene felkavar, eszembe juttatja az előző napi tűzfelajánlás-kor érzett elgyengülésem, és a hangot, ismét. Ki kellene békülni az istennel. Nem tudom megállni, hogy kicsorduljon a könnyem. Elmorzsolom a szemem alatt, lehetőleg úgy, hogy a többiek ne lássák. Az ének üteme gyorsul, a szótagok egyre sűrűbben sorjáznak a dallamív alatt, a végén már alig kivehető a szanszkrit szöveg. És másnap még többet kapunk. A *pudzsā* alatt a kis mécses után egy szépen meg-munkált kis hasú, karcsú nyakú edény is odakerül az oltár előtti asztalkára. Hari-dzsán felemeli, és a kis csúcsos tetején lévő lyukakon át minden lendítés után víz pröcköl ránk. Az áldás egy újabb formája, mely az odaszánás, tisztelet és vissza-áradás körforgásában visszajut hozzánk: az öt elem, a víz, a tűz, a föld, a levegő és az éter, érte, neki felajánlva áldottként érkezik meg, hogy élni tudjunk velük, sose felejtve, kihez is tartozunk valójában. A tanítás előtt pedig újabb újdonság vár, a dob és egy dobbal kísért ének. Érdekes dolgok hangzanak el imperszonalista és perszonalista irányzatokról. Nagyon is szimpatikus és nagyon ismerős, amit hallok: a legvégső valóság egy személy, akihez kötődni lehet.

Negyed tíz körül megszólal a gyomrom. A reggel hét órától fél tízig a lélek és a test koncentrálásával, felkészítésével telik. Gyűjtjük az energiát, de még nem az el-fogyasztott ételből. Csak ezután megyünk reggelizni. Teljes kiőrlésű tönkölybúza-kenyeret eszünk, mely ott sül helyben, egy önkéntes által épített kemencében. A szertartás jut eszembe, az áldás, mely visszaáramlik ránk. Az ajándék, a kenyérsü-tő hely, mely Őt szolgálja, és neki lett felajánlva, most nekünk segít, hogy megis-merjük őt, és éljünk általa. És itt van valami mély hasonlóság az én keresztyén hitemmel. Mert Haridzsán meg van győződve arról, hogy a hinduizmus is monote-ista vallás, és amikor feltettem a kérdést, hogy miben látja az istenszeretet lénye-gét, azt válaszolta: neki szolgálni mindennel. Vagyis, saját nyelvemre lefordítva: Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből, teljes lelkedből, és teljes erődből. Ekkor döbbsenem rá arra, mennyi minden köt össze bennünket... és még ha nem is merem azt mondani, hogy a lényegben vagyunk társak, hiszen nem ismerem a hinduizmus bonyolult szertartásrendjét, se az utakat, melyeken a *samszāra* végé-hez lehet érni, de mindenesetre a számomra legfontosabbnak tűnő dologban azt

éreztem, hogy egyetértünk. Mert a *bhakti*, az istenért végzett szolgálat, a teljes odaadás aktív útja az, amit én is járok. Vagy járnom kellene.

Ebéd után két nap is mesét kaptunk. Egy-egy történetet, a templom előtti réten, a mesterségesen kialakított, náddal szegélyezett tavacska mellett, egy fa alatt. Az első szerdán hangzik el. Amikor elhelyezkedünk, egy család érkezik, két kisgyermekkel. A hétéves forma lány és egy nála fiatalabb fiú is odatelepszik hozzánk. A dinnye Haridzsán mellett, kezét rajta nyugtatja. És kezdődik a mese. Egy királyról és a tanácsadójáról, akik két katona társaságában indulnak neki a dzsungelnek. A bölcs tanácsadó már nem sokat szól, de amikor megszólal, mindig azt mondja: „Jól van ez úgy, ahogy van!” A dzsungelbe vezető úton egyre nehezebben halad a menet. A király, országa legkiválóbb harcosa, megunva a lassú tempót, félreparancsolja katonáit, hogy maga vágjon utat. Csakhogy ahogy szabdalja a dús növényzetet, egy hirtelen mozdulattal lecsapja az egyik ujját. A katonák ellátják, és amikor a tanácsadó a seb felé hajol, csak annyit mond: „Jól van ez így, ahogy van.” A történet ismerősen végződik: a király felháborodik, a tanácsadót a katonákkal hazaviteti és bebörtönözteti, és amikor egyedül marad, egy helyi kannibál törzs kezére jut. Fel akarják áldozni, de a szertartást végző pap felkiált: „Álljatok meg! Ennek az embernek hiányzik egy ujj! Nem lehet feláldozni. Engedjétek el!” A király hazatér, és maga elé hívatja a bölcsét. „Sajnálom, amit tettem. Igazad volt. De mondd meg, mi volt abban jó, hogy téged börtönbe vetettelek?” „Hát az, királyom, hogy nekem megvolt mind a tíz ujjam.” Nincs kommentár, csend van kicsit. Ülpszik a mese és az üzenet. Közben elnézek a templom felé, csodálom a fa alatt meg-meg libbenő árnyékot, a fény borította fűvet és templomépületet. Egy csipetnyi India költözött ide. De nem sokat elmélkedünk, ideje dolgozni. Drótozunk, Balázssal beszélgetünk. Még nem tudom, hogy az esti, asztal melletti beszélgetésben elhangzott mondat másnap igaz lesz rám. Mert amikor a vacsorát fogyasztjuk, megjegyzem az egyik mondatot, amelyet Haridzsán mond. „Először az ember választ egy gurut. Aztán ahogy halad előre, egyre több guruja lesz. A lelki út vége pedig valahol az, amikor mindenki a guruddá válik. A fű, amelyen taposol, a fa, mely békésen tűr, az éneklő madár, az egész világ, ami körülvesz.” Így történt velem másnap. Balázssal beszélgetünk, kicsit vitázva, óvatosan pengét váltva. És egy ponton elhangzik a mondat, amelyet sokszor hallok mostanában. „Csak az a baj veled szerintem, hogy te ésszel akarsz megoldani sok mindent. De a szív útja más.” Igaza van. Hallgatok, letörlöm az izzadt homlokom, aztán elterelem a beszélgetést. És másnap reggel, miután Mādavi elvégzi a szertartást, és Zoltán bemutatja az indiai dobót, a tanításon ugyanez hangzik el. A tudás megszerzéséről beszél, egy olyan témáról, melyről a hét elején még szó sem volt. De valahogy idekerült, és nekem beszél. A tanítás ismerősen hangzik, és mégis újként hat. Azt hallom, hogy a korlátolt elme nem képes felhatolni a mennyei igazságokig. Kell, de az nem visz közel. A tudás fentről száll alá, és azt nem az értelem vagy az elme fogja fel. Ahhoz nincs receptora. Az út a szolgálat útja. Rádöbbenek, már legalább két gurum van. De még több lesz. Mert péntek este, a Ladachi gyermekek angol beiskolázásának hátrányairól szóló dokumentumfilmről beszélgetve, amelyet aznap este néztünk, gyalogunk hazafelé. Két doboz cigarettát téve ki a szálláshelyünk előtti asztalra, este tíz körül tovább beszélgetünk. Felettünk a gyönyörű csillagos ég, számtalan olyan

csillaggal, amilyen Budapest felett láthatatlan a város saját fényei miatt. Arcaink félhomályban, csak a cigaretta serceg és izzik fel, miközben emberről emberre jár a szó. A beszélgetés lassú folyású, ahogy az elmélkedés tempója diktálja. Szó van kapcsolatokról, hibákról, berögzültségekről, félelmekről. Egy kicsit mindenki magáról is beszél, miközben nem cél a kitárulkozás. De a téma súlya, az elhangzott gondolatok megannyi tanításként pihennek meg a csendben. Figyelek, beszélek, és azt veszem észre, hogy nem pusztán raktározok, hanem a többiektől mint tanítóimtól kapok. Messze járok még az út végétől, mert van, akitől zokon veszem, amit mond. Ő nem tudja, de én érzem. Újabb tanulnivaló – a befogadás kudarca is újabb tananyag.

III

A szombat különleges. Csak délelőtt dolgozunk, megebédelünk, és a rekkenő hőségben egy kis túrát teszünk Abhay Narayannál, Haridzsán és Mādavi magyar mesterénél. A tanyák közti földeken, frissen nyírt úton tartunk egy fákkal benőtt hely felé. A lombok közt egy pici, magas tetejű épület tárul elénk. Haridzsán odalép, kinyitja az ajtót, és betessékel bennünket. A lábbelinket lehúzza lépünk be a kis márvánnyal burkolt helyiség hűvös kövére. Egy nagyjából ember nagyságú márványtábla áll velünk szemben, a falra helyezve. Rajta a felirat: Gurudévánk, Szvámi Bhakti Abhay Narayan és az évszám: 1954–1993. Alatta egy kagylókürt rajza és egy szimpatikus fiatal férfi mosolygós arca. „Balesetben halt meg.” – meséli Haridzsán. – „Pécsen tanított az egyetemen filozófiát és szanszkritot. Sokszor éjszakákat végigdolgozott, és az egyik útja alkalmával valószínűleg elaludt a kormány mellett.” Kilépünk, és egy nádfedeles ház felé indulunk el. Mādavi fogad bennünket, szokásos kedves mosolyával. Valószínűleg így is fog megmaradni bennem: ezzel a mosollyal, amellyel az ételt szolgálta fel, amellyel a repetát hozta ki és kínált bennünket. Komolyságot csak akkor láttam rajta, amikor az oltár előtt állt. De a szeme akkor is tiszta volt és csillogott. Neki is.

Belépve a régi épületbe megüt az idős házak szokásos szaga. Gyorsan hozzászokik az orr, már csak azért is, mert jobbra kanyarodva egy dolgozószobába lépünk, és a többi érzék stimulációja felülírja a szaglását. Egyszerű bútorzat, velem szemben egy íróasztal, rajta egy Krisna szobor, iratok. A székre ráakasztva egy kabát, egy sapka. Mintha csak éppen most hagyta volna ott valaki, hogy kiugorjon valamit elintézni. Az asztal mellett ablak, az ajtó és az ablak közt pedig könyvespolcok. Rajta angol és magyar nyelvű könyvek. „Ez a könyvtár akkor egyedülálló volt itt Magyarországon, a rendszerváltás előtt. Ma már persze vannak sokkal jobbak.” – meséli Haridzsán – „Ez a hely múzeum is. A kabát és a sapka az, amit az utolsó útján viselt.” Az asztalnak háttal ül, mi pedig már a földön, polifómokon egy kört alkotva. Hátamat a könyvespolcnak támasztom, miközben hallgatom a mesterük történetét.

„Megvannak az utolsó dolgozatok, amiket sosem javított ki.” Haridzsán hátra nyúl, kivesz az íróasztal jobb középső fiókjából egy dossziét, és elénk téve kinyitja. Kézzel írott beadandók, kurzusleírások, jelenléti ívek bukkannak elő, ahogy lapoz. Közben az amerikai misszió történetét meséli el. Körbead egy könyvet is, me-

lyet ő lektorált és adott ki. Belelapozok, és jó helyen nyílik. Szexualitás, házasság, kötelességek. Olvasni kezdem, miközben a hangok már nem állnak össze értelmes beszéddé körülöttem. Beszippantanak a betűk, a lapok, amelyeket olvasok. „A vállalt kötelességek nem visszamondhatók.” „Ha a szexualitás lenne, ami boldogít, akkor a prostituáltak lennének a legboldogabbak. De ez nem így van.” Becsukom a könyvet, visszateszem a polcra. Egy Krisna gyermekkoráról szóló, illusztrált könyv kerül a kezembe. Miközben lapozgatom, szó esik Krisna alászállásáról. „Krisna azt jelenti, hogy ellenállhatatlanul vonzó. Amikor valaki rácsodálkozik valamire, de úgy, hogy nem tudja levenni róla szemét, mert hatalmába keríti az, amit lát. Krisna ilyen, aki megtestesülve eljön.” És ekkor hangzik el a tábor egyik legszebb mondata: „Krisna a szeretet fátylával leplezi el istenségét.” A Fiú jut eszembe, aki ugyanezt teszi. Szeretni jön, lemond istenségéről, hogy közel kerülhessen, és ellenállhatatlan vonzásával magához emeljen.

Visszafelé rám tör a fáradtság. Furcsa, most először érzem ezt. Tudom, miért van, legalábbis a fizikai oldalával tisztában vagyok. Péntek este hajnali kettőig még jegyzeteket írtam. De valahol feltámad bennem a tudat, hogy lassan vége. És kezdenek előmászni a hét közben a tudat mélyére húzódó démonok. A telefonomon a tábor idejére kikapcsolt netet vissza-visszakapcsolom. Megnézem a Viber- és Messenger-üzeneteim. Felmegyek a Facebookra. Rápillantok az Instagramra. És persze, hogy egy lányismerősöm fürdőruhás képe az első, amit meglátok. Mosolyra húzódik a szám, mert tudom. Ez is egy démon. És még csak nem is személyre szabott. Csak egy elemi ösztönt mozgat meg, mely elboríthatja az egész tudatot, ha nem kontrollálják. Készülök a visszatérésre, és az elme, ahogy ők hívják, a teremtéshez és anyaghoz ragadt képzelgések, vágyak, kifinomult gondolatok világa megpróbál visszatérni, és uralma alá hajtani. Megint rájövök, mennyi dolgom van. Nem odakinn, hanem önmagammal és önmagamban. Megküzdeni az elmével, a hétköznapiakkal; a dilemmákkal, melyeknek egy részére választ kaptam, és azokkal is, amelyekre még nem. Este képes bemutatót látunk Leveles Zoltán indiai utazásairól. És közben elhangzik egy-két gondolat, ami megmarad. Fakírokat látunk, akik arcukat átszűrják valami fehér, talán csontból készült pálcával. Haridzsán már kommentálja is. „Ez az irány viszonylag ritka, de a vágyak leküzdésének alapvetően két útja van Indiában. Az egyik az aszkézis. A fájdalom révén arra emlékeznek, mit jelent az érzékek és az elme rabságában élni. Ezzel együtt pedig a testet rendszabályozzák. A másik út pedig a szolgálat és az odaadás útja, melyen az isten iránti vágy olyannyira betölti a szívet, hogy a más irányú igényeknek egyre kevesebb hely jut.” Igen. Ez az, amit én is gyakorolni próbáltam, míg ki nem üresedtem. Érzem, hogy igaza van. A szeretet, ami betölt, az képes megváltoztatni. De most nem akarom. Pedig a tábor hete alatt egyre kristálytisztábban érzem, hogy ide kell eljutnom. Hogy vissza kellene térnem – *ad fontes*: egészen a gyökerekig. Az esti beszélgetés már nem vonz annyira. Sok mindenről szó esik, de a fáradtság úgy telepszik rám, mint valami köd. Szeretném újra megnézni azt a képet. Küzdök vele, és nem teszem. Még egy cigarettát kihúzok a dobozból, meggyújtom, és beleszívok. Balázs közben előveszi a tabletjét, hogy egy csillagvizsgáláshoz szükséges applikációt megmutasson. Ez kizökkent szerencsére: felkelek, és az ég felé tartott tableten megjelennek a látható csillagkonstellációk. Ez már a második este,

amikor a kristálytisza eget kémlelem. Az elsőt egy mély beszélgetés után. Akkor a nyolcadik zsoltár jutott az eszembe. Hangosan mondtam végig: „Ha látom az eget, kezéd alkotását, a holdat és a csillagokat, amelyeket ráhelyeztél, micsoda a halandó – mondom – hogy törődsz vele, és az emberfia, hogy gondod van rá?” Elborít valamiféle hála, a kicsinység érzetével keveredve. „Milyen kicsik is vagyunk – szólal meg Dani – Csak egymáshoz képest tudunk nagyok lenni, de az univerzumban olyan aprók vagyunk, hogy nem is látszunk.” Eszembe jut a meditáció utolsó szakasza, amikor a világmindenségből térünk vissza a saját létünkhöz.

Az utolsó nap azért nem csak tengés-lengés. Reggel jógával kezdünk. Füstölők égnek a kis hátsó tér közepén lévő oszlopon. Kellemes illat keveredik a madárfütyökkel, a frissen vágott fű zöldjével. Haridzsan a szokásos szőttes ruhában: egy bő ing és egy ugyanolyan színű nadrág. Kicsit rasztásnak tűnő hajával és hosszú szakállával úgy néz ki, mint egy guru Indiából. Persze ő nem akar az lenni. Ahogy senki. Mert a teher hatalmas, a felelősség nagy. De ha egy tanítvány megkeresi, és beavatást kér, nem utasítják el az útkeresőt. És a hagyomány továbbörökítése is ezt kívánja. Mester nélkül a tradíció kihalhat. A reggeli *pudzsánál* én fogom a kongát, melynek ritmusa a felajánlást kíséri. A másik oldalon Haridzsan kis cintányérokkel kíséri. Nem bánom, hogy most nem kell végigcsinálnom a szertartást. Jól esik a monoton, kicsit tompa bongás és a ritmus, ahogy a többiek az oltár elé állnak, és teszik, ki tudja miért, azt, amit tesznek. Valószínűleg keresnek. És ez többeknél mély fájdalomból ered. Ráérzek, amikor Emese küzd a saját véleményének elfogadtatásáért, vagy amikor eltöröl egy könnyecseppet a szeme sarkában. Akkor is, amikor Dani velünk beszélget. Éreztem abban, amikor az első nap után már haza akart menni, hogy nagyon a komfortzónáján kívül van most. Éreztem Balázs igazságkeresésében, a jóhoz-rosszhoz való makacs ragaszkodásában, a második este vitájában. És talán ők is érezték rajtam – a túlműködésemben, elejtett szavaimban, a problémákból, amelyeket egy-egy beszélgetésben felhoztam, persze általánosan.

Haridzsant hallgatom, ahogy a kagylókürtnek a szertartás végét jelző hangja után harmóniumon most új dalt játszik. Van valami lelki rokonság köztünk. Gondolkodásában, abban, hogy sok mindent csinál, de legfőképp abban, ahogyan azt csinálja. Azt vettem észre, hasonlóan teszi fel a kérdéseket, és a válaszok, amikre rátalált, nagyon hasonlítanak az enyéimre. Kicsit megváltozik a dallamív, más ritmust vesz az ének. Haridzsan hangja halk, de határozott. Kezének mozgása, a harmóniumjáték a dallamot követi. Közben arra a pillanatra gondolok, miközben a zenét becsukott szemmel szívom magamba, amikor péntek este odaléptem hozzá, és azt mondtam neki, tanácsot szeretnék kérni tőle. A mosolya megmaradt, miközben válaszolt: „Én azt nem tudok. Megtanítasz rá, hogy kell?” Gondolatban már a réten sétálok mellette, a szombati kiránduláson, mestere házához közeledve Tár-samul szegődött. Tíz perc beszélgetés után feltette a kérdést, miközben a fű surrogott a lábunk alatt, miről akartam kérdezni, és én azt mondtam, már sok mindenre választ kaptam, és nem fontos már tárgyalnunk. Talán hiba volt. De megijedtem attól, hogy kiadjam a titkaim, a belső harcaim. Hiszen nem is ismerem. A meghallgatás iránti vágy és a szorongás harcolt bennem. Nem tudom veszítettem-e, vagy sem.

Szerényen reggelizünk, és nem úgy, ahogy a héten. A sok újdonság ugyanis etette magát, és a második nap már azon vettem észre magam, hogy elteltem. De

nekem személyesen, aki bizonyos rutin alapján, egy megszokott repertoárból étkezik, rengeteg új ötletet ad a vegetáriánus koszt. Földimogyorókrém, csicseriborsókrém, karfiolpörkölt, vegetáriánus pizza, házi sütésű teljes kiőrlésű tönkölybúza-kenyér, kókuszgolyó banánnal édesítve, tofus leves és még ezernyi más. A vasárnap reggeli menü kemencében sült kenyér, földimogyorókrém, paradicsom, paprika, főtt kukorica, valamint kakukkfűből, gyömbérből és szegfűszegből készült tea. Miközben eszünk, azt találom mondani, hogy úgy éreztem magam, ahogy a tanítványok érezhették magukat a színeváltozás hegyén Jézussal. Péter azt mondja: „Mester, jó nekünk itt, építsünk sátrat!” Nem mond rá semmit, csak a következő mondatomat kommentálja, melyben azt mondom: Sokkal többet kaptam, mint amennyit adtam. „Az a jó, ha így érez valaki.” Elmosogatunk, ő megy vissza a disznóólhoz, és megyek én is. Még egy utolsó nekirugaszkodás, hogy a két helyiséget felvakolva, lesimítva, réseit betömökdvé hagyjuk ott. Bekeverjük az anyagot, és nekiállunk. Jót tesz. Meditatív, elcsendesedő munka folyik. Nem sokat beszélünk. Néha felröppen egy-egy poén, néhány instrukció, de egyébként csak a spakli és vakolókanál surrogását hallani. Pontosan végzünk, elmosom a holmikat, összepakolok bent, lezuhanyzok, és megyek vissza enni. Egykor találkozunk. Nem gondoltam, de hivatalos táborzárás van. Leülünk a templom mellett az árnyék borította fűbe. Rálátok a helyre, ahol meditálni szoktunk. Mindenki elmondta, mit kapott, mindenkit megtapsoltunk, és kaptunk egy sárga sálat is. Nehéz búcsúzni. De a vonaton kapok egy ajándékot még. Danival beszélgetünk. Ő Kőbánya-Kispestig megy, én Zuglóiig. Amikor kettesben maradunk, először csak az utazásairól beszélgetünk, aztán lassan megnyílik. Tudom, miről beszél. Szorongásaink és démonaink összekötnek. Más életpályák, más mozzanatok, a konkrét megnyilvánulási formái mások. De a mélyen ugyanaz dolgozik, félelem, csalódás, görcsök. Mint mindannyiunkban. És tanít. Ő is a gurum egy negyedórára, sőt konkrét tanácsot is ad. Kicsit önironikusan, szabadkozva, de beletalál.

IV

Miután leszálllok, egy teljesen más világban érzem magam. Valóban, olyan megtapasztalásokkal, melyek után már nem leszek ugyanaz. De nem is lehetek, hiszen akarva jöttem ide. Keresni, tapasztalni, az utat megtalálni. Kicsit kábít a Keleti zsi-bongása, a templom jár a fejemben, a csend, és az, hogy tábort akarok ott verni, nem eljönni soha. Aztán rájövök, hogy valójában mégis letáboroztam ott. Egy lélekövek feszíti onnan mostantól a sátorponyvát, amely alatt élek.

De a történetnek még nincs vége. Otthon, az élményeimet mesélve azt találom mondani, hogy arra jutottam, ki kellene békülnöm az Istennel. Erre a feleségem azt kérdezi: – Tudod, mi volt a Spurgeonben a napi ige aznap, amikor elmentél? A gulyásleveshez aprítom a zöldséget éppen. Ő eltűnik, majd megjelenik. A kezében nyitva az áhítatos könyv. Automatikusan a lap tetejére pillantok, mint aki rutinos, és tudja, hol kell keresni a rövid szakaszt, amihez kis magyarázatok vannak fűzve. Hóseás próféta szavait olvasom. „Azért most én csábítom el őt, elvezetem a pusztába, és szívére beszélek.” Elszorul a torkom. Megint rám tör, ami a szertartás közben vagy Haridzsan éneke közben. „Aha, igen.” Csak ennyit bírok mondani. Gyor-

san visszafordulok a tűzhely felé, és kavarok a húson, ami a hagymán pirul, hogy el tudjam nyomni a sírást, ami újra elő akar törni belőlem. Igen, tett egy próbát. Most is. Hallottam, ahogy hívott. Egy hindu szentélyben. Krisnát dicsőítő ének közben. Egy hindu oltár előtt felajánlást végezve. Csak másnap ámulok el, milyen nyitott Isten az, akivel haragban vagyok. Ezer arcából láttam még egyet, ezer esz-közéből egy újat. Ott kinn a pusztában új csábítással közeledett. És úgy jártam, hogy lázadásomban többet tanultam róla, mint mellette éveken át. És ezért a köszönet, ha más még nem is, de mély és őszinte bennem.

BÁLINT PÉTER

Élő templom az ember

KERESZTÉNY VALLÁSI „TÖRTÉNETEK” ÉS ELEMEL SZERVESÜLÉSE A NÉPMESÉBEN

„Nem hiában gondultuk így rá, hogy a Jó Atya a földi népet az ő testalakjára teremtette. Ha idelelni vónának, annyiból lehetne elválasztani az embertől, hogy ők a fényességgel”¹ – mondja Fedics Mihálynak az egyik folyton csak „imádkozgató” mesehőse, aki pirkadat után, hogy álom fordult a szemére, a karosládán hirtelen elszunnyadt és betekintést nyert a mennyországba.² Az álomra szenderülő cseléd belső vagy lelki szemei előtt, mintegy látomásban megjelenik az Atya, akiről hétről hétre azt hallotta a templomi szentbeszédben, hogy az embert az *Ő arcképére* teremtette.³ (Órigenész kommentárjában hangsúlyozza, hogy Mózes könyvében két ember teremtéséről van szó, egyiket a képmására és hasonlatosságára teremtette, a másikat a föld porából: így lesz a szövegben elválasztva a belső ember, aki napról napra megújul és a külső ember, aki romlásnak indul.)⁴ Ezt a teremtett arcképet – melyet a hasonlóság elve alapján vonatkoztathatunk az isteni mására, mégpedig Ágoston értelmezésében abban az állapotunkban, „amik a bűnbeesés előtt voltunk”⁵ –, szembeállítva a bűnös lények „fogytékosságával”, egy másik kiváló tehetségű mesemondó, Tombácz Sándor ekként jeleníti meg egy „ponyvai eredetű, mitológiai történetben”:

Né haragudjatok rám, öreg pajtások. Éngöm az Isten küldött hozzátok, me tik nagyon sokat szenvedtök avval az egy fogga mög egy szömmel. Lássátok – aszongya –, neköm nincs sémmitökre sē szükségöm. Neköm itt van jó két szömem, olyan mint tinéktök, még jobb. Nézzétök, harminckét fogam van, nem úgy mint tinéktök, hogy harmótoknak van egygy. Tehát azé küldött az Isten ide hozzátok, hogy segíjék rajtatok. Nő lögyetek ilyen nehéz sors alatt, hogy egymással cse-
relgetitök a szömet: így birtok látni, mög úgy birtok önni, egy fogga.⁶

A legnagyobb adomány, amit a teremtő Isten az embernek ajándékba adhat: emberi alakban jelenik meg számára, hogy találkozásban legyen vele, s ezt a jelenést,

ezt az itt-létet, földi világban való együtt-létet, hogy a valóságos földi arcmásától megkülönböztethesse: nagy fényesség, mondhatni el-vakító fényesség veszi körül, más szóval láthatatlan („halandó életünk folyamán nem láthatjuk meg őt, mivel itt, Szent Pál szavaival, csak »tükör által, mint valami talányban« szemlélhetjük”). Ez a fényesség valójában nem elvakít, nem elkülönít, nem elválaszt, hiszen amiként Barth mondja, az emberek rendeltetésük szerint „már eleve, születésüktől a Belőle kiáradó fényben vannak”,⁸ hanem az emberi gyöngeségből fakadóan felfoghatatlanná teszi megjelenését, „gyöngeségünk miatt csak értelmünkben mint képmásban szemlélhetjük az Istent”.⁹ Az idézett Fedics-mesében, az emberi alakban megjelent lény azonban nem a kerügmaticus beszédben megígért emberré lett Krisztus¹⁰ (habár valószínűsíthetően a gyűjtő által adott cím, „Jézus jelenése”, mégiscsak arról árulkodik, hogy a címadó tudatában van annak, hogy a mesékben gyakorta megjelenik emberi alakban Jézus és Szent Péter), még csak nem is a titokzatos „szakállas öregember”,¹¹ akivel egy másik meséjében találkozik, hanem hangsúlyozottan maga a Jó Atya.¹² Az, akiről Jean-Louis Chrétien briliáns kötetében azt állítja: „A Jó tanúk nélkül érkezett. Eljövételének múltja az abszolút ősrégi, mely sohasem volt jelen és melyet sohasem lehet majd újra jelen-levővé tenni, ahogy semmilyen visszaemlékezés révén nem lehet visszaszerezni.”¹³

Hogy mesemondónknak honnan fakadt a látomása, tudása, emlékezete erről a Legfelsőbb Lényről? Arról, aki – az exegeták és vallásfilozófusok szerint – már aze-lőtt ott-volt tudatában, aki már azelőtt saját fényében fényeskedővé tette őt, hogy valójában tudatára ébredt volna. Kerényi a világ eredetéről szóló mitológémák kapcsán jegyzi meg: „[A]z elbeszélő – s ezt maga is tudja – nem volt ott a világ keletkezésénél. Amit elmesél, az az ő műve. Mégis képes hihetően tudósítani róla, hiszen tudata kinyilatkoztatásként fogta fel. Ezen múlik a hitelesség kérdése: el-hisszük, mert az is, aki elsőként hallotta – csak és kizárólag hallotta.”¹⁴ A mese-mondó vonatkozásában – még Kerényinél is – óvatosabban, más szempontból persze egyértelműbben kell fogalmaznunk, mivelhogy a mesemondó Fedics eseté-ben eleve erről a hallomásból szerzett tudásról van szó, ugyanis a 36. zsoltár 3. versének sorai elevenednek meg emlékezetében: „Nálad az élet kútfeje, / Világod-nak nagy ő fénye, / Mely nekünk szépen fénylik.”¹⁵ (Tombácz leírása pedig a 35. zsoltár 8. versére utal: „A képmutató galibák Fogukat rám csikorgatják”¹⁶). Ellenben – hogy visszatérjek Kerényihez – nem a mesemondó maga hallotta először, sőt, nem is egyedül hallotta a gyülekezetben, mégis úgy mondja el azt, amit a Terem-tőről és az őt körülvevő fényről hallott, mintha neki mondták volna el először, mintha neki lett volna elsőként látomása/emlékezete az Isten itt-jártáról, s oly mó-don jeleníti meg a történetet, hogy kételkedés nélkül elhisszük neki személyes érin-tettségét. Egy másik forrásként a francia történész, Georges Duby által említett szentbeszédok visszhangját említhetjük: „[A] Biblia visszhangja főleg a szentbeszédok révén jutott le hozzájuk. De leginkább a prédikátorok igyekeztek minél mélyebbre bevésni szavaikat hallgatóik lelkébe és rögzíteni jelentésüket. Az összegyűlt töme-gek számára taglejtésekkel és arcjátékkal akarták lefordítani az evangéliumot.”¹⁷

Az apostolok által közvetített evangélium, másként a szerzeteseknek is fejtörést okozó kërügma „lefordítása” – vagyis a maga homályosságában (*opacity*)¹⁸ és titok-zatosságában (*secrecy*)¹⁹ való értelmi megragadása, miszerint az Úristen emberi

alakban küldi el saját fiát, a Megváltót – számos értelemben a lehetetlen megkísé-
tése a templomi gyülekezet számára.

Az, aminek a színe előtt élünk, az, amiben élünk, az, amibe és amitől
élünk, a titok: az maradt, ami volt. Jelenvalóvá lett a számunkra, és
jelenlétével hírül adta magát nekünk, mint üdvösség; „megismertük”,
de nincsen ismeretünk róla, mely elvenne titokzatosságából – titok-
zatosságát enyhítené. Közelebb jutottunk Istenhez, de nem jutottunk
közelebb a lét rejtélyének megfejtéséhez, a lét felfedéséhez.²⁰

Sem a hírüladás, sem a jelenvalóvá-lét, sem az üzenet szimbolikus, példázatos
vagy tanúságot tevő kinyilatkoztatása, még kevésbé a szövegértelmezők hol filoló-
giai, hol pedig hermeneutikai beszéde nem segíti a híveket a megértésben. Noha
– Bahtyin szerint – egyszerre több nyelvi szinten beszél a parasztember,²¹ mégis
zavarba hozzák a hivatalos és épületes magyarázatok az istenélményről, az őt kö-
rülvevő fényről (melyet ha valaki ismer, az Ágoston szerint magát az örökkévaló-
ságot ismeri²²), mivelhogy a templomi szentbeszédek retorikáját kellene felfognia,
ami nem csekély mértékben tér el a hétköznapijaiban használt beszélt nyelvtől,
nem is szólva – az egyébként sem tisztán teológiai vagy filozófiai fogalmak egyér-
telműségével és bonyolult hálózatosságával használt – fogalmak részükről való föl-
foghatatlanságáról.²³ A szakrális szövegek jelentése (bármennyire is igyekeznek a
papok közel vinni a hívek értelméhez a szavakat) homályban marad a számukra,
az érthetetlen, a fölfoghatatlan szavak zavarba ejtik, eltávolítják őket attól az ado-
mánytól, amit az adományozó kéz személyesen nekik adott.²⁴ Ricoeur a kinyilat-
koztatás eredeti kifejeződéseiről értekezvén a tanítások összességét és az igaz hit
szabályait felállító tanítóhivatal kapcsán jegyzi meg: a hit megvallása elveszíti az
élő igehirdetés többletét, s helyette a dogmatikai állítások jutnak érvényre.²⁵

A latin nyelvű szent szövegek és hivatalos magyarázatok „lefordítása” az adott
lokális közösség hétköznapi nyelvi szintjére, eleve egyfajta profanizáció, sőt: vul-
garizáció, a szöveg széttöbbantása, ami visszafordíthatatlan értelemmódosulások-
kal,²⁶ az „egyszerűsítés” mérhetetlen referenciális veszteségeivel és érzelmi „zűr-
závarával” jár.²⁷ Vagyis a kanonizált szövegnek a hívők megértését segítő prédikátori
értelmezése, hétköznapi nyelvre való visszavezetése, a hívek érzékiségéhez köze-
lítése,²⁸ a szónok értelmezési szintjében, egyben átadni kívánt „üzenetében” is egy
új szöveg létrehozását eredményezi. (Fabian fölfogásában: „mindkét cselekvés –
létrehozni, illetve lefordítani egy szöveget – a párbeszéd lényegéhez tartozik”.²⁹) A
szónoklás során – nem ritkán a *bene dicere* ígézetében – bizonyos, meghatározha-
talan hermeneutikai távolságba kerül a prédikátor az írott szövegtől, s szavait úgy
válogatja meg, szerkeszti össze, hogy azok a szóbeli párbeszéd formáját öltik ami-
att, hogy könnyebben másszanak a hívő fülébe,³⁰ azon hívőébe, akiről Ricoeur azt
állítja: az exegétától kapja ismereteit, s azáltal igyekszik önmagát megérteni, hogy
megérti hitének textusát.³¹ A prédikátor (aki nyája közelségében él, ismeri hétköz-
napi gondjait, félelmeit és babonáit, nota bene: részben elfogadóként viselkedik
velük szemben) éppen ezért igyekszik *rábangolódni* a hallgatóságára, akit nem
passzív befogadóként, hanem „aktívan válaszoló és felelő lényként”³² vesz szám-

ba, akit az ige és az örömhír hirdetése közben – feledve a textus szigorúan vallásbölcseleti értelemben vett interpretációs lehetőségeit – elsősorban a lelkén keresztül akar megnyerni, hogy a szívében örök Jóság iránti vágyat ébresszen.³³ A prédikátor, szigorú vagy szigorúnak tűnő iskolázottságánál fogva, a retorika szabályai szerint igyekszik fölépíteni monológiát: „Minden retorikai forma, amely kompozicionális felépítését tekintve monologikus, számít a hallgatóra, illetve annak a reakciójára. Olyannyira általános ez, hogy rendszerint épp a hallgatóra *ráhangolódást* tekintik a retorikai nyelv alapvető konstitutív mozzanatának.”³⁴ (kiemelés B. P.) Ám a verbális szövegértelmezést (amely gyakorta jelentős mértékben eltér a hittudományi akadémiákon tanított, tanítóhivatalokban kanonizált szövegmagyarázattól) a nem-szóbeli kifejezések sokfélesége: a taglejtések és arcjátékok, az ingardeni „hangzasképződmények” és a zenei előadás teszi teljesebbé,³⁵ ekként az egész előadás egyszeriben színpadszerűvé, mágikus-rituális cselekedetté alakul át.³⁶ Protestánsoknál a szószékről elhangzó prédikáció, a zsol-táréneklés, az imádság, katolikusoknál a liturgia, a szentbeszéd a maga tanításaival, a templombelsőben fellelhető szobrok, festmények, üvegkompozíciók a maguk szimbolikus képiségeivel együttesen hatnak az egyszerre bölc és „együgyű” hívek seregére. Ong azt írja, hogy „valamennyi szövegnek van látványa és hangzása,”³⁷ ami valamelyest könynyíti a kerügmából szülő „üzenet” hallgatójának értelmezési műveletét, de nem teszi világossá, elsajátíttá, megértetté a számára a szentszöveget. A kötelesség és szolgálat, az elfogadás és befogadás, az értelmezés és visszako-zás határán áll, mert az adományozás aktusában valami kötelező érvényű adósságot, haladéktalan visszontszolgálatot, sürgető türelmetlenséget feltételez, aminek nincs is más oka, minthogy az érthetetlen textus, a nehezen értelmezhető szavak ezt sugallják neki. Adóssága – természete szerint – olyan, mint a szegénység: elkoptathatatlan.³⁸

Az Úr asztalán látott Szentkönyv látványa az írástudatlan, jámbor hívőben tiszteletet parancsol³⁹ és az erények, tilalmak gazdag tárházaként fegyelmez; alázatosságra int a szent tudás előtt és az önhittség ellen lelkiismereti önvizsgálatot szorgalmaz; meghajlásra készíti az eredeti vagy ősbűntől rettegőt és a jövőbeni istenítéletre emlékezteti, de legfőképpen arra, hogy az „embertárs nélküli emberség embertelen”.⁴⁰ Ez utóbbi kitétel a maga egyszerűségében is belső önvizsgálatra készíti, s a megrendült hívő imádkozásba kezd;⁴¹ arcát két tenyerébe temeti; az elkövetett – vagy csak a textusból rá háramló – bűn nélküli bűne, az általa másoknak okozott rossz tudata és a mások neki okozta ártásból fakadó mérhetetlen szenvedése, nyomorúsága arra készíteti, hogy a siralom jajsavát küldje Teremtőjéhez, akihez zsol-táréneklése közben emeli föl a szívét. „Isten tudja hány s meg hány esztendeig így sonyorgott a szegényember, újból Istenhez tért, és imádkozott rendesen, min más keresztény emberek, és mindennap megkérte az Istentől, hogy adja meg nekije a mindennapi kenyerit, és adjan nekije egészséget és segedelmet, hogy tudjan dógazni.”⁴²

De az írott Szentkönyvben rejtőző egyik vagy talán a legfontosabb üzenetet – mely összecseng Fedics hősének látomásával – Pierre Hadot ekként fogalmazza meg: „Saját magunknak kell élő templommá válnunk, ahol az isteni jelenlét megmutatkozhat.”⁴³ Magunk elé képzeljük a – Kant által két aspektusában is meghatározott – jámbor⁴⁴ és az Ígére átszellemülten áhító-zó hívet, amint a templomban⁴⁵ (mely, Tánczos szavával, „a nyugalom és intimitás képzetkörének megjelenítője”⁴⁶)

lelki épülését várja,⁴⁷ s eközben arról faggatja magát: hogyan és milyen élet- és lelkigyakorlatok révén válhatok „élő templommá”? Hangozzék bármilyen szentségtörésnek is, a vallásos mentalitást vizsgáló történészek sugallatára feltehetjük a kérdést: akar-e egyáltalán a parasztember *azzá* válni? Akar-e, képes-e megfelelni mindazon tilalmaknak⁴⁸ (tízparancsolat) és elvárásoknak (keresztényi erények), melyek a véget-érés (a heideggeri halálhoz-viszonyuló-lét) szempontjából, az ítélőszék elé állás fenyegetettségével, a mindörökre („A *mindörökké* megfelel annak, ami az idő másik végletén az ősrégi *már mindig*-je”⁴⁹) szóló választás véglegességével rémisztik naponta? Megfelelni nem ugyanazt jelenti, mint meg-felelni, a válaszadás és a kánonhoz igazodás csak a magyar igealakban egyezik egymással; ellenben a népi hitélet jól bizonyítja a kettő közötti eltérést és gyakori ingadozást, ahogy az egyik folkloristánk rámutat erre: „néha a legbabonásabb falusi asszonyok egyben a legvallásosabbak is.”⁵⁰ Ennél is fajsúlyosabb Ortutay megállapítása e tekintetben: „Ez a vallásosság parasztságunknak egzisztenciális tulajdona, legbensőbb igénye volt, melyet »megszenteltek« mintegy a közösség – egy-egy falu, tanyacsoport – törvényei, az élet rendjét minden területen szigorúan megszabó törvények, hiedelmek, a szemléletnek már vázolt, zsúfolt egyneműsége. Ez a vallásosság természetesen nem esik egybe mindig a tételes vallások megkövetelte fölfogással, magatartással.”⁵¹

Rémisíteni csak azt lehet, akibe a bűntől való szüntelen *irtózat* (amit Otto „nem természetes, szokásos félelem[ként], hanem már magában véve is a titokzatos első indulata és rezdülése”-ként határoz meg⁵²), a váratlan és érdemtelennek vélt szenvedéstől rettegés, a szörnyű járványoktól, ínségtől és a haláltól való félelem, a baljós örömtelenség és szeretetlenség már amúgy is befészkelte magát. De vajon lehet-e az örökkévaló Jóság ígéretére és Isten ingyen kegyelmére figyelmeztetéssel ráébreszteni az embert arra, hogy a lét Isten adománya, amellyel kötelességszerűen élnie kell? Nem könyöradomány, ahogy a földön kifacsart helyzetben kéregető koldusnak vetünk oda ételmaradékot vagy fém pénzt; nem uzsora, amiért az idő múltával az adósságot többszörös áron számítja föl az álságos kölcsönadó. Adomány, vagy még inkább az Isten és emberek közötti *szövetség*,⁵³ amely egyfelől „magában foglalja a kiválasztást és az ígéretet, de a fenyegetést és az átkot is”,⁵⁴ másfelől azon az ígéreten nyugszik, hogy a bővelkedés fejében az ember megtartja az Isten parancsolatait.⁵⁵

Az erkölcsi választás és egyben sorsválasztás⁵⁶ satupofájába szorított parasztember – akiről bajos volna feltételezni, hogy a filozófiai vagy teológiai értelemben vett szabadságon töpreng az imapadban vagy a karosládán⁵⁷ –, naponta szembesül az erkölcsi választás kényszerének vagy éppen a választás lehetetlenségének, illetve ellehetetlenülésének kérdésével.⁵⁸ De leginkább a találkozásban levésre felhívás titokzatos jelentése jelent gondot számára, annak a megértése, hogy az elhívás, az elrendelés azt jelenti, hogy az „Őbenne való létet azonban komolyan kell venni[ök]”,⁵⁹ az Őbenne lét és a Vele való találkozás az „élő templom”, mely az Én és a Te közötti viszonynak helyet ad, s amelyet az Ő fénye világít be. Az eldöntendő kérdés: a találkozáshoz hívás elfogadása vagy visszautasítása.⁶⁰ E két választás lehetséges csupán; ebben a létezés minőségét alapvetően meghatározó döntésben sem a habozáson nyugvó elnapolásnak, sem a semlegességet sejtető kívülállásnak nincs érvényessége. Barth okkal-joggal teszi föl a kérdést:

Ha a kegyelmes és az ember iránt jóakarátú Isten Jézus embertársi voltával szemben semleges vagy ellenséges természetet adott volna az embernek, hogyan választotta volna ki éppen őt erre a szövetség-re? Ha az Egyszülött az emberek megváltója és megszabadítója, akinek embersége éppen abban áll, hogy sorompóba áll és életét adja értük, aki éppen ebben képe Istennek: akkor hogyan lennének az emberek olyan lények, akiknek emberségéből ez a vonás teljességgel hiányzik, akibe nem volna eleve beletervezve, belebélyegezve, hogy mégiscsak olyan lények, akik Istennek teremtményei, s mint ilyenek Isten szövetségeseivé vannak kiválasztva? ⁶¹

A parasztember – mint mindenki más is – döntéshelyzetben áll, tudja, hogy „az igehirdetés megszólítás, és mint megszólítás, választ, döntést követel”, ⁶² ám döntése meghozatala előtt a közösség meghatározó aktoraitól és a nagycsalád idősebbjeitől kér tanácsot, amelyért – hogy a témánkhoz hűek legyünk – gyakorta „tanméséket” kap cserébe (lásd *A szerető nélküli lány* című mesében az ördög/csábítónak a lány életét követelő kérésével szembeni védekezést), melyek korábban valóságosan megtörtént élettörténetek, mitológémák, illetve bibliai példázatok fel- és megidézése, hogy megkönnyítsék velük a döntéshozatalt. Az egyházi közösségben (melyről Brown azt mondja „mesterséges rokonsági csoport” ⁶³) elsőszámú aktornak számító lelkipásztor/prédikátor természetesen minden tőle telhetőt elkövet a cél, a helyes életmódról (*bene vivere*) ⁶⁴ és az Istennek tetsző magatartásról való meggyőzés érdekében.

Hugo de Saint-Victor [...] fokozatos lelki felemelkedésre szólítja fel őket [tanítványait]: induljanak ki a *cogitatio*ból, az anyag és az érzékelhető világ kutatásából, amelyre az elvont gondolkodásnak szükségyszerűen támaszkodnia kell; a belső életet élő embernek azonban ennél magasabbra kell emelkednie, el kell jutnia a *meditatio*hoz, a léleknek önmagához történő introspektív visszatéréséhez, hogy végül elérje a *contemplatio*t, mely az igazság intuíciója. ⁶⁵

A szentszövegek tudós értelmezőit követő tanítványok feladata és státusa nem tévesztendő össze az egyszerű hívekével; a szövegmagyarázók – a parasztember életében ezt a funkciót betöltő prédikátorok – rendelkeznek olyan példaértékű szövegekkel, hatásos élettörténetekkel, melyek rendszeresen a cogitatio műveletére sarkallják a híveket. ⁶⁶ A hívek ezeken az önmagukon túlmutató történeteken keresztül: (a) a „spontán communitas” eljövételének ⁶⁷ ígéretét és lehetőségét fogalmazzák időről időre; (b) ezek segítségével élik át azokat a rituális liturgiákat és kozmikus-mágikus eseményre visszavezethető szezonális vagy naptári rítusokat, ⁶⁸ melyek a lokális közösség hagyományát tartják meg az emlékezetben; (c) s nem utolsósorban identifikálják magukat a lokális közösség társadalmi struktúrájában, a vallási felekezetben és a nagycsaládi szervezetben. Viszont a meditációt, esetünkben a józan paraszti ész (a kanti gyakorlati ész) működtetését, a lelkiismeret éberségét elsősorban az évszázados bölcsleteket standardizált formulákban közlő pro-

verbumok, a szószerűkről hallott exemplumok, az otthon elmondott népi imádságok indítják el,⁶⁹ valahányszor a hétköznapi lét gondjaival kell szembesülnie az egyszerű embernek. A *contemplatio*, az „igazság intuíciója” számára nem évtizedes magányosságban (rendházban és parókián) történő meditáció következménye, mondhatni annál praktikusabb, földhözragadtabb a gondolkodása, hanem a jelenvalóságban megtapasztalt hiányból, veszteségből, hamleti kizökkentségből, elviselhetetlen fájdalomból megfogant reménységek kimondása vagy gondolatban elmotyogása közben érinti meg őt: miközben tenyerébe temeti az arcát. A titokzatosságban elé álló igazságra ráébredés esetében nem egyenlő a megértéssel; képmás-teremtettségére és az adomány mibenlétére ráébredése inkább csak villámcsapásszerű megvilágosodásként éri az embert:⁷⁰ a felejtethetlen, aki feledettnek tűnt, egyszerre bejelenti magát: „Ímhol vagyok!”, és ő ettől összerezzen.

A kozmikus természet⁷¹ és az emberlét, a teremtés és a halál szövevényes kapcsolatából valami egyszerű, ám egyszerűségében is lényegi összefüggésre, szimbolikus üzenetre⁷² döbrent rá, amire Chrétien utal: „A bibliai remény tárgya az, amit egyedül Istentől remélhetünk, ami tehát lehetetlen az ember számára, amit magunktól és magunk által nem tudnánk és nem is szabadna remélnünk.”⁷³ A teremtés titokzatossága, a reménykeltés retorikája csak azáltal talál táptalajra a parasztember gondolkodásában, hogy a már benne meglévő vágyait, reményeire, vigaszaira, megélt találkozásaira épít az „érthetetlen” szövegek magyarázója (Kant szerint „az emberi észben már jóval az empirikus hitek létrejötte előtt rejtve benne volt a morális vallás képessége”⁷⁴), más megvilágításban a szövegek átírója, illetve az átiratok sokadik átírója: a retorikus fordulatokkal bőségesen élő prédikátor. Erről az „átírási” gyakorlatról beszél Frank Kermode, aki a *midrást* mint gyakorlatot (mely Kr. u. 4–12. században virágzott), az ősi szövegek átírásaként, az érthetetlen szövegek elfogadhatóvá tételeként értelmezte,⁷⁵ mely a múltban hozott törvények és hagyományok folytonosságának biztosítását szolgálta.⁷⁶ Ennek értelmében a keresztényi közösségben bevett törvények és hagyományok tudatosítását és emlékezetbe vésését segíti a szentbeszéd, mely – ahogy arra Kant hívja föl a figyelmünket – a hit princípiumainak „ártatlannak tetsző átrendezésétől”⁷⁷ sem mentes, mivelhogy a prédikátor úgy véli, a „legtudatlanabb és fogalmakban leginkább szűkölködő ember is igényt tarthat az ilyen tanításra és belső meggyőződésre”.⁷⁸ Úgy kívánczik rá – ahogy a 42. zsoltár szövege mondja – „Mint a szép híves patakra / A szarvas kívánczik, / Lelkem úgy óhajt Uramra, / És hozzá fohászkodik, / Tehozzád én Istenem, / Szomjúhozik én lelkem”.

A paraszti közösségben (vagy annak margóján: a cigánytelepen) élő mesemondó nem azért hisz az egyes preegzisztens mesevariánsok hiedelemvilágában vagy a korábbi/kortárs mesemondók csodával átitatott történeteiben, kozmogóniai mitológémiában, mert „archaikus” a gondolkodása, vagy mert távol él a „civilizált” világtól, vagyis, más megközelítésben, „barbár”.⁷⁹ Kiindulásképpen fogadjuk el, amit Berze Nagy ír a kis faluközösségek hitéről és hagyományáról: „Megvolt ennek a kis társadalomnak mindene: erkölcsi és – még ugyan szigorú – társadalmi rendjén kívül a maga anyagi és szellemi szükségleteit kielégítő, sajátos, hagyományos kultúrája, olyan tartalommal és méretekkel, amilyenel és amilyenekkel az adott helyzetben kifejlődhetett.”⁸⁰ A teremtés titokzatosságában való hit megléte és erőssége

nem bizonyos világi helyektől, kulturális/intézményi központoktól való távol- vagy közellevés kérdése, hanem az egyén által elsajátított hitelveké, melyeken keresztül kapcsolódik a közösséghez és értelmezi a hozzá való viszonyulását. Az egyes ember éppen úgy és olyan *meggyőződéssel*⁸¹ hisz (vagy mondjuk inkább múlt időben: hitt) a hiedelmekben és a csodával átitatott történetekben, akárcsak a hétről hétre újra hallott bibliai történetekben, melyek a Teremtő ígéreteit és szövetségesnek megfogalmazott elvárásait, Jézus kerügmaticus beszédét vagy az Apostolok tanításait igyekeznek fölfoghatóvá tenni a számára. Egyébként is, ahogy Mauss írja: a „hit a mágiában szükségszerűen megelőzi a tapasztalást”,⁸² azt viszont tapasztalatból tudja az ember – amiképpen Róheim rámutatott –, hogy a szavaknak „varázserejük” van; a csoda és a csodavárás (az égiek beavatkozása az „egynapélők” életébe) az ember évezredes attitűdje, ami titokzatos események elbeszélésében nyilvánul meg, s Turner ezért is mondhatja: „a beszéd nem csupán kommunikáció, hanem hatalom és bölcsesség.”⁸³

Amikor Ricoeur azt állítja: „a rossz nem *lét*, hanem *tett*”,⁸⁴ egyben azt állítja – fenomenológiájának értelmében –, olyan tett, olyan egymáshoz illesztett cselekedetek sorozata, olyan jövőbeni eseményeket indukáló aktus, amelyiket történetek elbeszélésén keresztül kell megvilágítani és értelmezhetővé tenni,⁸⁵ ami a mesében elmaradhatatlan eleme a narratívának.

Az archaikusabb meserétegek őriznek azonban olyan elemeket is, amelyek nem az ősi világ költőiségét idézik, hanem olyan eleven és borzongató hiedelmet, amelyekre a népi lélek ma is érzékenyen rezonál, és jelenlétük a mesében azt a feltevést sugallja, hogy a népmese nem mindig fikció, hanem ugyanakkor súlyos „hiedelemtörténet” is.⁸⁶

A parasztember számára a *hiedelemtörténet* fogalma valószínűsíthetően elvont entitás, amolyan folklorista beszéd: „[a]mit a folklorista »néphit«-nek nevez, az nem alkot összefüggő vallási rendszert és nem alkotott a múltban sem”,⁸⁷ és a „mese-mondó számára a hiedelmek és a mesei történetek azonosak.”⁸⁸ Annál az egyszerű oknál fogva is elvont entitás, hogy mindkettő: a hiedelem és a mesei történet is egy sajátosan konfigurált narratívaként jelenik meg előtte egyszerű vagy mese a mesében „megkettőződött szerkezetben”,⁸⁹ továbbá kontaminált/kombinált narratívában. Ellenben az elődöktől örökölt „hiedelmek” minden megnyilvánulási formája a mesében (kezdve az átokmondástól az elvarázslásig, az óriásokkal találkozástól a sárkányölésig,⁹⁰ a kő alá rejtéstől az égig érő fára mászásig) éppoly hihető, megrendítő, képzeletet megmozgató és lelki realitásként működő epikus esemény, akárcsak a biblikus történet.

Valamiké a régi időszakokba amiké még nem vót ilyen nagy a tudomány, mint mostan, abba az időbe vótak ilyen gyerökök, akik úgy születtek foggal. Ezöket a gyerököket úgy nevezték, hogy tátosgyerökök, mer amiké mögszülettek, akkó vót nekik, születtött egy foguk a szájjukba. Abba az időszakba az vót a divat, ha mögszülettött egygy [fiú]gyerök vagy lány, mindégy vót az, akkó a bábaasszony belenyúlt

a szájába annak a kisdednek, akkó körűkandarította a szájába az ujját. Ha fogat tanált, akkó kivötték, de ha nem vagy efelejtötték, hogy at-lán fogga is születött, vagy nem nyúlt bele a bábaasszony a szájába, nem tanálták a fogat, vagy nem vötték ki, akkó az a gyerök úgy ne-velődött.⁹¹

Épp ezért a hiedelem és a mesei történet át- meg átjárja egymást, folyamatosan párbeszédben állnak egymással, rákérdeznek egymásra, éppen úgy viselkednek, amire Roland Barthes a szöveg kapcsán utal: átjárják és keresztülvágják egymást.⁹² A mágikus és szakrális, a népi életgyakorlat és vallási lelkigyakorlat egyszerre fejti ki bonyolultan összetett hatását a parasztember gondolkodásában és képzeletvilágában, Bausinger megállapítása erre céloz: „a mágia eredetileg egyfajta, a vallástól nem elválasztható „össztudásként”, végtelen bölcsességgként jelentkezik.”⁹³ Ortutay a mesemondó Fedics kapcsán világosan rámutat, hogy a „hiedelemvilághoz való kapcsolódás, a népmesékben megglehető olyan szálak, motívumok, melyek a hiedelmekhez is elvezetnek, teszik érthetővé, hogy a mese sajátos, alkotott, mesei, fiktív jellege mellett egyben a valóságnak egy rendjét is jelentette s a régi paraszti kultúrában érvénye, realitása, ha úgy tetszik, „lelki realitása” volt.”⁹⁴ A paraszti világban a hiedelmeknek megglehetősen széles skáláját láthatjuk,⁹⁵ s bár Dömötör Tekla szerint „a magyar népi kozmogónia már a XIX. században is igen elmosódott volt”,⁹⁶ a mesenarratívákban bőségesen találunk példát az „illokúciós aktusok” sokaságára: átokmondásokra és feltételszabásokra, jóslásokra és ígérettevésekre, törvényekkel kényszerítésekre és tiltásokra, amelyekről azt mondja Mauss, hogy „a kényszerítések és a tiltások közvetlenül a társadalom beavatkozására utalnak”.⁹⁷ De az *áldozat* és a *mágia* között, ahogy Buber értelmezi, óriási a különbség: „A mágia hatni akar, anélkül, hogy belépne a viszonyba, és üresben működteti a mesterség fogásait; amazok »az Arc elé« állnak, a szent alapszó beteljesülésébe, mely a kölcsönhatást jelenti. Te-t mondanak, és fogadnak”.⁹⁸ Mauss még egy ellentmondásra is rávilágít: „[M]íg a vallásos rítus általában a napvilágra és a nyilvánosságra törekszik, a mágikus rítus ezt elkerüli.”⁹⁹

JEGYZETEK

1. Ortutay Gyula, *Fedics Mihály mesél*, Akadémiai, Bp., 1978, 27. (*Jézus jelenése*), 332.

2. „Én csak azon vettem észre, hogy betekinttem a mennyországba. Kit látok ott, mint a Jó Atyát és a Boldogságos Szűz Máriát, meg az Úr Jézus Krisztust. Ültek. A Boldogságos Szűz Mária ojanforma lóca-formán vót, mint egy jó méter és az felém vót arccal. A Jó Atya meg így jobbkeze felül mintegy karszéken ült vóna, mint ez, de fényes vót, ű meg ráfele vót a Boldogságos Szűz Máriára arccal. Az Úr Jézus Krisztus meg balfele felől az is szinte úgyis egy széken, csakhogy fényességbe vót.” *Uo.*

3. Lactantius az emberi test ésszerűségéről beszél: „[elgyedül az ember van megáldva értelemmel, egyenes termettel és Atyaistenéhez hasonló és közös tekintettel; mindez tanúságot tesz eredetéről és alkotójáról.” L. Caecilius Firmianus Lactantius, *Az isteni gondviselésről*, ford. Adamik Tamás, Helikon, Bp., 1985, 76. Otto kiemeli a keresztény bölcs érdemét: „Lactantius úgy tekint Istenre, mint egy hatalmas, felizgató és izgatott lélekre”. Rudolf Otto, *A szent. Az isteni eszméjében rejlő irracionális és viszonya a racionálishoz*, ford. Bendl Júlia, Osiris, Bp., 1997, 119.

4. Órigenész, *Kommentár az Énekek énekéhez*, ford. Pesthy Mónika, Atlantisz, Bp., 1993, 34.

5. Perczel István, *Isten felfoghataatlansága és leereszkedése. Szent Ágoston és Aranyszájú Szent János metafizikája és misztikája*, Atlantisz, Bp., 1999, 66.

6. Bálint Sándor, *Tombácz János meséi*, ÚMNGY. XVII. szerk. Ortutay Gyula, Akadémiai, Bp., 1975, 193. (*A Drogon lányok*)
7. Perczel, *i. m.*, 56. Weinrich az isteni fényáradatról írja, hogy mivel Isten a mennybolt napkorongja, ennek aggasztó mellékhatása, az általa kibocsátott hő az emberi emlékezet viasztábláját is megolvastja, így az ember könnyen megfedkezhet a szövetségről. Harald Weinrich, *Léthe. A felejtés művészete és kritikája*, ford. Mártonffy Marcell, Atlantisz, Bp., 2002, 65.
8. Karl Barth, *Ember és embertárs*, ford. Szathmáry Lajos, Európa, Bp., 1990, 13.
9. Perczel, *i. m.*, 58.
10. Isten a szövetséget azért kötötte és küldte ember alakban a Földre, mert „ebben adódik valami közös vonás, valami egyenlőség, minden különbözőség ellenére is nemcsak Jézus és a többi ember között, hanem Isten és az ember között is.” Barth, *i. m.*, 13.
11. Jakab ekként mondja el „A Tökváros”-ban az özönvíz után csórén partra vetődött legény találkozását az őzegemberrel/Istennel: „– Na, jól van, fiam, egyet se félj, nem azért találkoznak mük ketten, hogy én tégedet megjesszelek, se nem azért, hogy te engemet szégyeljél. Hanem, hallgass ide! Ne félj, nincsen, amit búsuljál, semmi. Induljál meg ebbe s meg ebbe az irányba, itten a pusztában, el fogsz érni egy nagy rengeteg erdőnek a széléhez, ott az erdő széliben fogsz találni egy kicsi vályagkunyhót. Menjél nyugodtan bé, abba a kis vályagkunyhóba, me már viradat előtt oda fogsz érni. Aztán meg fogod látni, hogy mi lesz ott, és hogy lesz. Már te is nagy vagy, legénykorba vagy, és onnan aztám gondalkazzál, és csináljad, ahogy te jobbnak látad a dolgot. Lehet, hogy aztán még fogunk ketten is találkozni, még fogunk ketten beszélgetni.” Nagy Olga – Vő Gabriella, *Havasok mesemondója. Jakab István meséi*, ÚMNGY. XXVI., szerk. Nagy Ilona, Akadémiai, Bp., 2002, 321. Vö még: Ortutay, *i. m.*, 26, 327.
12. A közvetlen istenélményről szólva „Ágoston afelől sem hagy kétséget, hogy ez a látott és megismert, megismert és mégsem megismert, leginkább mindent betöltő világossághoz hasonló, de annál is sokkal magasabb valami nem más mint maga az Isten.” Perczel, *i. m.*, 98.
13. Jean-Louis Chrétien, *A felejtetetlen és a nem remélt*, ford. Cseke Ákos, Vigilia, Bp., 2010, 47.
14. Kerényi Károly, *A titán* = Uő., *A Nap leányai. Gondolatok a görög istenekről*, ford. Tóth Zoltán, Szukits, 2003, 42–43.
15. *Énekeskönyv*, A magyarországi református egyház kiadása, Bp., 1991, 67.
16. Uő., 66.
17. Georges Duby, *A katedrálisok kora. A művészet és társadalom 980–1420*, ford. Fázsy Anikó és Albert Sándor, Gondolat, Bp., 1984, 219.
18. Frank Kermode, *The Genesis of Secrecy. On the Interpretation of Narrative*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, 1979.
19. „[...] a titokzatos lett a mesében, a mítoszban, a mondában és a legendában a kitalálás szakadatlan tevékenységének soha nem lankadó ösztönzője, átítatta a szertartást és a kultuszt, és az egyszerű emberek számára mindmáig az elbeszélésben és a szertartásban rejlő titokzatosság a vallásos érzés elevenen tartásának legerősebb eszköze.” Otto, *i. m.*, 86–87.
20. Martin Buber, *Én és Te*, ford. Bíró Dániel, Európa, Bp., 1994, 136.
21. Mihail Mihajlovics Bahtyin, *A szó a költészetben és a prózában* = Uő., *A szó esztétikája. Válogatott tanulmányok*, ford. Könczöl Csaba, Gondolat, Bp., 1976, 210.
22. Perczel, *i. m.*, 96–97.
23. Imhof komolyan faggatja az általa vizsgált két német terület (leimbachiai és schwalmiai) vallásos mentalitását, és komoly aggályokat fogalmaz meg a tekintetben, hogy az egyetemen tanult hivatalos tanításokból mit és hogyan adnak át a híveknek és azok mit értenek meg, mit hámoznak ki belőle. Arra a következtetésre jut, hogy még a szigorúan fogott kálvinisták is csak annyit vettek át a tanításokból, amit és amennyire szükségük volt a hétköznapi életükben, és amit be tudtak építeni a világképükbe. Arthur E Imhof, *Elvesztett világok. Hogyan gyűrték le eleink a mindennapokat – és miért boldogulunk mi ezzel oly nebezen...*, ford. Gellériné Lázár Márta, Akadémiai, Bp., 1992, 82–88. Vö. még: Fedics, 28. *A pap, a község és az eső* című meséjével. A templomban imádkozó hívek összevesznek az esővárán, két táborra szakadnak: az esőt azonnal követelőkre és az érzését halasztókra; a békítésre törekvő pap (aki azzal érvel: „Bízzuk Istenre, maj tuggya az, ha kell!”) jelenlétében a hívek összeverekednek, s még a pap is kap egy jó hátbavágást, mert nem érti a hívek érdekét. Ortutay, *i. m.*, 336.
24. „[...] az Istenben elveszett ember [...] ahelyett, hogy hagyná, hogy az ajándék megtegye a hatását, az ajándékozóra reflektál, s így elszalasztja mindkettőt. Buber, *i. m.*, 142.

25. Paul Ricœur, *A kinyilatkoztatás eszméjének hermeneutikai megalapozása* = Uő., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, ford. Angyalosi Gergely et al., Osiris, Bp., 1999, 117.

26. Pierre Hadot, *A lélek iskolája. Lelki gyakorlatok és ókori filozófia*, ford. Cseke Ákos, Kairosz, Bp., 2010, 241.

27. Mindezen túl még egy veszélyt rejteget magában: „Az egyházi nyelvek köznyelvre való visszavezetése minden szöveget óhatatlanul kiszolgáltat a rákérdezés lehetőségének.” Hans Blumenberg, *Hajótörés nézővel. Morfológiai tanulmányok*, ford. Király Edit, Atlantisz, Bp., 2005, 97.

28. „Mert mi lehet könnyebb egy ilyen érzékivé tett és egyszerű elbeszélés megértésénél és kölcsönös közlésénél, a titokról szóló kijelentések szajkózásánál, melyekhez egyáltalán nem szükséges értelmet kapcsolni, s milyen könnyen kerül általános elfogadásra – főként, ha azt ígérik, hogy komoly érdekek fűződnek hozzá – az ilyen hit, milyen mélyen gyökeredzik az olyan elbeszélés igazságába vetett hit, mely ráadásul hosszú idő óta autentikusnak tartott okmányon alapul; látható hát, hogy az ilyen hit megfelel a legközépszerűbb emberi képességeknek is.” Immanuel Kant, *A vallás a pusztán ész határain belül és más írások*, ford. Vidrányi Katalin, Gondolat, Bp., 1974, 336.

29. Johannes Fabian, *Ébren tartott figyelem: néprajz és olvasás*. (Keep Listening: Ethnographia and Reading), ford. Lajos Veronika. Eredeti közlés: *Anthropolis*, 2005, 2. évf., 1–2. szám, 20–34.

Magyar Afrika Tudástár – 000.001.221 (<http://afrikatudastar.hu>) 16.

30. Blumenberg értelmezi Lactantius szövegeiben az igazság és a retorika viszonyát. Blumenberg, *i. m.*, 252–254.

31. Ricœur, *i. m.*, 117–118.

32. Bahtyin, *i. m.*, 193.

33. „A felejtethetlen a hiány jelenléte, az elviselhetetlen lélekbemarkoló állandósága.” Chrétien, *i. m.*, 108.

34. Bahtyin, *i. m.*, 193.

35. „És ha azt mondjuk, hogy a zene panaszkodik vagy sóhajtozik, sürget vagy bénít, akkor ezek csak a lelki életünk egyéb területeiről pusztán a hasonlóság alapján vett utalások, jelek, vagy legalábbis nem tudjuk elmondani, hogy miről és miért éppen arról szól a zene.” Otto, *i. m.*, 69.

36. Jean-Claude Schmitt, *Prêcher d'exemples. Récits de prédicateurs du Moyen Age*, Éd. Stock, Paris, 1985, 19–24. Vö. még a numinózus kedélyállapottól függő megjelenésének módjairól: Otto, *i. m.*, 83.

37. W. J. Ong, *Nyomatás, tér és lezárás = Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. Nyíri Kristóf és Szécsi Gábor, Áron, Bp., 1998, 249.

38. Az egyik román mese, a *Sirálykirály* így jellemzi a szegénységet: „mert az az átkozott szegénység nem könnyen akar megválni attól, akinél egyszer befészkelte magát.” Kovács Ágnes, *Szegény ember okos leánya. Román népmesék*, ford. Böződi György et al., *Népek meséi*, szerk. Karig Sára, Európa, Bp., 1957, 187.

39. „Egy szent könyv a lehető legnagyobb tiszteletre tesz szert azok körében (s éppen náluk a leginkább), akik nem olvashatják, vagy legalábbis nem képesek összefüggő vallásfogalmat alkotni belőle, s mit sem ér az okoskodás a minden ellenvetést szétzúzó hatalmi szóval szemben? *Ímé, írva vagyon.*” Kant, *i. m.* 245. továbbá 251. A „könyv” mint a szakrális tudás szimbóluma, vagy a meg-nem-nevezett Biblia, esetleg Zsoltároskönyv számos mesemondó változatában megjelenik: pl. a „szakállas ember a nagy könyvvel” (Nagy Olga, *Cifra János meséi*, Akadémiai, Bp., 1991, 275.), vagy Jakab *Égig érő fa* című meséjében (527–529); de az elvárásolt királykisasszony típusában a megőrzésért felelős hős könyvből mondja az imát, (Nagy Olga, *Zöldmezőszárnya. Marosszentkirályi cigány népmesék. Népek meséi*, szerk. Karig Sára, Európa, Bp., 1978, 39–40.)

40. Barth, *i. m.*, 22.

41. Az imádkozás és a cselekvés, a jóvá válás viszonyáról Kant írja: „[...] az ember azzal kecsegteti magát, hogy Isten örökre boldoggá teszi (a bűnbocsánat által) anélkül, hogy jobb emberré kellene válnia, vagy, ha ezt lehetetlennek tartja, akkor azzal, hogy Isten jobb emberré teheti anélkül, hogy ő maga az imádkozáson kívül valamit is tenne ezért.” Kant, *i. m.*, 185.

42. Nagy – Vöő, *i. m.*, 316.

43. Pierre Hadot, *Plótinosz avagy a tekintet egyszerűsége*, ford. Cseke Ákos, Kairosz, Bp., 2013, 55.

44. Kant, *i. m.*, 337.

45. „A templomba járás szokásáról egyik mesemondónk így vall: »Egyszer mennek a templomba. Ezelőtt úgy vót, hogy templomjáró vót a nép, tíz éven felül valók mindenki meg kellett jelenjék a temp-

lomba. De rang szerént. Nem úgy, mint most, hogy menyünk, ülünk bé, ki hova akar.” („Vízi Sándor”) = Nagy, *Cifra János meséi*, 216. Vö. még: „Hanem egyszer elkövetkezik húsvét első napja. Húsvét első napján a templomba kell menni. Úgy vót, hogy tíz esztendőn fejlől valók mindenkinek a templomba kellett menni.” (Nyeznám) *Uo.*, 193.

46. Tanczos Vilmos, *Szimbolikus formák a folklórban*, Kairosz, Bp., 2007, 31.

47. Kant, *i. m.*, 357.

48. „A vallás szerepe legerőteljesebben az erkölcs szférájában nyilvánul meg. Mivel a keresztyén egyházak erkölcsi felfogásának alapja a tízparancsolat volt, így állásfoglalásuk abban is megegyezett, hogy mit tartanak bűnnek.” Balázs Kovács Sándor, *A protestáns etika és a sárközi parasztság = Népi vallásosság a Kárpát-medencében I-II.* 6., szerk. S. Lackovits Tünde és Mészáros Veronika, Veszprém, 2004, II., 349.

49. Chrétien, *i. m.*, 34.

50. Dömötör Tekla, *A magyar nép biedermevilága*, Corvina, Bp., 1981, 203.

51. Buday György – Ortutay Gyula, *Nyíri és rétközi parasztmesék* (A szegedi fiatalok kiadása 16, Kner nyomda, Gyoma, 1935.) Európa, Bp., 1982, 22.

52. Otto, *i. m.*, 25.

53. „Az is Isten felfoghatatlan kegyelme, hogy éppen az emberrel köti ezt a szövetséget, éppen az embert hívja el ügyének vállalására, és erre valóban alkalmassá is teszi.” Barth, *i. m.*, 11. Bultmann az erkölcsi parancsolatok tekintélyéről azt írja, nem racionális törvényekben gyökerezik, a közösség életének feltételei: „Isten a történelemben és a történelem által közösséget hoz létre és követel meg az emberek között, és önmaga is közösségre lép az emberekkel.” Rudolf Bultmann, *Történelem és eszkatológia*, ford. Bánki Dezső, Atlantisz, Bp., 1994, 108.

54. Ricœur, *i. m.*, 125.

55. „És te újra hallgatni fogsz az ÚR szavára, és teljesíted minden parancsolatát, amelyeket ma megparancsolok neked. Bővölködővé tesz Istened, az ÚR kezded minden munkájában, méhed gyümölcsében, állataid ivadékában és földed termésében. Mert újra öröme telik az ÚRnak abban, hogy jót tegyen veled, ahogyan öröme telt atyáidban, ha hallgatsz Istenednek, az ÚRnak a szavára, megtartván parancsolatait és rendelkezéseit, amelyek meg vannak írva ebben a törvénykönyvben, és ha megtérsz Istenedhez, az ÚRhoz teljes szívvel és teljes lélekkel.” (Mózes V. 30: 8–10.) http://www.immanuel.hu/biblia/biblia.php?konyv=5&fejezet=30&o1=2&o2=3&o3=4&_k%C3%B6nyv=_M%C3%B3zes_V._k%C3%B6nyv (Elérés időpontja: 2016. 10. 16.)

56. „Sors és szabadság jegyesek. A sorssal csak az találkozik, aki megvalósítja a szabadságot.” Buber, *i. m.*, 64.

57. Cifra *Faggyas Marci* című meséjében található ez a kommentár: „Hiszen nemcsak a papok tudományosak, a parasztokban, a mesteremberekben is van okos ember.” Nagy, *Cifra János meséi*, 281–282.

58. „A paraszti erkölcs egy sajátos szintézis eredménye: egyrészt olyan szabályok kialakítása, amelyeket a szigorú létfeltételek szabtak meg az évszázadok során, a munkamorál, a józanság, a mértéktartás stb. Másfelől azt is figyelembe kell venni, hogy a mértéktartásnak, a munka elvégzésének, általában az egyszerű és kiegyensúlyozott életvitelnek vallás-erkölcsi indítékai vannak.” Balázs Kovács, *i. m.*, 349.

59. Barth, *i. m.*, 13.

60. „Az egyik és a másik ember találkozásánál nem valami alkalmi, az emberhez utólagosan érkezett, kívülről ráerőszakolt dologról van szó, hanem sokkal inkább egy, az ember lényegében rejtőző szabad, önkéntes önelhatározottságról.” Barth, *i. m.*, 129.

61. *Uo.*, 12.

62. Bultmann, *i. m.*, 167.

63. „Az egyház mesterséges rokonsági csoport volt. Tagjaitól elvárták, hogy az új közösség felé ugyanolyan szolidaritással, hűséggel és kötelességtudással viseltessenek, mint amivel korábban vér szerinti családjuknak tartoztak.” Peter Brown, *A szentkultusz kialakulása és szerepe a latin keresztyénységben*, ford. Sággy Marianne, Atlantisz, Bp., 1993, 54.

64. „A racionalizmus tudta és szigorúan elítélte azt, ami »helytelen« volt, és a prédikációkban, a tanításban arra buzdított, hogy az emberek felismerjék és komolyan vessenek számot azzal, ami helytelen, és bátran küzdjenek a saját hibáik ellen.” Otto, *i. m.*, 74.

65. Duby, *i. m.*, 114.

66. „Léteztek történetek, így többes számban, sok-sok olyan történet, amely példaként volt felhasználható az erkölcsi és a teológiai oktatásban, a jogban és a filozófiában.” Reinhart Koselleck, *Elmúlt idő. A történeti idők szemantikája*, ford. Hidas Zoltán, Atlantisz, Bp., 2003, 302.

67. Victor Turner, *A rituális folyamat. Struktúra és antistruktúra*, ford. Orosz István, Osiris, Bp., 2002, 152.

68. *Uo.*, 182.

69. „Az Istentiszteleti és Szentségi Kongregáció 2001. XII. 17. kiadott Direktóriuma (9, 46, 64, 50, 52, 61, 63, 83.) a Népi jámborságról és a liturgiáról Isten népe valóságos kincsestárának és a Szentlélek folyamatos aktív jelenlétének értékeli a népi vallásosságot, mely nehéz időkben fenntartja a nép hitét, hitelesen ábrázolja az egész embert a maga környezetében, s gyakran a nemzeti önazonosságát is reprezentálja. Ezért nem ismerni, közömbösnek venni nem szabad (II. János Pál: Vicesimus Quintus Annus ap. levél 2. p.) [...] A liturgia a népi jámborsággal szemben nem lehet pusztán normatív, hanem legyen az számára megismerési forrás is.” *Magyar Katolikus Lexikon*, „népi vallásosság”, <http://lexikon.katolikus.hu/N/n%C3%A9pi%20vall%C3%A1ss%C3%A1g.html> (2016. 02. 20.)

70. „Le sacré apparaît d’abord comme un sentiment immédiat, une émotion vive, qui introduisent dans le Moi une sorte d’énergie spirituelle intense.” Jean-Jacques Wunenburger, *Le sacré*, Éd. PUF, Paris, 1981, 10.

71. „A kozmosz a maga körmozgásaiban úgy jeleneik meg, mint az abszolút felülmúlhatatlan, mint a beteljesült lehetőségek evidenciája, azaz olyasvalamiként, amihez semmi lényegest nem lehet többé hozzátenni [...]. A kozmikus ismétlődés egyetlen alternatívája a káosz.” Blumenberg, *i. m.*, 174. Vö. még: „A természettel való egyesülés, a természetbeolvadottság, e vallásosság egyik legjellemzőbb pontja, a mese-atmoszféra, a csodátság egyik leggyakoribb eleme.” Buday-Ortutay, *i. m.*, 24.

72. „A természetből kiolvasható szimbolika nyelve ugyanúgy Istentől származik, mint maga a Szentírás, ami a maga rendjén ugyancsak szimbolikus üzenet.” Tánczos, *i. m.*, 12.

73. Chrétien, *i. m.*, 141.

74. Kant, *i. m.*, 251.

75. Kermode, *i. m.*, 81.

76. Nagy Gabriella tanulmányában Holtz midrás-értelmezését is figyelembe vette szövege írásakor. Nagy Gabriella, *A titok fenomenológiája Jakab István: Jánas a zárdában című meséjében. (A bűn, a lét, a szeretet és a szerető titka) = A titok fenomenológiája a cigány népmesében /The Phenomenology of the Secret in Gypsy Folktales*, szerk. Bódis Zoltán (Fabula Aeterna IV, sorozatszerkesztő Bálint Péter), Diktakt, Debrecen, 2015, 58.

77. Kant, *i. m.*, 335.

78. *Uo.*

79. E ponton emlékeztetnünk kell Bausinger a közösség egységessége kapcsán tett megállapítására: „Miközben az »egységes falu« kifejezés öntudatlanul is az egyetértés asszociációját kelti, s így közel áll a minden részében összehangolt, zárt organizmus elképzeléséhez, a »hely egysége« megjelölés csupán a történet terét jelöli ki. Ez a történet nagyon különböző karaktereket, nagyon különböző cselekvéseket, a cselekvések nagyon különböző motivációit fogja át; beleértve a konfliktusokat és a feszültségeket is”. Hermann Bausinger, *Népi kultúra a technika korszakában*, ford. Szijártó Zsolt, Osiris–Századvég, Bp., 1995, 55. Kiváltképpen is igaz ez a sokféleség, nem-egységesség a hitélet és hitvallás terén, ezért is kell valamiféle általánosságot alkalmazni a róla való beszéd során.

80. Dr. Berze Nagy János, *Égigérő fa. Magyar mitológiai tanulmányok*, Pécs, 1958, 35.

81. Ország Mária a „meggyőződés” fogalmát a hiedelem szinonimái közé sorolja, a nézet, a bizonyosság és a hit környezetében. Ország Mária, *Hiedelem = Hiedelemrendszer és társadalmi tudat*, szerk. Frank Tibor – Hoppál Mihály, Tömegkommunikációs Központ, Bp., 1980, II, 79–80.

82. Marcel Mauss, *Szociológia és antropológia*, ford. Saly Noémi és Vargyas Gábor, Osiris, Bp., 2000, 134.

83. Turner, *i. m.*, 116.

84. Ricœur, *Az »eredendő bűn« jelentéséről*, *i. m.*, 77. E kijelentés visszanyúl a kantinhoz: „csak az lehet erkölcsileg (tehát felróhatóan) rossz, ami saját tettünk.” Kant, *A vallás a pusztaság és a természet*, 159.

85. Blumenberg a mítosz sokértelműsége kapcsán írja: „A történetnek a cselekvés értelmezésében kell beigazolódnia, ám ehhez az »illeszkedés« követelménye a legkevésbé sem járul hozzá, mintegy tet-

szövegesen sokféleképpen teljesíthető. A történetnek a cselekvést, melyre magyarázatul szolgál, olyan jelentőséggel kell felruházni, hogy igazolja ismétlődő megjelenítéseit.” Blumenberg, *i. m.*, 144.

86. Nagy-Vöő, *i. m.*, 37.

87. Dömötör Tekla, *Hiedelem, monda és rítus a mai magyar faluban = Hiedelemrendszer és társadalmi tudat I.*, szerk. Frank Tibor – Hoppál Mihály, Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1980, I, 290.

88. Nagy, *Cifra János meséi*, 16.

89. Bálint Péter, *Mese a mesében: a megkettőződés hermeneutikája (az emlékezés és a nyelv „labirintusában”)* = Uő., *Meseértés és értelmezés. A kárpát-medencei népmeseahagyomány hermeneutikai vizsgálata*, Didakt, Debrecen, 2013.

90. Dömötör Tekla az egyes történetek néphithez való tartozását attól teszi függővé, hogy rítus fűződik-e hozzájuk, vagy sem. „De pl. az óriásokról, tündérekről szóló történetekhez semmiféle elhárító vagy ráható cselekmény, előírás vagy tilalom nem fűződik, mert szereplőikben valójában nem hisznek, tőlük nem félnek és tőlük segítséget sem remélnek, tehát a cselekménynek, előírásnak, vagy tilalomnak nem lenne semmi értelme.” Dömötör, *Hiedelem, monda és rítus a mai magyar faluban*, 293.

91. Bálint Sándor, *Tombácz (Kiskutya Gyurka)*, *i. m.*, 489.

92. Roland Barthes, *A szöveg öröme*, ford. Babarczy Eszter et al., Osiris, Bp., 2001, 70.

93. Bausinger, *i. m.*, 26.

94. Ortutay, *i. m.*, 64.

95. Nyilván a pásztortársadalom és a falusi közösség egyik legfőbb tudásforrása a csillagok járása, amihez hitrendszere is kötődik. „A csillaghit fatalisztikus tanításainak széles területen való elterjedésével ezt a gondolatot a megváltást hirdető vallások is átvették s így alakult ki az a felfogás, amely szerint az új vallás istene megengedi, hogy imával vagy áldozattal engeszteljék, békítsék, mert így lehet megnyerni a kegyét, hogy a csillagok fenyegető konstellációjának létrejövetelét megakadályozza.” Berze Nagy, *i. m.*, 89.

96. Dömötör Tekla, *A magyar nép hiedelemvilága*, 194.

97. Mauss, *i. m.*, 170.

98. Buber, *i. m.*, 100.

99. Mauss, *i. m.*, 63.



szemle

Múlt, bűn, felelősség

FAZAKAS SÁNDOR: *VÉTKEZTÜNK... – EGYHÁZ A TÖRTÉNELMI ÉS TÁRSADALMI BŰNÖSSZEFÜGGÉSEK RENDSZERÉBEN*

A reformáció szimbolikus kezdetének 500. és a magyar református egyház hagyomány szerinti alapításának 450. évfordulója alkalmából az utóbbi egy évben számos olyan könyv és tanulmány jelent meg, amelyek történeti perspektívából foglalkoznak a protestantizmus társadalmi-politikai szerepével és kulturális teljesítményével. Ezen művek többsége a régmúlt korok eseményeire, valamint a kiemelkedő protestáns intézmények és személyiségek tevékenységére koncentrál, de a történelmi-politikai szembenézést, illetve az erre való kritikai reflexiót jobbra kerüli. Lehetséges, hogy Fazakas Sándor *Vétkeztünk...* című könyve az ünnepélyes és emelkedett hangulatban némileg ünneprontónak tűnhet, mert nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy megválaszoljon néhány olyan, már önmagában is provokatívnak tekinthető kérdést, mint hogy: „az egyház mennyiben tekinthető olyan intézménynek, illetve szervezetnek, amely nemcsak tagjainak meghasonlása miatt, hanem intézményes jellege miatt is érintetté vált a történelmi-politikai vétkek szövevényében? Miként volt részes az egyház, mint kollektíva vagy mint kollektív cselekvő alany olyan interaktív folyamatokban, amelyek a politikai rendszer fennmaradásához szükséges struktúrákat generálták, saját működésük mennyiben mutattak rendszeranalóg vonásokat, ezek fenntartása milyen áldozatokat követelt, s negatív hatásuk mennyiben hátráltatta, illetve hátráltatja a demokratikus kultúra és a civil társadalom megerősödését?” (21.) Ezekre a zavarba ejtő, ám bármilyen közösségi identitás szempontjából megkerülhetetlen kérdésekre már maga a cím is választ ad, de aligha kerülhetjük meg azokat a problémákat, amelyeket az ezek által implikált elemzés felvet.

A „vétkeztünk” egy többes szám első személyű, múlt idejű, egyetlen szóból álló mondat, amelynek végén nem pont, felkiáltó- vagy kérdőjel, hanem három pont áll. Ismerve és feltételezve a szerző rendkívüli gondosságát és körültekintését, nem tekinthető véletlennek ez a pregnáns címválasztás, és nem hiszem, hogy túlértelmezem a címet azzal, ha bizonyos következtetéseket vonok le belőle a tartalom egészére vonatkozóan. A címben a többes szám egy olyan közös bűnre utal, amelyben mindenki érintett, aki egy adott közösség tagja, beleértve magát a szerzőt és az olvasót is, jóllehet a kontextus, amelyben ezek a vétkek állnak, nem könnyen behatárolható. Ha el is fogadjuk, hogy a vétkek ebben az esetben az egyházat mint közösséget, illetve intézményt illetik, a modern társadalmakban minden ember többes identitással rendelkezik, így szinte lehetetlen pontosan kijelölni a felelősség individuális és kollektív köreit. A szerző tudatában van ennek a nehéz-

ségnek, és a bűnre úgy tekint, mint ami nem ki- vagy megkerülhető, éppen ezért nem a bűnösség és ártatlanság dichotómiájában jelöli ki annak fogalmát, hanem sokkal inkább valamilyen közös felelősségben, amelyet érvényességében és tartalmában egyaránt nehéz megragadni.

A címben a múlt idő azt sugallja, hogy a közös bűn időbeli horizontja kitágul, és nem kizárólag azokat a történelmi bűnöket jelenti, amelyeket a 20. század diktatúrái során követtek el, hanem azokat is, amelyeknek következményeivel mi magunk a jelenben szembesülünk. Az időbeliségnek ez a gondolata fogja egyetlen közösségbe a múlt, a jelen és a jövő generációit, és alkotja meg az elképzelt közösség temporális feltételeit. A címben megjelenő közös múltbeli bűn értelmezése ettől talán még inkább zavarba ejtő, és ha a szerző gondolkifejtése mégoly világos és következetes is, az olvasótól komoly absztrakciós képességet és intellektuális erőfeszítést követel annak elgondolása, hogy milyen módon képzelhető el a bűnösségnek ez a formája.

A kollektív cselekvő alanyként elkövetett bűnt a szerző világosan megkülönbözteti a kollektív bűnösség köznapri értelmétől, amit általában jogi vagy politikai értelemben véve használunk. Ez utóbbi egy olyan fogalmi konstrukcióként született meg a II. világháború után, amely azt szolgálta, hogy politikai megragadhatatlansága és jogi értelmezhetetlensége miatt vissza lehessen utasítani azt a bűnt, amely az egyénre egy közösség tagjaként hárult. Kétségtelen, hogy minden ilyen bűnelképzelés differenciálatlan, ezért ezt racionálisan sem felmenteni, sem büntetni nem lehet. Ugyanakkor azonban nem tagadhatjuk, hogy minden történelmi bűnnek vannak kollektív vonatkozásai. A közös bűnt érthetjük úgy, hogy a bűnök, amelyeket a 20. században az emberiség ellen elkövettek, egyének követték el, de egyénként ilyen súlyú és kiterjedésű bűnök elkövetésére nem lettek volna képesek. Ezért valamiféle bűnrészesség terheli őket, amelynek mértékét azonban szinte lehetetlen meghatározni, ha nem jogi, hanem erkölcsi vagy politikai értelemben vett bűnről van szó. „A világban jelen levő bűn – amelynek romboló erejét és hatását történelmi és társadalmi összefüggésekben tapasztaljuk – olyan komplex valóság, amely nem egyszerűen egyéni meghasonlások sorozata és összessége, és nem lehet csupán morális vagy büntetőjogi kategóriák segítségével leírni.” (325.)

A címben megidézett kollektív cselekvő alanyként elkövetett bűn felfogásának azonban máshol vannak a forrásai, és ennek megértése nem lehetséges nagyfokú absztrakció nélkül. „Mint látni fogjuk, mind a társadalom egészére, mind pedig egy társadalmon belül egy-egy szervezetre nézve (ilyen lehet egy vallásközösség is) a bűn és a felelősség tekintetében olyan komplex folyamatokkal állunk szemben, amelyeknek megértése elméleti-értelmezési konstrukciók nélkül nem lehetséges, de minden értelmezési megoldás további kísértésnek eshet áldozatul, méghozzá a politikai instrumentalizálás, az önigazolás vagy éppen az intencionális történelem-értelmezés által. Ezért [...] tisztáznunk kell azokat a teológiai és etikai elveket is, amelyek a konzekvenciák normatív és kritikai értékeléséhez elengedhetetlenül szükségesek.” (19.) Az ennek hátterében álló bűnfogalom egyszerre teológiai és erkölcsi természetű. Teológiai értelemben a bűn abból adódik, hogy az ember tökéletlen és kontingens lény, ennek nyomán pedig elkerülhetetlenül kudarcot vall

az élet különböző területein, ami hangsúlyozza az ember és isten közötti deficitet, amelyből a fenti bűnértelmezés adódik. Ez a fajta bűn meglehetősen absztrakt, és messze túlmutat a 20. század történelmi bűneinek kontextusán, de ezek az események éppen arra mutattak példát, hogy egy ilyen helyzetben milyen könnyen mondunk búcsút alapvetőnek és megkérdőjelezhetetlennek tekintett erkölcsi elveknek és gyakorlatoknak, illetve milyen törékenyek az emberi viszonyaink.

Az elmúlt század tapasztalatának jelentősége elsősorban abban áll, hogy minden más kornál egyértelműbben mutatta meg az erkölcs és a hagyomány összeomlásának mélységeit. A hívők esetében ez azzal a tehertétellel súlyosbodik, hogy az ember bűnössége miatt nem képes megfelelni az isteni törvénynek, és szükségszerűen ellentmondásba kerül azzal, ami számára a legszentebb. Ez nem egyszerűen egy bűncselekményben történő valamilyen részvétel vagy a hozzá kapcsolódó felelősség, hanem egy olyan bűnben való részesülés, amely azért hárul valakire, mert egy bizonyos közösség tagja. Beleszületett egy emberi közösségbe, amelynek így részévé vált. Nem választotta ezt, ezért ez természetes adottság számára, éppen ebből fakadóan nem menekülhet belőle. Ez az ára annak, hogy nem egyszerűen individuumként él a világban, hanem valahová tartozik. A könyv címe tehát azt sugallja, hogy vétkesek vagyunk, de nem egyszerűen személyként, és nem is általános emberi értelemben, hanem konkrét keresztyéni vonatkozásban, ami abban nyilvánul meg, hogy én magam is tagja vagyok a *communiónak* vagy *koinoniának*. „Szükség van egy (olyan) egyházfogalom bevezetésére, valamint egy olyan teológiai társadalomelmélet kidolgozására, amelyek segítségével egy szervezett vallásközösség (mint az egyház) adott időben és társadalmi kontextusban való megnyilvánulását, csakúgy, mint más szervezetnek a működését, be lehet azonosítani, le lehet írni, tények, normák és jogi követelmények alapján rögzíteni. Mindez nem tekint el ennek az adott szervezetnek vagy közösségnek transzcendens vonatkozásaitól, de értelmezhetővé teszi, hogy az egyházban is az életnek olyan megnyilvánulásával van dolgunk, ahol önrendelkezésre és józan belátásra képes, egymásért felelős, de nem tévedhetetlen emberek interaktív kapcsolatban vannak egymással, egymásért és egymással igyekeznek alapvető szükségleteiknek kielégítésére és a közösség jólétének biztosítására, s mindezek érdekében együtt hoznak meg döntéseket. De ez az interaktív folyamat csak akkor működik, ha a benne résztvevők fizikai biztonsága, az interakció szabálya, a javak hasznosítása megfelelő módon van szabályozva, s ennek megvannak szervezeti és intézményes feltételei. Ilyen feltételek mellett tekinthető tehát az egyház jog- és cselekvőképes intézménynek, szervezetnek, társadalmi szereplőnek, vagyis kollektív cselekvő szubjektumnak [...]” (199.) Ennek a közös bűnösségnek a tudata az egyház tagjait érinti, ami más, illetve több, mint bármely más közösségben vállalt felelősségrész. Ebben az esetben ugyanis az istennel való kapcsolat egyedivé tesz, egyszeri és megismételhetetlen személyiséggé, ugyanakkor mégis az egyházon belül bontakozik ki ez a képesség. Ez a bűnfelfogás meglehetősen általános, mert a bűn nem feltétlenül egy konkrét bűn, illetve a tettesség sem személyesíthető meg minden esetben. Ennek köszönhetően a szerző tiszteletre méltó módon távol tartja magát mindenféle moralizálástól. Természetesen kimondja ítéletét, amit az egyház minden tagja számára érvényesnek tekint, de kerüli azt, hogy a ma pozíciójából könnyen

és könnyelműen ítéletet mondjon. Ez a felfogás leginkább Karl Jaspers metafizikai bűnről szóló elképzelésére emlékeztet, egészen pontosan arra, hogy minden embernek van felelőssége embertársaiért, és azon túl, hogy ennek mibenléte meglehetősen nehezen megragadható, megítélése az emberi önreflexió mellett legalább annyira Istenre tartozik.

A címben talán a három pont árul el legtöbbet a fentebb kifejtett nézetek következményeiről. A három pont egyértelműen arra utal, hogy nem csak tetteinknek, hanem közösséghez való tartozásunknak is következményei vannak, ami elsősorban a felelősségvállalásban nyilvánul meg. Ha közösséghez tartozunk, az szükségszerűen felelősségvállalással jár együtt, erről nem mondhatunk le, és ettől nem szabadulhatunk meg, mert ez az előfeltétele annak, hogy a közösség élő maradjon. Nem állíthatjuk, hogy minden közösséget kizárólag ez tart össze, de ha nincs felelősség, akkor a közösség széthullik. Nincs meg az a folyamatosság, amely időben kiterjedve a múltra és a jövőre is egyaránt kiterjed, és ami minden közösség belső dinamikáját és erejét adja. Az ilyen közösségek a konfliktusaikat inherensnek és permanensnek tekintik, és nem arra törekcszenek, hogy ezeket erőszakkal kiiktassák, hanem, hogy megtanuljanak velük együtt élni. A jó közösséget nem a konfliktusmentesség jellemzi, hanem a konfliktusok érett és kiterjedt vitája. Fazakas Sándor könyvének egyik legnagyobb erénye, hogy túllép az áldozatiság és tettesség dichotóm megkülönböztetésén, és a teológiai és egyházi bűnvonatközásokat egy szélesebb rendszerbe ágyazva mutatja be. A könyv nem externalizálja a bűnt és a felelősséget, hanem kontextualizálja, azaz társadalmi összefüggésbe helyezi. Így az egyház és a hívő ember nem exkluzív intézmény vagy személy, hanem a társadalom része, amelyhez különböző módokon kapcsolódik, de ezek a kapcsolódásai kontingensek. Ezek az eredendő, velünk született esetlegességek pedig nem csökkentik a bűnösség érzésének való kitettségét, de elfogadását talán megkönnyíthetik. Távol áll tőle minden olyan szemlélet, amely szerint az egyház kívül, illetve felette áll a társadalom bűneinek, legalábbis a történelmi bűnök tekintetében. Ez a könyv nem kívülről látja a bűnösséget, hanem belülről, ami ebben a kontextusban meglehetősen szokatlan perspektíva. A könyv kétségtelenül szembe néz ezekkel a körülményekkel, ami önmagában is meglehetősen nagy intellektuális bátorságról tesz tanúbizonyságot, ha megfontoljuk, hogy a magyar társadalom huszonhét évvel a rendszerváltozás után sem volt képes szembenézni saját terhelt múltjával. Ez nem csak az ügynökakták kérdését illeti, ami legfeljebb eminensen mutatja, hogy mindig hiányzott az elhatározás vagy a bátorság a szembenézéshez, hanem abban, hogy a magyar társadalom jelentős része még mindig kiskorúként viselkedik, ha bármilyen felelősségvállalásról van szó, és ebben sajnos nem tesz különbséget sem az ideológiai elkötelezettség, sem az erkölcs, sem az ízlés, sem a konfesszionális meggyőződés. Talán első látásra furcsának tűnhet, hogy nem egy történész, pszichológus, szociológus vagy politológus az, aki ezeket a kérdéseket felteszi, hanem egy teológus, aki nem akármilyen magabiztossággal és irodalmi tájékozottsággal mozog az egyes diszciplínák megközelítési módjai között, miközben szakterületének sajátosságait egy pillanatra sem téveszti szem elől. A könyv nagyfokú intellektuális bátorságról tanúskodik, mert szembeszáll számos dogmával és előítéllettel, amelyek Magyarországon a múlttal való szembe-

nézést jelentősen megnehezítik, és függetleníti magát azoktól a valós vagy képzelt politikai elvárásoktól, amelyek ezt gyakran lehetetlenné teszik. Bizonyára hosszú lesz még az a folyamat, amelyet végigjárva kibeszélhetjük ezeket a problémákat, mindenesetre ez a könyv megkerülhetetlen mérföldkövet jelent ezen az úton. (*L'Harmattan*)

BALOGH LÁSZLÓ LEVENTE

Rocktörténelem vagy emlékirat?

PERJÉSSY-HORVÁTH BARNABÁS: *HATÁRSÁV. A DEBRECENI CALANDRA ZENEKAR ÉS KORA*

A rendszerváltozás óta emberöltőnyi idő telt el, ám a magyar széppróza még adós maradt egy olyan jelentős nemzedéki regénnyel, amellyel a fordulat éveinek egyetemistái, a mai negyvenöt-ötven körüliek azonosulni tudnának. Az utóbbi évek nagyobb prózasíkerei közül ugyan néhány bemutatta ennek a nemzedéknek a gyermekkorát, a '70-es és '80-as éveket (pl. Borbély Szilárd: *Nincstelenek*, Tóth Krisztina: *Akvárium*), de éppen a legkritikusabb esztendőik élményei nem tudtak még nagyobb – regény méretű – formát öltetni. Perjéssy-Horváth Barnabás egyetemi zenekarának történetét bemutató *Határsáv* című dokumentumregénye alkalmasnak tűnik e hézag kitöltésére.

Egy olyan generáció regénye lehet a *Határsáv*, amely életkora, műveltsége, társadalmi háttere alapján alkalmas lett volna radikálisabb változások kivívására, de amelynek nem volt esélye forradalmat csinálni a lazuló Kádár-rendszer legvégén és a viszonylag csendes (forradalommentes) átmenetben. Tagjainak bőven maradtak a tanulás mellett lekötetlen energiái, amelyeket különböző tartalmú „öntevékeny csoportokban” aknáztak ki, például minimális anyagi háttérrel rockzenekart alakítottak, jelen esetben a nyolc évet és 43 koncertet megért Calandrárt. A név ezen írásmódja ugyan egy kevésbé ismert énekesmadáré, ám a hangzás alapján Calandra is csábít. Sajátos időutazásos kalandot jelent elmélyülni a *Határsáv* világában, nemcsak azoknak, akik résztvevőként, a cselekményidővel egy időben jártak a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemre, hanem a fiatalabbaknak is, akik számára szintén plasztikussá válik a szűkebben 1986 és 1992 közötti magyar rétegválóság, tágabban pedig egy fél évszázadnyi mikrotörténelem – a szereplők gyermekkorának egyenkénti bemutatásával, illetve az „utolsó koncertek” és a Calandra-találkozó felidézésével.

Talán ez volt az utolsó időszak a magyar felsőoktatás történetében, amikor még valamennyire egységes élményt, életérzést jelentett egyetemistának, főiskolásnak lenni Magyarországon, hiszen „a teljes lakosság mindössze 6 százaléka látott egyetemet vagy főiskolát belülről” (140.). Azóta az egyetemek és az egyetemisták száma megsokszorozódott (részben a főiskolák és főiskolások számának rovására), az osztott képzés, a kreditrendszer és az internetes tantárgyfelvétel pedig a széttöredezettség élményét adja a diákoknak, amihez hozzájárul az infokommunikációs szu-

persztrádán elvárt egyre nagyobb sebességgel zajló kapcsolatfenntartás látszólagos kényszere is. Ebből a szempontból is tanulságos a *Határsáv*, hiszen az okostelefonok és az internet előtti életet mutatja be, amikor a banda tagjai még táviratot küldtek Sajószentpéterre a nagybeteg Barnabásnak, „akinek sorsáról semmit nem tudtak”, majd levelet írtak, mely „egyetlen hiteles forrásunk ezen időszakból” (57.). „A digitális forradalom még váratott magára.” (59.)

A nosztalgikus „bezzeg a mi időnkben” szólama helyett a szerző kihasználja a mai, a „digitális forradalom” utáni eszközöket, sajátos háttérrel festve az 510 oldalas keménykötésű könyv mögé. A könyv megírását megelőzték a legnépszerűbb közösségi oldalon megosztott fényképek és rövid írások a Calandra történetéről, amit a hajdani zenekari tagok, ismerőseik és rajongóik annyira lelkesen fogadtak, hogy a szerző a meglévő írásokat kibővítette, a hézagokat kipótolandó interjúkat készített a zenészekkel, majd tapasztalt médiamunkásként alaposan előkészítette a könyv kiadását, például előfizetőket is gyűjtött. Ritka ugyanis manapság – Csokonai próbálkozásait idézi –, hogy a *Határsáv* magánkiadásban jelent meg 2017. április 1-jén, amely információ öntüköröző fogásként szerepel is a könyv 486. oldalán. Sőt a koncert- és stúdiófelvételek is megtalálhatóak a YouTube videómegosztó oldalon. Ezek tapasztalatai alapján az olvasó választ is adhat a Calandra premierjével kapcsolatban feltett, szónokinak szánt kérdésre: „Bátrak voltak? Vagy csak vakmerőek?” (33) A számok mindenestre jól szólnak.

Valójában a könyv megírása mögött több művészi és médiatudatosság rejlik, mint a zenekar életében. A nosztalgia helyett a pontos és tárgyilagos közlésre irányuló tudatos törekvés határozza meg a mű stílusát. Ennek része az elbeszélő és a szerző személyének következetes megosztása, ahogyan azt az első mottó előrevetíti: „Ebben a történetben senki sem teljesen azonos önmagával, beleértve az elbeszélőt is.” (5.) A Perjéssy-Horváth Barnabás művésznév mögött rejlő hajdani egyetemista Horváth Barnabás nem is tolakszik a zenekar többi tagja elé a tablón. Igaz, jól beállított fénykép – a könyvborítón látható képet is beleértve – nem is készült a Calandráról, mivel „a sztárfotózkodás sosem tartozott a zenekar erősségei közé” (203).

A szerzőnek egyébként nem ez az első álarca. Első könyvében, a *Kollégium bluesban* (2005) már sikerült meghatározó debreceni „refis” élményanyagát szociografikus pontosságú regénnyé stilizálni. Ebben Blue néven szerepeltette hasonmását. A mű sikerén felbuzdulva aztán kiadta regénybeli alteregójához kapcsolódóan a *Blue irományait* (Horváth Barnabás Dávid gimnáziumi tanuló írásait), majd *Sajtőszem* címmel saját (főleg felnőttkori) publikációit gyűjtötte össze. Ebben a sorban – egy iskolaregényt és két retrospektív antológiát követően – a *Határsáv* egy olyan önéletrajzi alapú, váltakozó személyességű memoársorozat negyedik köteteként is olvasható, amely ugyanannak a személyiségnek különböző életkorokban megélt és megírt tükörképeit vonultatja fel, ahogyan például Rembrandt festette meg saját arcképeit.

Mindehhez azonban elengedhetetlen feltétel volt Perjéssy-Horváth Barnabás dokumentáló hajlama. Szükség volt ugyan pontosításokra és kiegészítésekre, azonban a dokumentarista pontosság már a múltban, a zenekar életében, vagy, ha regénynek tekintjük a kötetet, akkor a cselekményidőben is meglévén a szerző

(vagy a Barnabás nevű szereplő) minden apró cetlit, listát, levelet, fényképet eltett, sőt maga is gondosan fényképezett, nemcsak keletnémet Praktikájával, hanem emlékezetével is, hogy felidézhesse életének fontos fejezeteit. Így nemcsak idézi, hanem illusztrációként magukat a dokumentumokat is mellékeli a szöveghez. A kötet 61 fejezetét a zenekari tagok utóélete követi (*Utójáték*; 436–447.), a *Függelék*-ben (448–486.) pedig a tagok, a szerzemények, a dalszövegek, az amatőr felvételek, a stúdiófelvételek és a kronológia szerepelnek. Tanulmányhoz méltóan impozáns a szerzőket és a képek tulajdonosát is feltüntető képjegyzék, illetve a 311 elemet tartalmazó végjegyzet, amely a korabeli újságok könyvtárbeli felkutatását és átböngészését is feltételezi, de tartalmaz néhány magyarázatot is ma már nem közismert fogalmakhoz.

Az első fejezet in medias res indul a leszerelőbulival és a körlet elhagyásával 1987 nyarán, hogy aztán egy évvel korábbra ugorjunk az egyetemi felvételikhez, majd az előfelvételik bevonulása után visszatérjünk, de már a Benczúr utcai egyetemi kollégium folyosói gitározgatásaihoz. A kronológia felbontása, a katonai és iskolai környezet a fejezetcímmel – *Lépcsők* – együtt az *Iskola a határon* posztmodern prózában szinte kikerülhetetlen hatását idézi, azonban a későbbi fejezetekben már nem lesz ennyire egyértelmű ez az előzmény. A kronológia csak annyira bomlik meg, amennyire a zenekari tagok előéletét mutatja be egy-egy rész, nagyjából a bandához való csatlakozásuk idejéhez illesztve. A harmadik személyű tárgyilagos elbeszélő annyira mindentudó ezekben az életrajzi fejezetekben, hogy a szereplők közötti későbbi kapcsolatokra is rávilágít, például amikor arra hívja fel a figyelmet, hogy Tamás a sárbogárdi, Barnabás pedig a debreceni Kántussal egy pesti ünnepségen „tudtukon kívül együtt szerepeltek”, sőt egy közös ismerős révén Tamás „már hallott is a Calandra leendő dobosáról” (20.). Az Ottlik által is alkalmazott több nézőpontos elbeszélés helyett pedig egy riporter objektív hangja közli a tényeket, főként az életrajzokban, melyekben a bemutatott szereplőknek is jut idézőjelekkel egyértelművé tett szubjektív megszólalás: „akkor nem nagyon szerettem, de ma már örülök”, „semiben nem hiszek, ami direkt” (*A rangidős* – Szűcs Tamás, 21), „annyira szerettem énekelni...” (*A muzsikus* – Nagy Gábor, 144).

Az elbeszélő az egri kalandról csak a többiektől hallhatott, mert azon, kilépése miatt, Barnabás már nem vett részt. Így fogalmaz: „ma már kideríthetetlen, hogy ki hívta meg a Calandrát Egerbe. Két tudományos elmélet forog közszájon.” (*Egri sztárrock*, 386) A Barnabásról szóló fejezetben pedig éppen a szerzői szubjektivitás elkerülése végett fordul elő néhány olyan, közösségi tudatra utaló nyelvi formula, mint „a krónikák szerint” (71.), vagy az olyan többes szám első személyű főmondatok, mint: „azt nem állítjuk” (80.), „ott tartunk” (95.). Ám ez a fejezet is egy hosszabb idézőjeles első személyű ars poeticával zárul, melyben a szerző/Barnabás a könyv megalkotásának céljáról is vall. Ez az egyetlen rész, ahol a pártpolitikáról ejt szót, de csupán azért, hogy érzékeltesse, „hogy alapító voltam mindenhol – lapzártáig kivéve a családot –, akár zenekarozást, akár a politikát vesszük. [...] Pezsgett az élet, elmondható, hogy mi voltunk a rendszerváltozás fiataljai... Ezt az élményt, tudást nem lehet elvenni tőlünk, igaz, hogy másunk se nagyon van. Ebből a felismerésből születik ez a könyv is, a *Határsáv*, amiben megpróbáljuk rögzíteni nemcsak egy zenekar, hanem egy korszak lenyomatát is, ahogy mi láttuk és amire em-

lékszünk annyi év távlatából.” (97.) Az idézet még egyes számban indul, a végén pedig már többesben utal a közös élményre. Perjéssy-Horváth Barnabás nem a saját, hanem a közösség krónikása akkor is, amikor magáról ír, jóllehet, a saját gyermekkorát bemutató fejezet jóval hosszabb, és érthető módon jóval több fényképet közöl a többiekénél. Közben pedig bemutatja lelkész édesapját, a parókiát, a korai EDDA zenekarhoz fűződő kapcsolatát, „refis” önképzőköreit, saját – díjnyertes – színjátsszókori darabját (Csokonairól), zenekarát (Logaritmus), kórusát (Kántus), színházi statisztálását (szintén Csokonai), végül pártalapítását (törvénytelen Fidesz és MDF).

Közben ugyanis folyamatosan kitekint a szűken vett zenekartörténetből a krónikás. A legelevenebb rajzokat az akkoriban utolsó éveiket élő puhuló és gyengülő diktatúrákkal kapcsolatban láthatjuk. A kötelező sorkatonaságot mindenki megélte, de Nyulász Péter (jelenleg sikeres gyerekkönyvíró) sorsa például azért lett könnyebb, mert önkényesen csatlakozott a színművészeti előfelvételsek csapatához, és amikor már ott élt és próbált velük egy barakkban, senki sem kérte ezt rajta számon. Az életrevaló Szűcs Tamás egyetemet megelőző jól jövedelmező sofőrködése a gulyáskommunizmus jellegzetes sikertörténete, kínai kirándulása pedig – *Made in China* – egy másfél hónaposra sikeredett üzleti kaland. Barnabás a szovjetunióbeli Moszkvába utazott (*Moszkvai anziksz*), majd egy szovjet laktanyából szerzett éjfélkor egy komplett egyenruhát ezerhatszázért (*Laktanyakaland*).

Természetesen a kollégiumok (Benczúr és Tóthfa) mellett visszatérő helyszínek az egyetemi kulturális élet színterei, különösen a bulik és a gólyabálok, de a debreceni intézmények (IPK, Kölcsey Művelődési Központ, Perényi utca) vagy a pesti Almássy téri szabadidőközpont, a tokaji Rock gyermekei tábor is meghatározó fordulópontokhoz kötődnek. Ezek közül az intézmények közül alig van már, ami létezik vagy ugyanazt a funkciót látja el, mint a bemutatott események idején. Használóképp a név szerint megemlített helyi és országos merítésű, saját korukban sikeres zenekarok közül is van, amelyeket a *Határsáv* idézhet a régi rajongók fülébe, mert azóta megszűntek, mint például a debreceni Hangfogó, Ölveti Blues Band, Wayang, Tomi Szomorú, August Förster Reservation, Téglagyári Megálló vagy a nyíregyházi Psyché. A könyv nagy érdeme, hogy igyekszik a debreceni rockélet minél több szereplőjét bevonni a történetbe, mintegy kiegészítve a szintén akkoriban a *Határsáv* lektora, Váradi Ferenc által összeállított *Debreceni rocklexikont*. A Calandra nem írt rocktörténelmet, de Perjéssy-Horváth Barnabás igen.

Előfordulnak persze olyan zenekarok is a könyvben – sajnos kevesebb –, amelyek országos, sőt nemzetközi sikert értek el, mint a Ladánybene 27, a PG Csoport vagy a Tankcsapda. Utóbbival kapcsolatban felmerül az egyik legfontosabb kérdés: mi kell ahhoz, hogy egy zenekar annyira sikeres legyen, hogy fennmaradjon, és megélhetést biztosítson a zenészeknek. Az utolsó fejezet azzal zárul, hogy a Calandra tagjai összejönnek 2015-ben, és beszélgetésükben igyekeznek megfogalmazni sikerük, sikertelenségük és feloszlásuk okait. Nem mondják ugyan ki egyértelműen, de többen utalnak rá, hogy nem azért jártak egyetemre, hogy a bizonytalan showbusiness legyen az életük. Nyúl kilépése „szomorú volt. Nem akarta elhinni, hogy össze lehet egyeztetni...a magánéletet, a tanulmányokat és a zenélést.” (409.)

A *Határsáv* jelentősége abban rejlik, hogy olvasmányos stílusban mutatja be a rendszerváltozás körüli vidéki magyar valóságot, jegyzetapparátusa pedig akár to-

vábbi kutatásra is ösztönözhet. Ha csak a benne név szerint megemlített, a regionális kulturális életnek ma is aktív szereplői olvasnák el, már sikerlistás lenne. De nyugodtan ajánlható a fiataloknak is, hiteles kortörténeti forrásként, a hivatalos történeti kutatásban is egyre inkább teret hódító *oral history*n, személyes beszámolókon alapuló tankönyvként. Nem épít mitológiát a Calandra vagy az azt létrehívó fiatalok köré, de a részletes tablóval kiemeli a többi, lassan feledésbe merülő rockzenekar közül, amelyeknek nem volt egy Perjéssy-Horváth Barnabáshoz hasonló krónikásuk. Nem véletlen, hogy Boros György (Ölveti Blues Band) is idén adta ki saját visszaemlékezéseit *Pocsolyába léptem* címmel. Ezek a memoárok talán ösztönözhetnek másokat is, hogy rocktörténelmet írjanak. (*Magánkiadás*)

KOVÁCS GERGELY

Hajnali fél négy

TAKÁCS ZSUZSA: *A SÓBÁLVÁNY*

Mint minden bibliai történetnek, Lót szodomai esetének is több egymással versengő értelmezési hagyománya van. Ezek közül a leggyakrabban előkerülő, nagyon leegyszerűsítve, úgy magyarázza a példázatot, hogy ha valaki esélyt kap a menekülésre, ha kiszakadhat bűnös, de talán kényelmes és izgalmas életmódjából, akkor utána nem szabad nosztalgiával gondolnia a régre – ha így tesz, kiüresedve, életkedv nélkül élhet csak az újban, vagy el sem juthat az újig. Lót felesége azonban a romlásból kivezető úton így, fájdalommal pillant vissza a régi életére, talán sajnálja, amiről le kell mondania, amit elveszít, talán valóban a komfortot és az izgalmakat siratja – így viszont ott marad a régi vonzaskörében, vagyis a család többi tagja igen, de ő nem tud új életet kezdeni. Kiüresedve, életkedv nélkül élhet tovább – hideg és rideg lesz, mint a kő: „sóbálvánnyá” változik.

Takács Zsuzsa rövid novellái részben a mai Magyarország erkölcsi állapotával, a közélet rendkívül alacsony, de még mindig folyamatosan romló nivójával, a társadalmi szolidaritás hiányával és a politika bűneivel, illetve a saját magunk ellen elkövethető hibákkal, a múltban megélt, de ma is kísértő, kisebb-nagyobb bűnökkel néznek szembe. A kilépés, a kimaradás esélyeit latolgatják, azt, hogyan lehet a mai magyar társadalomban, azaz kint, és hogyan lehet otthon, a négy fal között, bent, legalább a magunk szabályai szerint harmonikus és tisztességes életet élni. Ez a fajta nyílt aktualitás, direkt közéletiség egyáltalán nem volt jellemző erre az életműre, mondhatni épp ellenkezőleg: a versek eleinte inkább a tárgyas megszólalás eleve távolságtartóbb formáit keresték, majd az időhöz és térhez alig köthető, személyes érzelmvilág színre vitelének lehetőségeit kutatták. Az eddigi egyetlen prózakötet, a 2007-es *A megtévesztő külsejű vendég* pedig az álmok szabad asszociációs világába elvezető, pszichologizáló, de néhol esszéisztikus, néhol mesés fordulatokkal élő novellákat közölt.

Magyarázhatja az aktuális társadalmi témák beszűrődését a szövegek első megjelenési helye: az *Élet és Irodalom* oly sok hasonló kötet megszületését elősegítő

tárcarovatának darabjai voltak ezek az írások. Feltehetően felkérésre születtek tehát, határidőre kellett megírni őket – talán ezek a körülmények is erősítették az egyébként a szerző legújabb verseiben is felbukkanó társadalomkritikai indulatot (lásd például *A Vak Reménnyel egy körúti kávézóban* címűt a *Litera.hu*-n). Azt persze ezek a novellák sem állítják, hogy Budapest lenne az új Szodoma, de azt igen, hogy jelen van a mindennapokban valami felesleges feszültség, amit a hatalomvágy és a mások érzékenysége iránti közöny ugyanúgy okozhat, mint a felpörgött élettempó és az általános pénztelenség. A szövegek kétségkívül közvetítenek egy szigorú (konzervatív) etikai értékrendet is, de ez azért nem zavaró, előíró vagy didaktikus, mert az elbeszélők mindig tanújelét adják a másokból hiányolt érzékenységeknek, és váltig hangoztatják, hogy még a negatív szereplők felé is megértéssel kell fordulnunk, hiszen ők is kiszolgáltatottak és esendőek, a külső hatások, a véletlenek, a sarokba szorítottság és az ebből fakadó rossz döntések pedig bárkit ki-zökkenthetnek, kilökhetnek az addig szilárd értékrendjéből. Nem azzal menti fel a bűnöst, hogy hiszen bárki hibázhat, hanem azt mondja: bárki kerülhet olyan helyzetbe, amikor nagyon könnyű hibázni. A megbotránkozás mozzanatát tehát a legtöbb esetben a megbocsátás és a megértés követi.

Ha a címből kiindulva gondolkodunk a kötetről, érdemes szem előtt tartani, hogy Takács Zsuzsa öt évtizede formálódó életműve a kezdetektől kapcsolatban van a bibliai nyelvvel és szimbolikával, a keresztény hittel és a misztikával. Verseinek állandó témája a „távollévő Isten”, aki a megszólításra, az imára nem reagál, aki csendes, tartózkodó és így néha kegyetlen. Most azonban úgy emel egy bibliai fogalmat a könyv és a kötetet záró novella címévé, hogy az némiképp másként értelmeződik, mint az eredeti kontextusban – hiszen itt a rosszal szembesülő, de a jóra vágyó szereplőt éri a sokk, míg Mózes 1. könyvében a rossztól elszakadni nem tudót. A bűn és a bűnös élet elkerülésének motívuma mindkét szövegben ott van, ahogy a bűn vonzerejének, kényelmének, előnyeinek motívuma is. A visszanezés, azaz az emlékezés itt is fájdalommal, sőt gyakran büntudattal jár, de a nosztalgia a szülők, a tágabb család elhunyt tagjai, a válás miatt felbomlott saját család, illetve a volt férj szerelme, majd a későbbi szerelmek iránt csak annyiban „bűnös” nosztalgia, hogy megnehezíti a jelenbeli életet, az előre nézést, mert sebeket tép fel, megválaszolhatatlan kérdésekkel szembesít, önsajnálatra buzdít. A novellák elbeszélője azonban csak időlegesen kerül az elmúltak hatalma alá, fáj nekik, de „nem bánja, ha időnként sóbálvánnyá mered” (77.). Visszanéz egy-egy múltbeli történetre, egy régebbi kalandra, de a cím inkább arra az érzésre utal, amikor valaki megrökönyödik, egy pillanatra megáll, esetleg le is ül egy-egy felismerés vagy hír hallatán.

Csak hogy a bűn és a büntudat mint a megértés tárgyai szintén régóta jelenlévő elemek az életműben, az 1998-as, vegyes műfajú, tehát Takács első prózáit is közlő *A bűnök számbavétele* kötetnek pedig egyenesen alaptémája volt. Az anya elvesztése miatt érzett gyász mélysége, tragikuma és méltósága a túlélő büntudatával kapcsolódott össze, de a bűn a szó keresztény liturgikus szóhasználatból nyerte jelentését, azaz kifejezte az elidegenedés személyes jellegét, a személyes felelősséget. Azt, hogy ugyan nem kérdéses, az ember mibenléte az elidegenedés, vagyis a bűnösség eredendően, születésünktől hozzánk tartozik, de ez mégsem lehet a dol-

gok rendje, nem lehet isteni vagy természeti törvényszerűség, hanem csakis az egyetemes sorsban tükröződő személyes szabadság adottsága: bűnösnek születünk, de a bűnt mi magunk követjük el, egyenként és külön-külön. Takács Zsuzsa novelláiban épp azt az önmaga ellen küzdő embert látjuk, aki szeretne megfelelni, jó lenni, méltó lenni. Holott ez a kötet is csak nagyon absztrakt bűnökről beszél: mulasztásból fakadókból, képzeltekről vagy álmódottakról, de az ezekhez kapcsolódó büntudat ugyanolyan gyötrő, és ugyanolyan nehézé teszi a mindennapokat, mint súlyosabb bűnök után. Voltaképp tehát nem is a bűn milyensége határozza meg a közérzetet, hanem a büntudaté.

Az álom szerepe pedig éppen azért fontos ebben a Takács-kötetben is, mert pont ennek a küzdelemnek ad teret. Épp ott, az álmokban törnek elő a szorongások, de az álom ad lehetőséget ezek forrásának megértésére és feldolgozására is. Az egyes szövegekben látványosan előbukkan ez a kétirányú mozgás: már az elalvás is nehézkes, mindig altatók kellene hozzá, tehát állandó küzdelem folyik az alvásért, majd a visszaalvásért, de alvás közben menetrendszerűen jönnek a rémálmodok, amiből pedig az ébredés menti ki az álmodót – van tehát küzdelem az ébredésért, a reggelért is. Már a kötet első mondata is erre utal: „Zaklatott álmából ébredve...”, de számos hasonló utalást találunk a rémálmodokra: „Z. heves szívdobogásra ébredt” (23.), „Lidércei később párosával jöttek” (24.), „Kimerítő és végtelenségig részletezhető álmából csuromvizesen ébredt. [...] hajnali fél négy múlt” (31.). A szövegek rafináltan és zavarba ejtően keverik az álmok valóságát és a valódinak mondott emlékeket, hiszen az ébredések előtti és utáni képzetek, az álomleírások és azok kiegészítései, magyarázatai sokszor kibogozhatatlanul összegabalyodnak. A legjobb példája ennek a *Szerelemgyümölcs* című szöveg, melyben az egy éve halott szerető (megint a gyász és a büntudat!) tér vissza álomképként, de mintha az ébredés után az emlékek szomorú édessége venné át a szorongatóan forró álom helyét. Technikailag is itt oldja meg legjobban a szerző ezt a gyakran használt ötletet, de a szöveg érzelmi-lírai síkja is itt a leginkább figyelemre méltó. A *múlt században* a halott szülők tűnnek fel hasonló módon, de ott az emlékezés csúszik bele az álomba, hogy a novella végén a szülők egy üzenetet próbálnak eljuttatni a gyerekekhez, aki viszont nem tudja olvasni a levelet. Az írás lenne tehát a kommunikáció terepe, de mintha a szövegben leírt álom itt a valóság fordítottja lenne, hiszen az elbeszélő-szerző íróként a szüleivel való kapcsolatról beszél, a szüleire is tartozna ez, hozzájuk beszélne, nekik is elküldené a szöveget, de ők már nem olvashatják el. Az írás nem hatolhat át a halál falán, még az álomban sem, semelyik irányba.

Az, hogy a történetek ideje sokszor az éjszaka, tere egy sötét, képlékeny tér, magával hozza, hogy az érzékszervek közül nem a szem az elsődleges. Az ébredés, ha nem a rémálom az oka, akkor valamilyen zaj miatt történik: a közeli temetőben lakó varjak hajnali káromogása, a beinduló forgalom vagy a szél miatt becsapódó ablak hangja az ok. A szövegek az ezekhez hasonló hangokon, a sötétben való tapogatózáson, esetleg a beáramló illatokon keresztül rajzolják meg a szobát vagy a lakást, töltik azt a szűk teret, ahol az elbeszélő mozog – nagyon kimunkált, érzékeny, a lírára jellemző megoldás ez is. A száj, a fül, a kéz, az orr lát, vagy még pontosabban: ezek segítségével látjuk mi az elbeszélés tereit. És érezzük mi is a fe-

nyezetést, hiszen a sötét sarkok, az azonosíthatatlan forrásból jövő hangok az éjszaka líderei maguk – de ezek a líderek megint csak valamilyen lelkiismereti problémából születnek. Nem oldja fel az ezzel a tapasztalattal kapcsolatban álló, a könyv egészére jellemző tragikus hangoltságot az egyébként nagyon igényes, de inkább szatirikus, groteszk, karkai humor sem.

Ami esetleg feloldást hozhat, az maga az irodalom. A novellák tele vannak jelölt idézetekkel, de nem annyira a szerző, hanem inkább a szereplői támaszkodnak és kapaszkodnak ezekbe az idézetekbe. Z., a nyitó novella magyartanára klasszikusok első bekezdéseit gyűjti – „ettől álmodott aztán össze hetet-havat”. Az éjszakában előkerül Shakespeare, Dsida, Radnóti, de a szöveg idézett része lesz egy-egy korábbi Takács Zsuzsa-mű is. Abban az óriási bizonytalanságban, ami a külvilágból és a belső szorongásokból, a közélet anomáliáiból, a kórházak állapótából és a halálfélelemből születik, egyedül a művészet bizonyul stabil alapnak, a művészetet pedig ebben az írói világban elsősorban a könyvek jelentik. A könyvekben lévő reprodukciók teszik hozzáférhetővé a galériák kincseit, könyvekben lehet még a filmekről vagy a zene történetéről olvasni – ahogy mellesleg az álmokról és az álmok megfejtésének lehetőségeiről is.

Mindennek a metaforikája az utolsó előtti, *A könyvek felszámolása* című novellában teljesedik ki. A többség kisebb lakásba költözéskor vagy örökség esetén kerül abba a helyzetbe, hogy szelektálnia kell a könyvei között. Dönteni, mi fontos, és mi nem, kidobni vagy elajándékozni, ami nem fér el, ami már nem kell. A novella egy harmadik esetet, a rendrakás, a könyvekbe és emiatt porba fulladó lakás felszabadítása miatti szelekciót írja le. Ez például egy lazábban, humorosan induló szöveg: a kidobandók közé kerül egy, az alkoholizmus problémájáról szóló antológia, de a megsárgult, elkoszolódott kötetek között vannak a saját könyvek is – a szerző maga is kidobná őket, mert úgy érzi, csak elcsúnyítják a könyvespolcot, mit tehet akkor ezekkel más? Végül persze feladja a reményt, mert kiderül, valamiért minden könyv fontos, mindegyiknek saját története van: mikor és hogyan került a lakásba, kitől kapta, kinek a tanácsára vásárolta, kinek adta kölcsön, kivel beszélgetett róla – megannyi mélyen személyes történet. Ezek adják a biztonságot és az otthonosság érzését. A pakolás közben előugró, egy jó nagy lexikkal agyoncsapott gyík pedig máris a szimbolikus térbe helyezi ezt a hétköznapi történetet, egyben a könyv fősodrához is odaköti. A gyík ugyanis az álmok ébrenléti hasznosításának szimbóluma a szöveg szerint: ahogy a gyík (amely egy miniatűr sárkány) előcsusszan, úgy hatnak az álmok is a valóságra: úgy hat a tudatalatti a tudatosra.

Az a bizonyos Z., aki a történeteit, az emlékeit és az álmait meséli, még azok mögött a szövegek mögött is ott sejlik, ahol nincs leírva a monogramja – a karakter, a nézőpont, a hang ugyanis erősen összetartja a kisprózákat. Ráadásul a történetek nagyon hasonlítanak a szerző nyilvánosan is elérhető életrajzának részleteire, Z. tehát, vélhetően, Zs, azaz (Takács) Zsuzsa alteregója. A szerző ugyan igyekszik eltávolítani magától hőstét, van, ahol magyartanárként, van, ahol orvosként mutatja be, általában nő, de a második, épp az árulkodó *A maszkmester* címet viselő szövegben viszont férfi. Van tehát egy efféle írói küzdelem is, az író próbálja minél érzékelhetőbbé tenni a távolságot önmaga és szövege, önmaga és az elbeszélői között. De végül épp a maszkok között, a szereplehetőségei által teljesedik

ki. A gyötrelmes álmok, a zaklató emlékek, a hajnali ébredések és a külvilágból jövő állandó fenyegetések szorító gyűrűjében mégis megtalálja azt a beszédhelyzetet és hangot, ahonnan és amivel megrázó és emlékezetes sorokat küld saját belső világáról. (*Magvető*)

BEDECS LÁSZLÓ

Élfények és derítőlapok

NÁDAS PÉTER: *VILÁGLÓ RÉSZLETEK*

Részletek. Szeretném a részletekkel kezdeni. És befejezni is majd a részletekkel fogom. Nem is merészkedhetek ennél tovább. Úgy gondolom, Nádas Péter tekintélyes memoárját a két, barna kötéstáblába fogott tömb és a tagolatlan, gigantikus szövegfolyam ellenére is az eljárások, közelítésmódok sokasága, a reprezentációs módok sokfélesége, a részek, rétegek egymás mellé, egymásra, egymásba helyezése szervezi. Ezek a komponensek a nagy egész egységében is jól láthatóak, különválóak, mondhatni kiviláglanak. A szerző olyan struktúrát hozott létre, amely nem az összehabarcsolás, a rések eltüntetése által válik szilárd egységgé, hanem a tartóelemek, statikai bravúrok, díszítőelemnek tűnő, mégis funkcionális részek, apró építőkövek láttatásával, sőt, látványos kitárása, mutogatása által.

A mű egészére vonatkozó, összegző állításokat tenni eleve bajos, noha egy nagy egész áll előttünk. Hatalmas, lenyűgöző mű, még ha az eddig megjelent recenziókban a túlrtság, modorosság, bizonyos motívumok bosszantó visszatérésének említése jogosnak is tűnik. A lenyűgözöttség és a rajongás érzésein ez szinte semmit nem változtat. Ahhoz azonban, hogy a primer élménybefogadás szülte habos kijelentések igazolást és értelmet nyerhessenek, nem tehetünk mást, mint hogy a részek, részletek felől indulunk. Nemcsak a megértés érdekében. A kizárólag a műegészre, „végeredményre” tett summázó és értékelő kijelentések épp a szerző explicit eljárásait, látványos bajlódásait hagynák észrevétlenül, épp azt az esszenciát, lényegi alkotói folyamatot negligálnák, amelynek során a közelítésmódok, tudáskeretek ütköztetésén, hullámoztatásán át egy egyén, egy család, korszakok, történelmi, ideológiai folyamatok történetei, óriástablói előálltak. Be kell törnünk tehát a műbe, fel kell fejteni szöveeteinek rétegeit, struktúrákat kell látnunk és láttatnunk, magunknak is el kell vesznünk a részletekben, a szempontokban, Nádas érzékelésének és tapasztalásának, tudati munkájának, értelmezési útjainak, gondolkodásának redőiben, nyelvhez, jelentéshez való viszonyában, a láttatás, ábrázolásmód, szövegszervezés, szerkesztés útvesztőiben, a valóság és fikció, a múlt és a történelem, a fantázia és emlékezet rejtékútjain. Vagy el kell vesznünk a testben, a zsigeri dolgok nemzedékről nemzedékre hagyományozott sötétségében, a (gyermeki) libidó szerteágazó tekervényeiben, de ugyanígy a dokumentumok sokaságában, a társadalmi viszonyrendszerek hálójában, a különböző ideológiák egymást tükröző, egymást kioltó, racionalizálható, de végtelen számú körülménnyel, adalékkal a végtelenségig mélyíthető összefüggéseiben.

Ezek alapján úgy tűnik, hogy a megértés, műértelmezés még az átlagosnál is részlegesebb lehet. Nemcsak azért, mert már az emlékirat lényeges szempontjait, rétegeit is képtelenség érdemben tárgyalni a kritika terjedelmi korlátai miatt, és nem is csak azért, mert a mű „mindenre” kiterjedő, minden jelenséget, tapasztalati, megismerési és közelítési módot figyelembe vevő sokrét(eg)űségét, komplexitását megsejtve könnyen lehet az az érzésünk, hogy elveszünk ebben a hatalmas szövegben. Aggódhatunk, hogy a részletek szépsége miatt elveszítjük a nagy egészt, a lényeges összefüggéseket, az egészre koncentrálnak viszont felszínesen bánunk a részletekkel, fegyelmezetten hagyjuk magunk mögött a hemzsegő sokaságot, anélkül, hogy megengednénk magunknak az elveszést, eltévedést. Mert ebben a műben elveszni is jó. Ez a részekkel és az egészszel, a kettő viszonyával kapcsolatos elvesz(t)ésérzés vagy legalábbis ennek vélelme, félelme olyan, mintha fordított hermeneutikai körben, folyamatban forognánk: a szöveg úgy vet ki magából, hogy közben mégis – vagy más ponton – beszippant. A részleges befogadás érzetét tovább fokozza, hogy maga a mű sem vallja magát teljesnek, az előállt, megírt könyv(ek) önfeltáró, önfelszámoló paradoxona, hogy minél nagyobb és kiterjedtebb az ábrázolás, a komplexitás vágya, igénye és megvalósultsági foka (együttal mérete), annál inkább megtapasztaljuk, hogy a még hiányzó, további részletek és összefüggések sora felfoghatatlanul végtelen, a feneketlen mélységgel szembesülünk, miközben, szintén paradox módon, az eléink tett részletekben dőzsölünk, lubickolunk. Hiszen Nádas memoárja maga sem állít többet önmagáról, minthogy részletek sora. Sötétből, nemlétből (ki)világító, megvilágosodó vagy megvilág(os)ított részleteket, és nem teljességet, összefüggő emlékezetet, emléksort – mint-hogy olyan nem is létezik –, hanem mindössze *emléklapokat*, fragmentumokat ígér *egy elbeszélő* (tehát nem a teljes ember) *életéből* (nem egy egész élet elmondását).

Nádas műve a legszemélyesebb memoár, emlékezet és történelem határmezsgyéjén mozog, ezért megközelíthető akár a történelemtudománynak történelem és emlékezet viszonyát vizsgáló, különbözőségét vagy éppen átfedtségét bizonyító elméletei felől is. Miközben Pierre Nora a történelem mint múlta irányuló (szak)tudományos közelítésmód 20. századi átalakulásáról írva történelem és emlékezet közelítés- és szemléletmódjának eltéréseit próbálja megragadni, egyre világosabbá válik, hogy az évszázad kezdeteitől az emlékezet Freud (és Jung) révén egyre jelentősebb szerepet kapott a személyiség, egyén életében – Bergson révén a filozófiai gondolkodásban, Proust révén az önéletrajzban tűnt fel. Az emlékezet térnyerése meghatározó váltást jelentett „a történetiből a pszichologikus, a társadalmiból az egyéni, az átfogóból a szubjektív és az ismétlésből a felidézés felé”, a kortárs emlékezet pszichologizálása pedig az identitásnak, az emlékezés mechanizmusainak és múlthoz való viszonyának új rendszerét hozta létre, amelynek része az egyénre, és csak az egyénre nehezedő kitartó emlékezetkényszer, melyet az általános történelmi emlékezet szétesése eredményezett. (Vö. Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*, Aetas, 1999/3, 142–157.) De Jan Assmann (*A kulturális emlékezet*, Atlantisz, 1999) kollektív és történelmi emlékezetről írt teóriáját is jól lehet hasznosítani a *Világító részleteknél*, ám összességében úgy tűnik, hogy Nádas egyáltalán nem mond le történelem és emlékezet együttes működtetéséről, egymást hol megtámasztó, kiegészítő közösségéről, hol egymásnak feszülő, egymást

kioltó ellentétének megmutatásáról. A történelem dokumentumai, adatai, a kollektív és egyéni emlékezet hármassága (vagy ha tetszik, háromnegyedes) lüktetése adja művének egyik alapritmusát, és e tánc – keringő, ha már – végiglejtésére azáltal teremtet lehetőséget, hogy nemcsak személyes sorsát, saját gyerekkorának emlékeztétét írja meg két jelentős történelmi esemény – Budapest 1944-es ostroma és 1956-os „ostroma” – között, hanem az én ideje elé is lépve család- és mentalitástörténetet is ír, a kollektív emlékezet több formáját, típusát felhasználva, továbbá megírja a zsidóság emancipációjának átfogó történetét a kezdetektől 19. századi asszimilációján át egészen a második világháborúig, sőt tovább, illetve a 20. századi illegális kommunista mozgalom, az 1945 és 1956 közötti kommunizmus történetét is.

A sötétből és semmiből világló részletek kapcsán elsőként a mű és lát(tat)ásmódjának metanarratív motívumát emelném ki. A fényképezés és ehhez kapcsolódóan a fény tematikája nemcsak Nádas élettörténetének, tanult foglalkozásának meghatározó eleme, a különböző fényképek leírása, a fényképezéshez való viszony, a fotóesztétikai meglátások mint már oly sokszor az életműben, itt is az ábrázolásmódra, világlátásra is vonatkoznak. A fénykép létmódja és a fényképezés technikája a dolgok látás(módj)ának, a létértésnek, -értelmezésnek a lényegéhez tartozik, általa Nádas olyan, memoárját meghatározó alapkérdésekre reflektál közvetett módon, mint a képi és fogalmi világ, a valóság és reprezentációjának, ábrázolhatóságának viszonya, a semmiből, ősködből, árnyékból kiváló (emlék)-kép meghatározása, az emlék rögzítése és időhöz, pillanathoz kötődése. Fotóelméleti kitérőket főleg az első kötetben olvashatunk, miközben képleírásokkal, mint például Rajk László Vernet d'Ariège-i internálótáborban készült fényképének hosszas leírásával a második részben találkozhatunk. Az emlékezés és a fénykép tematizálása gyakran egymásba ér, érintkezik egymással; a fotográfiának metafikciós szerepe és az emlékezettel való összefüggései azért is fontosak, mert, ha mindenáron a két kötet alapvető különbségét kell megragadni, akkor az első kötet alapproblémája az első emlékek előhívásának, az emlékképek meglétének, valóságosságának, mélytudatból megszerzésének, nyelv és fogalom előtti meglétének kérdése. A fotó és a fény azonban nemcsak az emlékképek előhívásával és annak folyamatával, a fotópapíron kibontakozó, körvonalazódó képpel vagy a mentális képek rögzítésének exponáláshoz hasonlítható technikájával (I. 338–339.) hozható összefüggésbe, hanem a szerzői én önreflexióiként is érthetők. A fénytani enumeráció az első kötetben még inkább az emlékképek és az emlékezés folyamataival kerül összefüggésbe, de az is látható, hogy válik ki a fényből az *én*, pontosabban hogyan jön formálódik meg benne a *fÉNy*: „[F]oglalkoztattak hát a képek, a fények, a fény képalkotó tulajdonságai, a természetes fények és a mesterséges fények különbségei, az élfény, a szórt fény, a direkt fény, a reflektált fény, a sűrű fény, a hideg fény, a meleg fény, azaz a fényforrások és a fényvisszaverő felületek, a mély árnyékok reflektív derítése, a fények színe és színhőmérséklete, az emlékezés könnyűsége, a dolgok súlyos jelenvalósága, a képzelet, az érvessztés a nagy szerelmi felfordulásban, az ejakuláció, a spirituális én megannyi elektromos kisülése, néha kétszer, egetverő villanások közepette, lassított egymásutánban, belső fény, káprázat, majd a nappali én fénylő és szomorú visszanyerése, a világ elszürkülése; a szürke fokozatok szerepfelfogása a fénytani végletek, a fehér és a fekete között,

azaz a szenzualitás szerepe a képalkotásban és az emlékezésben.” (I. 43–44.) A második kötetben ez még tágabban érthető, amikor a műtermi fotó kapcsán a szórt fény és a direkt fény közötti különbségekről van szó: „A szórt fény nem jellemez. A direkt fény jellemez, mert kiemel vagy árnyékaiban eltüntet jellemzőnek tekintett, előnytelennek ítéltető arcvonásokat. Formázni, alakítani lehet vele az arcot vagy az alakot, nyújtani, rövidíteni.” A szórt fény unalmat áraszt, és „a karakterizálás legegyszerűbb eszközétől fosztja meg a fényképészt, nincsen több mit mivel kiemelni vagy elfednie”. (II. 44–45.) Nádas memoárja ilyen direkt megvilágosítások sora, élesen megvilágított részletek, ahol nem az általánosnak, elvontnak, hanem a konkrét részleteknek, a kiélesedő „látványnak” van nagyobb szerepe.

A retusálás mint képi rekonstrukció és archiválás szintén vonatkoztatható a memoár eljárásaira. A roncsolt, töredezett, gyűrött képfoszlányokból, rosszul fixált nagyításokból aprólékos lépések sorával javított képek eredményeként a halott vagy eltűntnek nyilvánított személyek alakja és arca felismerhetővé válik. „Valamennyiünk közelmúltjáról volt szó. [...] A pusztulás káoszából kellett kiemelni az alakokat és az arcokat, maradékaikból újraépíteni őket. Kicsit mindig szépítettem az arcvonásokon, hogy a hátramaradottaknak kellemes legyen, de azért úgy, hogy a képből kihámozható karakter realitása ne vesszen el.” (I. 76.) Nem nehéz az elbeszélés pepecselő eljárásaira vonatkoztatni mindezt.

A kép az emlékezet miatt válik kitüntetetté, ez az alapja a verbalitás, fogalmi gondolkodás előtti emlékezetnek. Mindvégig kérdés, hogy miként lehet a nyelv előtti – már nemcsak a korai, gyermeki emlékezetre, hanem a későbbi emlékképekre, érzéki benyomásokra is kiterjesztve – képtöredékeket, világtapasztalatot megőrizni, előhívni (emlékezni), majd közvetíteni, illetve elkülöníteni a család által később elmondott (a nyelv felől megképzett) emlékek, történetek emlékképeitől, az azok hatására megteremtett mentális filmkockáktól, belső képektől. Mindezek révén érzékeny megvilágosításokat kapunk az emlékképek és fikciós képek különbségéről, a délibáb esetében a látszat optikai valóságáról, látszat és valóság egy életen át nyugtalanító kettősségéről, viszonyáról: „minden igyekezetem ellenére soha nem tudtam rögzíteni, hogy a látszathoz képest mi a valóság. Az a valóság, hogy a valóság egyike a leghomályosabb fogalmainknak. Legalábbis azokon a nyelveken, amelyeken én ismerem.” (II. 345.) A nyelv nélküli képi tapasztalás utolsó nagy jelene az agyhártyagyulladás szavak, beszéd nélküli lázálmainak, hónapokon át gomolygó képi vízióinak leírása, amelyek az én előtti, körüli semminek, fenyegetésnek, a semmi határán lebegésnek egy újabb dimenzióját és kontextusát teremtik és világítják meg. A közeli hozzátartozók halála mellett az é elvesztés, a *saját halál* lehetőségét.

Nádas az önanalízis segítségével szerzi meg első emlékeit, kibontja őket az ősmasszából, a gomolygó időből, ám az identitás kezdeteinek megragadása még ennél is bonyolultabb kérdésnek bizonyul, hiszen az én léte és ideje nem egyszerűen a család, a felmenők történeteinek folytatása, hanem – s ebben Jung hatása vitathatatlan – olyan genetikai, ösztönös, mentalitásbeli és társadalmi összefüggések és meghatározottságok következménye, amelyek feloldják, elbizonytalanítják az én tulajdonképpeni kezdeteinek határvonalát, az identitás megképzésének és formálhatóságának tudatos lehetőségét pedig mintha kiragadnák az én kezéből, és

kiszolgáltatnák egy, már születés előtt meglévő kollektívumnak, őserőnek. „Az ember olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyekről maga sem tud. Ha két szülője, négy nagyszülője és nyolc dédszüloje van, akkor valójában átláthatatlan a szociális és emocionális háló, amit fel kéne fognia és feldolgozottan ápolnia. S akkor a jószágot mégsem a pusztá szándék adja.” (II. 202.)

Az én határai, keretei feloldásának kérdéséhez a mű végén tér vissza a szerző a meningitisz önkívületének, lebegésének, a gyermekkortól, gyermeki létől végképp eloldó állapotának hosszas leírásával, s e keretszerű zárlat kiegészül – rezignáns és komoran – a történelmi folyamatok, események értelmezhetőségének kételyével és a teljes ideológiai kiábrándultsággal.

A képekben lebegő gyerekkor, a nyelvi-fogalmi gondolkodás előtti tapasztalás és az – épp ezt problémát jelentősen tárgyaló – emlékirat utólagos megírása felveti azt a gondolatot is, hogy a tudattalan, képlékeny belső tartalmak, gomolygó emlékképek és ebből mindaz, ami az én megképz(őd)ésében szerepet kaphat, kizárólag az elmondás, a nyelv által rögzíthető, fixálható a papíron, mintha a mű határain túl, azokon kívül az identitás sem létezne, szétfoslana. Mindehhez kapcsolódva ezért is különösen fontos a szavak, fogalmak, jelentések problematikája Nádas művében, amelynek számtalanszor visszatérő explicit kérdésfeltevései, különböző esetei keresztbeszabdadják a szöveget, olyan önfelszámoló karistolást végeznek rajta, amik, természetesen, az emlékezettel, énnel, történelemmel, eszmékkel kapcsolatos – az ingatag jelentésekből is fakadó – bizonytalanságot fokozzák, szándékosan megkérdőjelezzik az ábrázolás létjogosultságát, lehetőségességét is.

A nyelvi és a fogalmi gondolkodással kapcsolatos dilemmákat a szerző alapvetően visszakapcsolja a gyermeki tapasztaláshoz, tudáshoz, és leginkább ennek kapcsán merül fel az autizmus „öndiagnózisa” is, amely jóval inkább jelzésértékű motívuma, vonulata a műnek, mintsem valódi vagy mélyebb érintettség. Jelzése a gyermek számára nehézséget okozó nyelvi kompetencia megszerzésének, a nyelvelsajátítás nehézségeinek és buktatóinak, amelyben nem ennek a gyereknek (Nádas Péternek) az egyedisége a rendkívüli, hiszen a szavak értelmetlensége, a dolgok és a jelentések viszonyának furcsaságai, a jelentések ködös lappangása, félrehallása, félrekódolása, rosszul értése kisebb-nagyobb mértékben minden gyermeki tapasztalás, nyelvelsajátítás része; inkább az a lenyűgöző, ahogy a szerző ezeket vissza tudta követni, ahogy ezt a bábeli zűrzavart a gyermeki lét és tudat meghatározó elemévé tudta tenni, és mindezt narratológiai, esztétikai, fenomenológiai, ideológiai, morális, filozófiai stb. dimenziókba továbbgörgögtetni.

A kiindulópont ezzel kapcsolatban is az emlékezés és a fogalmi gondolkodás feszültsége. A fent már érintett, – emblematikusan – Freud és Proust nevéhez kapcsolt „emlékezeti” fordulat azonban már ez utóbbi meglétére építi, a nyelvek, fogalmak által ragadja meg az emlékezés asszociációs sorait. Nádas azonban az emlékezésnek egy másfajta létmódja, egy nyelvet megelőző, előttes mechanikája érdekli különösen a legelső emlékek kapcsán. További alapvető kérdés, hogy a (gyermeki) nemtudás-tudás útjain hogyan bontakoznak ki a homályos nyelvi jelekből, „fogalmi hüvelyekből, fogalmi burkokból” a tartalmak, jelentések, a „tudomásulvétel legrégibb foszlányain, üres neveken, hangzó formákon [hogyan] ragadnak meg az egyre növekvő információs bokrok.” (I. 92.) Mindezzel kapcsolatban

rengeteg szép esetet, kitérőt olvashatunk. Egyfelől a szavak sajátos ürességét a konkrét érzéki tapasztalatok tudják megtölteni értelemmel, jelentéssel, ugyanakkor az átvitt, konnotatív jelentések megfejtése, megértése és az ezek körüli zűrzavar még számos eszmefuttatásra, kitérőre ad alkalmat az összetett szavakról, a hangalak és jelentés összefüggéseiről, a poliszémiáról, a család egy-egy ágának nyelvhasználati különbségeiről.

Szintén a gyerekkor csalódása, a kiábrándulás első mérföldköve, hogy a tapasztalat kínálta jelentések, összefüggések sokszor gyökeresen mások, mint a felnőttek által adott értelmezések, magyarázatok, és egyáltalán nem passzolnak össze a szülők által közvetített világnézettel vagy a viselkedési, illemtani követelményekkel. Ám ez, a már gyermek által is leleplezett hazug nyelvi világ már ismeretelméleti, ideológiai kérdéseket is érint, hiszen a tényeket, a (valamiféle) valóságot, a létezés bonyolultságát elfedő nyelvhasználat, a kizárólagos narratívák és a minden ellentmondást kisimító, felszámoló magyarázatok a 20. századi totalitárius ideológiai rendszerek beszédmódjainak, propagandáinak alapját is képezik; nemcsak jellemzik, hanem konstruálják is az észlelésmentes, ellentmondásmentes szép új világot, a modernizmus embere által formálható és magyarázható világot. „Töröljük már ki egyenként az ellentmondások nemkívánatos elemeit, vágjuk le már a testünknek ezt vagy azt a tagját, mert valakinek a modernista világképéből kilóg. Mindig ők mondják majd meg, hogy mi lóg ki. Semmi ne lógjon ki.” (I. 326.) Nádas világában nemcsak a szülők sorsa törik meg a kommunista eszmékkel szembeni külső-belső, vállalt-nem vállalt meghasonlásban. Ugyanígy megtörnek, kisiklanak, életképtelennek bizonyulnak a család különböző tagjai vagy ágai által hordozott, képviselt mentalitások, életstratégiák is. Ezeket a meghasonlásokat, tévedéseket, kudarcokat a szerző minden esetben teljességre törő portrék által, aprólékos, mindennapi gesztusokból, tettekből, életvitelekből, viszonyulásmódokból vezeti, bontja le, lépésről lépésre. A folyamatok azonban nem állnak meg: leszármaznak, öröklődnek, „minden nemzedék egy korábbi kor tudását, hiedelmeit és téveszméit adja tovább a következőknek, s így a megismerés minden bizonytalansággal és láncoltatással mintájára készül”. (I. 86.) Így ennek a több szálon, területen mozgatott érzéki, nyelvi, értelmi és tényekkel alátámasztott, ellenpontosító argumentációnak a segítségével lesz Nádas műve jóval több emlékiratnál: óriási társadalmi, történelmi tabló a 20. század bukásáról. A mű zárlatában Nádas nemcsak az önkényuralmi rendszereket és tömeggyilkosságait utasítja el egyértelműen, hanem kifejezi minden 20. századi társadalmi formával, politikai rendszerrel szembeni idegenséget, csalódottságát is.

A *Világló részletek* bátor és teljes körű szembenézés, elszámolás. Talán legkevésbé az énnel, hiszen a visszaemlékezés otthagyja a gyermeket a kamaszkor derekán, nem növeszti fel. Sokkal inkább szembenézés a múlttal, az én előtti idővel, az identitás bimbózásának idejével, a származással, az ősökkel, a családdal, a szülők sorsával és azzal a világgal, amiben ezek a nemzedékek éltek, hittek, szerettek, elgyengültek, alkalmazkodtak és (bele)haltak. Szembenézés a „honnan jöttem, miből lettem, mi határoz meg” kérdéseivel, azzal, hogy az egyénnek mi mindent kell hordoznia a múltból. Nem kíméletlen, de őszinte, nem ítélkezik, de nem is ment fel: keres, nyomoz, összefüggéseket tár fel, megérteni igyekszik, s ez az oda-

fordulás, megértésvágy bőven elegendő ahhoz, hogy ne legyen kíméletlen, méltánytalan azokkal, akiket szeret, akikhez valaha kötődött, hiszen az ő esendőségeik, gyengeségeik mindenféle módokon, rejteketeken át a memoáráróban tükröződnek, benne élnek. Amit elutasít, elhatárol magától, az is, legfeljebb a visszajáról.

De azért ne legyenek kétségeink, Nádas nagyon tudatosan építkezik, adagol, szerkeszt, (meg)vezeti az olvasót. Legyen a valóság mégoly képlékeny és megragadhatatlan, ahogy azt ő (is) tételezi, a szöveggel is ez a helyzet, minden valós részlete, ténye, megtörtént szegmense ellenére fikció. Nemcsak az ábrázolás nyelvi megelőzöttsége, a szöveg működtetésének szükségszerűsége miatt, hanem meszsze ezen túl is. Ettől még őszinte és igaz. Néhol egészen a felszínre tárt, látványos a narráció működése, így például Mezei Ernő országgyűlési beszédének hosszas és minduntalan megszakított leírásánál. Épp a megakasztások, közbevetések ritmusa, dinamikája, a komoly felszólalás hatásának részletezése, mely nem egyszer tér vissza Mezei beszédhibájára, mindenképpen regényesíti alakját, beszédét kiragadja saját kontextusából, némileg ironizálja, új nézőpontba helyezi. Gyakori eljárás, hogy két idősíki, két tapasztalati síki, vagy a történet és az azt kommentáló tudat ketetössége, „párbeszéde” vezeti az elbeszélés menetét. Az egy folyamba öntött szöveg nemcsak a sokféle szempont összeegyeztetése, a különböző tapasztalati módok vagy a felvetett morális, ideológiai, filozófiai stb. kérdések sokasága miatt törík meg minduntalan, hanem az elbeszélés színre viszi mindazokat a képpel, nyelvvel, rögzítés-sel és megragadhatósággal kapcsolatos dilemmákat, amelyeket tematizál, metakommunikál, mindent, ami ismeret- és reprezentációelméleti, írói homlokterében áll.

Ám a dilemmák színrevitele, az emlékekkel, nyelvvel, szöveggel és minden mással való felszíni bajlódás ugyanúgy a fikció, a megcsináltság része, tovább gerjesztve a szöveg paradoxonait, hiszen, ha úgy adódik, ha az író épp „olyan kedvében van”, minden nyelvi, képi, ábrázolásmódbeli kételkedést félretéve oldalakon át árad és mesél, burjánóznak a képek, a mondatok, „talál szavakat”, mint például a nagypolgári család nagymosását leíró részben. Majd egyszer csak újra behúzza a féket, lassít, kitér, kanyart vesz. Minden kanyar újabb adaléket ad, hozzátesz, újabb szereplőt, mikrovilágot tár fel, így az értelmezés terepe is minduntalan újabb szempontokkal bővül. Tehát lenne még mit részletezni: az anyához való viszonytól indulva a szerelem, rajongás, erotikus vonzódás esetein át a bizonyos tárgyak, cselekvések, tettek, mozgásformák iránti vonzódások vagy a különböző „mániák-ra”, elfoglaltságokra épülő időszakok identitásformáló, külvilágot feldolgozó (meg-élő, túlélő) szerepére. Lenne mit részletezni a test ábrázolásáról, jelentőségéről, milyen szerepek, szavak, elhallgatások vagy tiltások övezik azt a családban vagy a különböző társadalmi közegekben. Szintén érdekes gondolatokat engedne meg az ábrázolt történelmi események, korszakok, tömeggyilkosságok összefüggésében is humán és animális lét határainak kérdése, humánus és animális érintkezési pontjai. Vagy a szavak használatának, jelentésének kérdésköréhez kapcsolódva az olyan alapfogalmak visszabontása, dekonstrukciója, mint gonoszság és jóság, erotika és erkölcs, érzelmi és értelmi megértés. Ám lehetséges, hogy mindezen értelmezési körökkel csak látszólag jutnánk messzebbre, tovább árnyalnánk bizonyos, eddig is felvetett kérdéseket, „lámpás, szép fejünkkel” mi is mindössze újabb, szédítő részleteket világítanánk meg.

De talán majd mégis érdemes lesz a végére járni mindezeknek. Számomra azonban már most sem kétséges, hogy a *Világló részletek* az érzéki tapasztalatok közvetítésével, az emlékezés folyamataival, a nyomozás, az „oral history”, dokumentarista történetírás eszközeivel megírt múlt(re)konstrukció komoly önvizsgálat rendkívüli erejű prózában. Szembenézés önmagával, családjával, saját múltjával és a 20. századi kommunizmus történetével, értelmezve is mindezt. A mű olvasása során (újra) megbizonyosodhatunk arról, hogy ez az írói-emberi extraszenzitivitás, extrareflexivitás, részletező módszerrel szintetizáló hajlam egy olyan erős és meg-rázó léttapasztalásmódot és tapasztalatot, ezekből kiindulva pedig olyan belátásokat eredményez, amelyben, amely során folyamatosan, szükségszerűen ott kísért az öngyilkosság gondolata. Az a megsemmisülés, az a semmi, amely már gyerekkori jóslatként is elhangzik – miközben az íróvá válás terve is készen áll – Vera néni szájából: „belőled pedig nem lesz semmi, mondta, semmi”.

De szerencsére nem hiszünk a jóslatoknak, csak a részleteknek. És az is szerencse, hogy ezzel az emlékirat írója is így van. (*Jelenkor*)

VISY BEATRIX

Felelős kiadó: IMRE LÁSZLÓ
Kiadja az Alföld Alapítvány megbízásából az Alföld szerkesztősége
Tipográfia: Kass János
Szedés, tördelés: Alföld szerkesztősége
Nyomás: Alföldi Nyomda Zrt., Debrecen
Felelős vezető: György Géza elnök-vezérigazgató
Index: 25 901 ISSN: 0401—3174

Szerkesztőség és kiadóhivatal: 4024 Debrecen, Piac u. 68. Telefon és fax: (52) 412-626 — Postafiók száma: 4001 Debrecen 144. — Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza. — Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlen a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (Bp., VIII. ker. Orczy tér 1. tel.: 06 1/477-6300; postacím: Bp., 1900). További információ: 06 80/444-444; hirlapelofizetes@posta.hu — Évi előfizetés 7200 Ft, félévi 3600 Ft. — Befizetéskor minden esetben kérjük feltüntetni az *Alföld* irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat nevét.